AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE TE KOSOVËS
BOTIME TË VEÇANTA ????
SEKSIONI I GJUHËSISË DHE I LETËRSISË
LIBRI ??

FRANCESCO ALTIMARI

STUDIA LINGUISTICA ITALO-ALBANICA

Arbërishtja
në kontekstin gjuhësor ballkanik dhe italian

PRISHTINË
2014

PASQYRA E LËNDËS

DY FJALË PËR BOTIM 7

HYRJE E SHKURTËR 9

I. ARBËRISHTJA NË KONTEKSTIN GJUHËSOR BALLKANIK
L'ALBANESE D'ITALIA NEL CONTESTO LINGUISTICO BALCANICO 11

1. a. Vëzhgime për të kryerën e "supozimit" të arbërishtes dhe për formimin e habitores të shqipes 13

   b. *Osservazioni sul passato* 'presuntivo' *dell'arbëresh d'Italia e sulla formazione dell'ammirativo in albanese* 29

2. a. E ashtuquajtura e ardhme arbëreshe *kam* + *lidhore*: romanizëm italian apo arkaizëm ballkanik? 43

   b. *Il cosiddetto* "futuro necessitativo" *dell'albanese d'Italia: influenza italo-romanza o arcaismo balcanico?* 57

3. a. Selman Riza dhe çështja e paskajores 75

   b. *Tracce di antichi infinitivi dell'albanese nell'arbëresh d'Italia* 89

4. Disa ndikime të greqishtes në fjalëformimin foljor të arbërishtes së Italisë 115

II. ARBËRISHTJA NË KONTEKSTIN GJUHËSOR ITALIAN
L'ALBANESE D'ITALIA NEL CONTESTO LINGUISTICO ITALIANO 125

1. a. Tekste arbërisht të Kalabrisë dhe të Sicilisë në veprat e Hervás y Panduro 127

   b. *Testi albanesi di Calabria e di Sicilia nell'opera di Hervás y Panduro* 147

2. a. Mbi huazimet nga italishtja dhe nga dialektet italo-romane në sistemin foljor të arbërishtes 171

b. *L'influenza dell'italiano e dei dialetti italo-romanzi nel sistema verbale dell'albanese d'Italia* 189

3. a. Gjurmë onomastike arbëreshe në komunitetin kalabrez të Jacarisë ... 205

b. *Tracce onomastiche albanesi nella comunità calabrese di Gizzeria* ... 219

4. Proverbi meteorologici di area arbëreshe 233

BURIMET 247

DY FJALË PËR BOTIM

HYRJE E SHKURTËR

ARBËRISHTJA
NË KONTEKSTIN GJUHËSOR BALLKANIK

L'ALBANESE D'ITALIA
NEL CONTESTO LINGUISTICO BALCANICO

VËZHGIME PËR TË KRYERËN E "SUPOZIMIT" TË ARBËRISHTES DHE PËR FORMIMIN E HABITORES TË SHQIPES

Në këtë punim do të merrem me një tip të veçantë të së kryerës, që në arbërishten e Italisë ka një perdorim dhe një kuptim pak të veçantë, duke u shmangur nga përdorimet dhe kuptimet që janë funksionet e keësaj kohe foljore në shqipen e përbashkët dhe në gjuhën letrare shqipe të sotme.

Në Kongresin ndërkombëtar të studimeve shqipe të zhvilluar në Mannheim, në qershor të vitit 1987, për këtë dukuri, çuditërisht e panjohur deri tani nga studiuesit që janë marrë me arbërishten, u interesua në mënyrë të thelluar miku dhe kolegu Walter Breu, i cili ka theksuar ngjyrimin modal dhe pikërisht "supozues" që ka fituar e kryera, përfaqësuar nga ndërtimi analitik *kam* + pjesore, në disa të folme arbëreshe. Një dukuri të tillë Breu e ka vendosur në rrethin e një zhvillimi "të brendshëm" të arbërishtes së Italisë, që do të jetë ndihmuar nga kontakti gjuhësor me të folmet romane italo-jugore, në disa nga të cilat mungon fare e kryera, e cila është zëvendësuar nga aoristi (e kryera e thjeshtë).

Duke qenë se deri më sot ka munguar një studim, që do të shpjegonte gjendjen dhe përhapjen e kesaj dukurie në arbërishte, mendova të filloj paraprakisht me një vështrim në të pesëdhjetë të folmet arbëreshe ende të gjalla, duke përdorur përmbledhjet e botuara me material gjuhësor, studimet me 'karakter më të veçantë dialektologjik si dhe rezultatet e disa kërkmeve "në terren", që i bëra për disa vite në Kalabri, Bazilikatë dhe Sicili.

Rezultatet e këtij hulumtimi gjuhësor janë permbledhur në hartën n. 1, nga e cila shihet se dukuria e përhapjes të së kryerës "së supozimit" nuk është e kufizuar vetëm në Kalabri (siç ka hipotezuar Breu mbi bazën e

regjistrimeve të drejtpërdrejta ose të dëshmive të shkruara që ka ndeshur), por në të gjithë Italinë jugore, me përjashtim të Sicilisë.

Të gjitha të folmet shqipe të etiketuara në hartë me shenjën "+" nuk paraqesin dallim ndërmjet një forme analitike dhe një forme sintetike (p.sh. passato prossimo dhe passato remoto në italishte, passé composé dhe passé simple në frëngjishte, perfekti dhe aoristi në gjuhë të tjera) për të paraqitur një veprim që ka ndodhur në të shkuarën. Edhe pse në këto të folme ekzistojnë që të dyja format foljore (qoftë ajo analitike, qoftë ajo sintetike) të së shkuarës (që u korrespondojnë kohëve "koha e kryer" dhe "koha e kryer e thjeshtë" të shqipes së përbashkët), ato nuk janë në kundërvënie kohore ndërmjet tyre, por në kundërvënie modale, duke treguar përkatësisht një veprim "të sigurt" dhe një veprim "të pasigurt" që ka ndodhur në të shkuarën: p.sh. *ai shkruajti* (në shqipen letrare *ai shkroi)* "ai shkroi" ~ "ai ka shkruar", ndërsa *ai ka shkruar* ka kuptimin "ai ndoshta ka shkruar".

Ndërsa ndërtimi sintetik *ai shkruajti* në të folmet që në hartën 1 kanë shenjën "+" (është i pranishëm "supozimi") mbulon që të dyja funksionet kohore të së shkuares, d.m.th. të kryerën e thjeshtë dhe të kryerën (p.sh. "ai shkroi" ~ "ai ka shkruar") dhe tregon kështu një veprim të së shkuarës, me ose pa referim në të tashmen, ndërtimi analitik *ai ka shkruajtur* i përkthyeshëm me shprehjen "ai ndoshta ka shkruar, ai do të ketë shkruar", përkon me atë që De Rada tashmë në gramatikën e tij të shqipes të vitit 1870 (e para gramatikë e shtypur për arbërishten) për herë të parë kishte përcaktuar si "e shkuar dyshimore".

Kip tip i veçantë i së kryerës, të cilin, duke rimarrë terminologjinë e Breu-t, këtej e tutje do ta quaj të "supozimit", shumë i kufizuar në përdorim (natyrisht mund të përdoret vetëm në vetën e tretë, njëjës dhe shumës, ngaqë subjekti nuk mund të verë në dyshim, duke përjashtuar rastet e humbjes së kujtesës, veprimet e kryera nga ai vetë personalisht ose sidoqoftë të vërtetuara ose të vërtetueshme), mendoj se paraqet një rast interesant ndërtimi morfosintaksor konservues me prejardhje ballkanike, që lidhet në mënyrë tipologjike me të njëjtin proces të formimit të mënyrës habitore në shqipen e përbashkët. Nuk kemi të bëjme aq shumë me një risi të sistemit foljor të shqipes së Italisë, e përcaktuar kjo pjesërisht nga "zgjerimi" i

papërcaktueshmërisë tipike si përbërës i brendshëm i së kryerës, si dhe nga kontakti gjuhësor, duke ndikuar dialektet romane të Jugut të Italisë, të cilat të kryerën e thjeshtë e kanë vetëm si preterit – formë foljore që shpreh të shkuarën në ato gjuhë, si gjermaniket, që nuk bëjnë dallim ndërmjet një veprimi të përfunduar dhe jo të përfunduar – (teza e Breu-t), por, sipas meje, kemi të bëjmë me ruajtjen e një veçorie të vjetër të arbërishtes, e pranishme në sistemin foljor të shqipes së shekullit XV, analiza e së cilës mund të ishte shumë e dobishme dhe interesante në diskutimin gjithnjë të hapur për prejardhjen dhe përhapjen e habitores në shqipe, dhe të mënyrave pjesërisht të ngjashme me të (e ashtuquajtura "tregimtare" e bullgarishtes dhe e maqedonishtes) që ekzistojnë në kontekstin gjuhësor ballkanik.

Cilat janë motivet që më shtyjnë të mos pranoj tezën e mikut Breut dhe ta quaj të kryerën e "supozimit" të arbërishtes më shumë një ruajtje sesa një risi, një element të sjellë me vete prej arbëreshëve nga mëmëdheu i lashtë sesa një formim të ri, të zhvilluar në sistemin e arbërishtes nën ndikimin e larmisë dialektore romane?

Para së gjithash ka vlerësime gjuhësore "te jashtme" dhe pastaj vlerësime gjuhësore "të brendshme" që po i paraqes përmbledhtas.

Në fillim duhet theksuar praninë e së kryerës se "supozimit" në të folme arbëreshe të përfshira në izoglosa dialektore romane shumë larg ndërmjet tyre, ku është e pamundur të gjesh prirje të njëjta në përdorimin e të dyja kohëve të së shkuarës – së kryerës dhe së kryerës së thjeshtë. Siç mund të vërehet me lehtësi nga shqyrtimi i hartës n. 1, nuk ka aspak përputhje ndërmjet izoglosës kalabro-siciliane ku është i pranishëm zëvendësimi sistematik i së kryerës me të kryerën e thjeshtë dhe izoglosës së gjerë arbëreshe në të cilën, që nga Molize e deri në Kalabrinë Veriore, paraqitet një e kryer me vlerë modale, dhe përdoret vetëm e ktyera e thjeshtë si koha e vetme e së shkuarës me vlerë kohore. Madje, është shumë e qartë që nuk ka as përkimin më të vogël ndërmjet dy isoglosave: në këtë hartë mund të shihet shumë qartë se në të folmet arbëreshe të Sicilisë (të shënuara me kodet 13, 28, dhe 43), bashkëjetojnë në sistem të dyja format e së shkuarës, d.m.th., qoftë e kryera, qoftë e kryera e thjeshtë, ndërsa në sicilishte e kryera pothuajse nuk ekziston. E njëjta gjë mund të thuhet për të

folmet shqipe të Krahinës së Katanxarit (shih katrorin lart djathtas, gjithnjë në hartën n. 1) ku poshtë vijës së shkëputur (me të cilën kemi dashur të paraqesim kufirin verior të izoglosës kalabro-siciliane ku është i pranishëm zëvendësimi i së kryerës nga e kryera e thjeshtë) ndodhen bukur katër të folme arbëreshe (të treguara me numrat 02, 05, 48, dhe 50) që në kundërshtim me prirjen e të folmeve romane, me të cilat janë në kontakt, nuk kanë vetëm të kryerën e thjeshtë në sistemin e tyre, por të dyja format foljore të së shkuarës (të kryerën e thjeshtë dhe të kryerën) me vlerë kohore. Anasjelltas, në të folmet shqipe që ndodhen lart vijës së shkëputur, pra në një kontekst dialektor roman të karakterizuar nga bashkëprania e të dyjave edhe për të shprehur ato veprime që domosdoshmerisht nuk kanë referime në të tashmen, regjistrohet përdorimi i përgjithësuar i një kohe të vetme të kryer, që është e kryera e thjeshtë.

Duhet të shtojmë këtu edhe një vërejtje tjetër. Një paraqitje hartografike e dukurisë së përhapjes të së kryerës së "supozimit" në rrethin arbëresh, duke bërë një zhvendosje mekanike të gabuar të teorive nga gjeografia gjuhësore, do të na shtynte që një dukuri të tillë ta quanim një risi, e cila, nisur nga trevat arbërishtfolëse qendrore, është shtrirë më vonë në mënyrë të shkallëzuar dhe progresive në dialektet fqinje, duke u ndërprerë pastaj në "periferinë" e ngulimeve arbëreshe, ku do të vendoseshin ato të folme që nuk janë përzier me risinë dhe prandaj më konservuese.

Për atë që njeh mirë "në terren" gjendjen gjuhësore të arbërishtes, nuk do të jetë shumë e vështirë të vërejë abstraktësinë dhe pavërtetësinë objektive të një parashtrimi të tillë.

Në të vërtetë, në Itali janë 50 bashkësi që ruajnë sot gjuhën arbërishte, të shpërndara në shtatë krahina të Jugut të Italisë, të cilat, sipas terminologjisë që përdoret për të përcaktuar tipin e pakicave aloglote të pranishme në territorin e një Shteti, paraqesin ishuj gjuhësorë ose arkipelagë të vegjël gjuhësorë. Pra, nuk ekziston asnjë vazhdimësi territoriale, duke qenë se bashkësi të tilla janë vendosur në zona të ndara në krahina të Jugut të Italisë, të cilat janë shumë larg ndërmjet tyre dhe të ndryshme nga pikëpamja gjeografike, por edhe gjuhësore. Konteksti i ndryshëm në të cilin janë përfshirë, sigurisht ka ndikuar edhe në zhvillimin e ndryshëm gjuhësor

që këto të folme kanë pasur ndër shekuj. Duke mos qenë në kontakt, të folmet arbëreshe, me kalimin e kohës, kanë nxjerrë më shumë në pah ndryshimin ndërmjet tyre (i përcaktuar pjesërisht nga prejardhja dialektore shqipe e ndryshme, por sidomos nga ndikimi i dialekteve të ndryshme italiane me të cilat ato kanë qenë në kontakt historikisht) sesa përkimin.

Siç ka vënë në dukje Solano[1], në rrethin arbëresh pavijueshmëria territoriale ka penguar dhe pengon ndërhyrjen e ndërsjellë të të folmeve (faktor i njohur për pasurimin gjuhësor) duke shkaktuar në të njëjtën kohë varfërimin e tyre të ngadaltë, por progresiv, duke penguar gjithashtu përhapjen natyrore të izoglosave të veçanta të një bashkësie ose të risive të lindura në një bashkësi të caktuar drejt të tjerave.

Në një kontekst të tillë mbetet e vështirë për të shpjeguar se si një proces risie, siç do të quhej e kryera e "supozimit" po të pranonim tezën e mikut Breu, mund të jetë zhvilluar në mënyrë autonome në arbërishte, qysh në shekujt e parë të ngulimit të arbëreshëve në Itali dhe për më tepër në një nga fushat më konservuese dhe vështirë të ndikueshme nga kontakti ndërgjuhësor, siç është sintaksa, në qoftë se këto të folme kanë qenë gjithnjë të izoluara ndërmjet tyre (sot ndoshta janë më pak) dhe në qoftë se konteksti gjuhësor roman, në të cilin ato janë përfshirë, siç është ai jugor italian, është shumë pak homogjen dhe është kaq i copëzuar, sa sigurisht nuk ndihmon në përhapjen e një dukurie risore dhe konvergjente në sistemin foljor të të folmeve që strukturalisht janë të huaja ndaj tij.

Për këto arsye, një izogramatizëm kaq i veçantë dhe në të njëjtën kohë kaq shumë i përhapur në arbërishte, siç është e kryera e "supozimit" për të cilën po diskutojmë, e pranishme në 37 të folme nga 50 që janë, sipas nesh nuk mund të gjejë një shpjegim të pranueshëm dhe të motivuar në qoftë se nuk hipotezojmë ruajtjen e një dukurie ballkanike, gjë që do të nënkuptonte praninë e një dukurie të tillë të paktën në shqipen e shekullit XV, kohë në të cilën u formua pjesa më e madhe e bashkësive arbëreshe në Itali.

Ndërmjet vlerësimeve gjuhësore "të brendshme" të cilat më shtyjnë që ta quaj më shumë ruajtje sesa risi dukurinë në shqyrtim, vërejmë procesin e

[1] Shih *Zjarri*, VI, 1974, n. 1, f. 3.

ngjashëm dhe pjesërisht konvergjent të formimit në shqipen e përbashkët të habitores, e cila mungon në arbërishten dhe që historikisht ka ardhur, sipas opinionit të pjesës më të madhe të studiuesve shqiptarë dhe të albanologëve të huaj, nga e njëjta bazë e së kryerës së "supozimit", d.m.th. nga ndërtimi analitik i së kryerës KAM + PJESORE[2].

Gjendemi këtu (shih hartën n. 2) në një fazë të ndërmjetme, deri tani e padokumentuar dhe e pavërtetuar me dëshmi të shkruara, të procesit që ka çuar të kryerën e vjetër analitike KAM + PJESORE, me prejardhje latino-ballkanike, më parë në përmbysjen e sintagmës (PJESORE + KAM) dhe pastaj në përngjitjen e pjesores së shkurtuar me foljen ndihmëse, në zhdukjen e shkallëshkallshme të vlerës kohore origjinare dhe fitimin e një vlere modale në të cilën e kryera e "supozimit" do të përfaqësonte një pikë nisjeje dhe "habitorja" një pikë mbërritjeje, me një shkallë kuptimesh që shkojnë nga habia e folësit për një veprim të papritur, në mosmiratimin e një veprimi të pambështetur, shfaqur trajtesat e të tjerëve, në ironi dhe në dyshim. Përdorimi i së kryerës në vetën e tretë, për të kumtuar një veprim të së shkuarës, për të cilin subjekti nuk është i sigurt për realizimin, sipas meje, përfaqëson një dokument gjuhësor me interes të jashtëzakonshëm, qoftë per albanistikën, qoftë për ballkanistikën, ngaqë dokumenton një fazë historikisht të datueshme (shekulli XV) në procesin që ka çuar një ndërtim analitik me kuptim kohor (e kryera) në një ndërtim të ri të përngjitur (habitorja) me kuptim modal.

Nga të dhënat që na jep dialektologjia arbëreshe, mund të nxjerrim që në këtë fazë (i referohemi shekullit XV), kur ende nuk ka një dokumentacion të qëndrueshëm për shqipen, e kryera ruante ende në shqipen e përbashkët, ose sidoqoftë në një pjesë të saj, një funksion kohor, duke iu referuar gjithnjë një veprimi të ndodhur në të shkuarën, por në të njëjtën kohë, duke zhvilluar brenda saj atë pjesë të papërcaktueshmërisë tipike për këtë kohë foljore në disa gjuhë të Europës, erdhi duke fituar në mënyrë progresive njëfarë funksioni modal, i cili më pas mori një spikatje më të madhe. Pastaj ky

[2] Për një vështrim shterrues të tezave të ndryshme që janë parashtruar për këtë temë shih Sh. Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1986.

ndërtim analitik humbi çfarëdo lloj funksioni kohor (shih hartën n. 2) duke u gramatikalizuar në habitore me përmbysjen dhe me përngjitjen e sintagmës foljore. Për shkak të gramatikalizimit të habitores, sistemi foljor i shqipes ka rimarrë të kryerën me vlerën e saj kohore të vjetër si kohë e së shkuarës, pranë së kryerës së thjeshtë.

Megjithatë, ka një ngjashmëri të fortë tipologjike (dokumentuar kjo sipas meje edhe nga prania e së kryerës së "supozimit" në arbërishte) nëse jo një farefisni gjenetike ndërmjet së kryerës dhe tregimtares në bullgarishte, nga njëra anë, dhe së kryerës dhe habitores në shqipe, nga ana tjetër, e theksuar nga kundërvënia "siguri ~ pasiguri (në shqipe-arbërishte) dhe "vërtetim" ~ "mosvërtetim" (në bullgarishte), kjo e fundit më shumë si shoqëruese dhe shpjeguar me ndikimin e një kundërvënieje të ngjashme që regjistrohet në sistemin foljor të turqishtes.

Së këndejmi, nuk ka njëjtësim të plotë ndërmjet së kryerës së "supozimit" të arbërishtes dhe "vërtetueses" së bullgarishtes (dhe të turqishtes), sepse, ndërsa në arbërishte një subjekt mund të përdorë të kryerën e thjeshtë edhe për të treguar një veprim të së shkuarës, për të cilin është i sigurt, edhe pa qenë personalisht i përzier në të ose shikues, një gjë e tillë më duket se nuk është e mundur as në bullgarishte, as në turqishte, ku duhet përdorur vetëm e kryera e vërtetimit për të treguar një situatë të përfunduar nga të tjerët, pa pjesëmarrjen vetjake të subjektit në ngjarjen e përshkruar.

Sidoqoftë, prania e së kryerës së "supozimit" në arbërishte, zbret të paktën në shekullin XV (kohë e mbërritjes në Itali të mërgimtarëve arbëreshë, të cilët i shpëtonin sundimit otoman) në sistemin foljor të paktën të një pjese të dialekteve shqipe të gadishuht ballkanik (ka të ngjarë në dialektet gege dhe në ato toske veriore që ishin ngjitur më drejtpërdrejt me zonat sllave) të ketë qenë realizuar tashmë pjesërisht ky kalim nga kohor në kohor-moda1 në të kryerën e vjetër KAM + PJESORE. Gjithnjë kemi parasysh këtu një zhvillim të pavarur dhe të brendshëm të sistemit dhe sigurisht pa ndikime të jashtme, veçanërisht nga turqishtja, ndikim që e quaj krejt të pamundur për arsyet e mëposhtme:

a) ngulimet e otomanëve në trevat shqiptare të Ballkanit, që fillojnë

nga fundi i shekullit XIV, nuk mund të quhen të qëndrueshme. Për këtë arsye nuk mund të kenë pasur ndikim të madh edhe nga pikëpamja gjuhësore-kulturore rreth gjysmës së shekullit XV, kohë në të cilën fillon formimi i bashkësive të para arbëreshe në Itali;

b) duke marrë parasysh harkun e ngushtë kohor, të përbërë nga këta pak dhjetëvjecar të sundimit politik dhe ushtarak otoman në Shqipëri, që paraprijnë menjëherë emigracionin në Itali, gjuha hegjemone turke, e cila ishte në pozicionin e superstratit, nuk ishte në gjendje të ushtronte mbi shqipen, brenda një periudhe kaq të shkurtër, një ndikim kaq të thellë, sa të depërtonte madje në sistemin sintaksor që mbetet gjithnjë fusha më pak e vënë në rrezik nga ndryshimet në një situatë kontakti gjuhësor.

Duke pranuar më shumë tezën e parashtruar nga miku Wilfried Fiedler[3], nuk do të përjashtoja në këtë rast një ndikim të mundshëm të dyanshëm dhe një ndërhyrje të ndërsjellë ndërmjet gjuhëve ballkanike (shqipja, nga njëra anë, dhe bullgarishtja e maqedonishtja nga ana tjetër) në kalimin e përbashkët nga një e kryer e vjetër (KAM + PJESORE në shqipe, pjesore ne -1 + ndihmësen JAM në gjuhët sllave) në një mënyrë të re të sistemit foljor, përfaqësuar nga habitorja e shqipes dhe nga e ashtuquajtura tregimtare e bullgarishtes dhe e maqedonishtes.

Pra, do të bëhej fialë jo aq për një zhvillim dhe një risi të sistemit (qoftë të shqipes, qoftë të bullgarishtes) të përcaktuar nga ndikimi (që mbetet për t'u provuar) i superstratit ose i adstratit turk, sesa për një zhvillim të brendshëm të një izogramatizmi "ballkanik", që është e kryera e vjetër, ka të ngjarë me prejardhje romane dhe pikërisht latino-ballkanike, me ndihmësen KAM në shqipe dhe me ndihmësen JAM në sllavishte (përveç maqedonishtes ku regjistrohet një e kryer me ndihmësen KAM, më shumë e vonë dhe që është një risi).

Dëshmimi i vlerës së "supozimit", përveç se në të kryerën e arbërishtes së Italisë, edhe në të kryerën e disa dialekteve shqipe të qyteteve të trevës gege jugore[4] dhe në të kryerën e sllavishtes jugore të Maqedonisë, Bullgarisë

[3] Në *Zu einegen Problemen des Admirativs in den Balkansprachen*, Sofia, 1968.
[4] G. Weigand, *Albanesische Grammatik im Südgegishen Dialekt*, Leipzig, 1912.

dhe Malit të Zi[5], sipas meje perforcon më tej dhe në mënyrë kuptimplote këtë hipotezë studimi, e cila, në qoftë se vërtetohet me krahasime të tjera të thelluara, do të nxirrte në pah, në mënyrë të qartë, të sigurt dhe përfundimtare i ekzistimit në një truall sllavoshqiptar të një ballkanizmi të ri, që deri tani, pa u thelluar, është quajtur rezultat i një ndikimi (të pashpjeguar mirë) të turqishtes mbi këto dy kode gjuhësore ballkanike.

Në fund, mbetet për t'u shpjeguar mungesa e një forme të tillë e së kryerës kohore-modale ne 17 të folme arbëreshe nga 50 që janë gjithsej. Në këto 17 të folme, pranë së kryerës së thjeshtë bashkekziston normalisht e kryera me vlerë kohore, me përjashtim të të folmeve të shënuara me numrat 06, 27, dhe 40, që i korrespondojnë zonës arbërishtfolëse të krahinës së Kutronit, ku, nga ndikimi i dialektit kalabrez kufitar, i cili është më shumë i theksuar se në të folmet e tjera arbëreshe të Kalabrisë, e kryera ka zëvendësuar madje të kryerën e thjeshtë, që në mënyrë të shkëputur mbijeton vetëm në gjuhën e të moshuarëve, ndërsa tek të rinjtë mund të gjendet vetëm në ndonjë shprehje formulë ose fjalë të urtë. Sipas Breu-t bëhet fjalë për të folme, të cilat, ndryshe nga të tjerat që kanë pasur "risi" nga zhvillimi i brendshëm i sistemit ndihmuar nga kontakti roman, kanë "ruajtur" dallimin e dy kohëve të së shkuarës mbi bazën e përfundimit veprim i kryer/i lidhur me të tashmen nëpërmjet rezultatit ose jo.

Siç kam shpjeguar në fillim të këtij punimi, nuk mund të përmendet kontakti gjuhësor i të folmeve romane për të shpjeguar praninë ose mungesën e së kryerës së supozimit në arbërishte, ngaqë nuk ekziston ndonjë lidhje shkak-efekt ndërmjet pranisë së një kuptimi të tillë modal në të folmet e ndryshme arbëreshe dhe izoglosave romane jugore me përhapje më të madhe ose më të vogël të së kryerës. Prandaj, mbesin dy rrugë për të gjetur një zgjidhje ose për t'i dhënë, të paktën, një lexim të mundshëm shpjegues bashkekzistencës së të dy të shkuarave kohore (e kryera e thjeshtë dhe e kryera) dhe mungesës të së kryerës së "supozimit" në këto 17 të folme arbëreshe:

[5] Shih Z. Gołab, *Some Arumanian-Macedonian Isogrammatism and the Social Background of their Development*, në *Word*, 1959.

a) prejardhja e ndryshme dialektore e të merguarve shqiptarë që u dha jetë këtyre bashkësive (do të bëhej fialë, p.sh., për arbërishtfolës me prejardhje në pjesën më të madhe nga Çamëria ose nga Labëria, treva dialektore toske ku habitorja nuk është e pranishme në mënyrë të efektshme), gjë që do të hamendësonte për të folme të tilla (shih hartën n. 2) sistemimin e së kryerës në funksionin e saj kohor origjinar A dhe prandaj mungesën jashtë çdo dyshimi të funksionit modal përfundimtar C të shprehur nga habitorja, të fazës së ndërmjetme kohore-modale B (pasqyruar anasjelitas nga të folmet me të kryerën e "supozimit") e cila, për këtë arsye, në kontekstin arbëresh do të përfaqësonte një lloj habitoreje "të ndaluar" ose "të ngrire";

b) të mendonim një origjinë më të vjetër për këto koloni, në qoftë se do te vërtetonim që procesi i evolucionit të së kryerës lidhet jo aq me faktoreët dialektorë të zonës së nisjes, sesa me faktorë kronologjikë dhe ne mënyrë të veçantë me hipotezën (gjithçka për t'u provuar dhe vërtetuar) që kemi të bëjmë me një dukuri gjuhësore (e përvijuar kjo në hartën n. 2), që ka dalë në dritë në mëmëdhe nga ndikimi i superstratit turk rreth gjysmës së shekullit XV, d.m.th. menjëherë pas nisjes së bashkësive të para që krijuan pastaj kolonitë arbëreshe të Krahinës së Katanxarit, të themeluara në të vërtetë pas vitit 1450. Sidoqoftë, gjithnjë do të mbetej për t'u shpjeguar që kjo gjë të mund të vërtetohej edhe në bashkësi të tjera si ajo e Horës së Arbëreshëve (Piana degli Albanesi) në Sicili, për të cilën kemi një datë të sigurtë themelimi (1488), pas vdekjes së Skënderbeut (1467), datë që nuk është e ndryshme nga ajo e pjesës më të madhe të bashkësive të tjera arbëreshe të Italisë, të cilat, edhe pse janë krijuar në të njëjtën periudhë me të, përkundrazi, e kishin tashmë të kryerën e "supozimit" në sistemin e tyre gjuhësor.

Në fund, nga konteksti më i përgjithshëm i vrojtimeve të shprehura në këtë punim, mund të nxjerrim përmbledhtas këto përfundime:

a) e kryera e "supozimit" duhet quajtur një arkaizëm, një element i ruajtjes së sistemit foljot të shqipes së shekujve XV-XVI, e sjellë me vete nga arbëreshët e Italisë dhe jo një element risie, një zhvillim modal "i brendshëm", gjoja i ndihmuar ky edhe nga ajo që, në dialektet romane

jugore, me të cilat të folmet arbereshe kanë qenë në kontakt për pothuaj gjysmë mijëvjeçari, një kohe e tillë ndeshet rrallë;

b) e kryera e “supozimit” e arbërishtes së Italisë, bashkë me të shkuarën e supozimit, gjurmë të së cilës gjenden edhe në shqipen e Shqipërise përveç se në sistemin foljor të gjuhëve sllave jugore, do të përfaqësonte një izogramatizëm ballkanik, zhvilluar mbi bazën e së kryerës së vjetër analitike brenda sistemit të gjuhëve ballkanike në një zonë kontakti të ndërsjellë shqipo-sllav dhe jo nga ndikimi i turqishtes;

c) e kryera e “supozimit”, që gjendet në arbërishte, po edhe në disa dialekte gege të qyteteve të Shqipërisë Qendrore, për këtë arsye do të përbënte pikën e nisjes të atij procesi që ka sjellë, ca kohë pas emigrimit të arbëreshëve në Itali, formimin në shqipen e përbashkët të mënyrës habitore.

Në fund pohojmë se habitorja nuk gjendet në asnjë nga 50 të folmet arbëreshe të Italisë, sepse në shekullin XV ka të ngjarë që kjo mënyrë e re ishte ende në rrugën e formimit dhe kështu e kryera e “supozimit”, në rrethin e sistemit foljor të arbërishtes do të përfaqësonte “berthamën” e parë të kësaj mënyre të foljes, që u formua pastaj në shqipen e përbashkët përmes gramatikalizimit të ndërtimit analitik të së kryerës të përmbysur dhe zgjerimit të funksionit të papërcaktueshmërisë që është i rrënjosur në këtë kohë foljore.

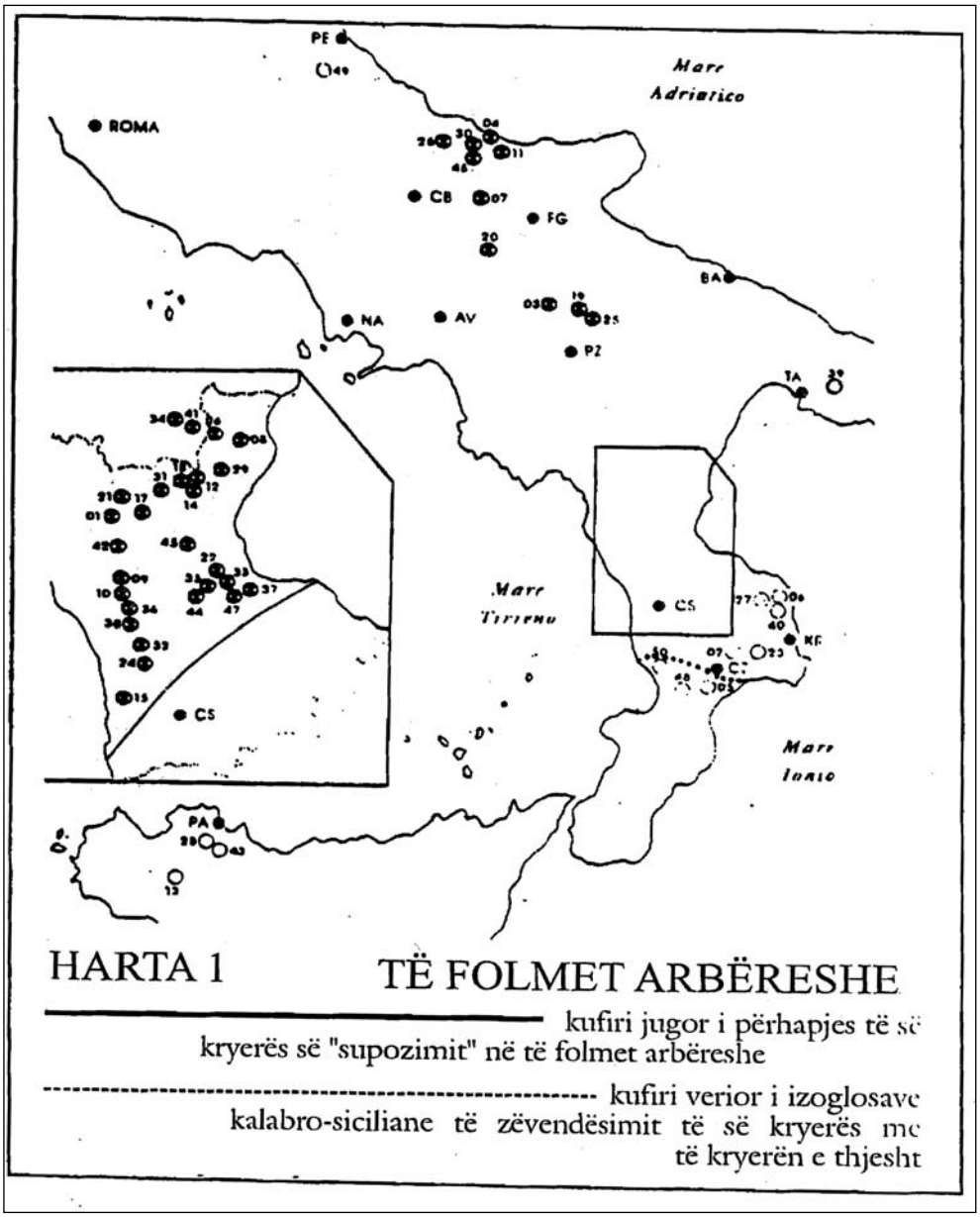
Mare Adriatico
Mare Tirreno
Mare Ionio
ROMA
PE
CB
FG
BA
NA
AV
PZ
TA
CS
KR
PA
HARTA 1
TË FOLMET ARBËRESHE
kufiri jugor i përhapjes të së kryerës së "supozimit" në të folmet arbëreshe
kufiri verior i izoglosave kalabro-siciliane të zëvendësimit të së kryerës me të kryerën e thjesht

E KRYERA E “SUPOZIMIT” NË TË FOLMET ARBËRESHE

01 ACQUAFORMOSA	*Firmoza*	(Cosenza) +
02 ANDALI	*Andalli*	(Catanzaro) –
03 BARILE	*Barilli*	(Potenza) +
04 CAMPOMARINO	*Këmarini*	(Campobasso) +
05 CARAFFA DI CATANZARO	*Gharrafa*	(Catanzaro) –
06 CARFIZZI	*Karfici*	(Crotone) –
07 CASALVECCHIO DI PUGLIA	*Kazallveqi*	(Foggia) +
08 CASTROREGIO	*Kastërnexhi*	(Cosenza) +
09 CAVALLERIZZO DI CERZETO	*Kajverici*	(Cosenza) +
10 CERZETO	*Qana*	(Cosenza) +
11 CHIEUTI	*Qefti*	(Foggia) +
12 CIVITA	*Çifti*	(Cosenza) +
13 CONTESSA ENTELLINA	*Kuntisa*	(Palermo) –
14 EJANINA	*Purçilli*	(Cosenza) +
15 FALCONARA ALBANESE	*Fallkunara*	(Cosenza) +
16 FARNETA	*Farneta*	(Cosenza) +
17 FIRMO	*Ferma*	(Cosenza) +
18 FRASCINETO	*Frasnita*	(Cosenza) +
19 GINESTRA	*Zhura*	(Potenza) +
20 GRECI	*Greçi*	(Avellino) +
21 LUNGRO	*Ungra*	(Cosenza) +
22 MACCHIA ALBANESE	*Maqi*	(Cosenza) +
23 MARCEDUSA	*Marçedhuza*	(Catanzaro) –
24 MARRI	*Llimarri*	(Cosenza) +
25 MASCHITO	*Mashqiti*	(Potenza) +
26 MONTECILFONE	*Munxhufuni*	(Campobasso) +
27 PALLAGORIO	*Puhëriu*	(Crotone) –
28 PIANA DEGLI ALBANESI	*Hora e Arbëreshëvet*	(Palermo) –
29 PLATACI	*Pllatëni*	(Cosenza) +
30 PORTOCANNONE	*Porkanuni*	(Campobasso) +
31 SAN BASILE	*Shën Vasili*	(Cosenza) +
32 SAN BENEDETTO ULLANO	*Shën Benedhiti*	(Cosenza) +
33 SAN COSMO ALBANESE	*Strighari*	(Cosenza) +
34 SAN COSTANTINO ALBANESE	*Shën Kostandini*	(Potenza) +
35 SAN DEMETRIO CORONE	*Shën Mitri*	(Cosenza) +
36 SAN GIACOMO DI CERZETO	*Sënd Japku*	(Cosenza) +
37 SAN GIORGIO ALBANESE	*Mbuzati*	(Cosenza) +
38 SAN MARTINO DI FINITA	*Shën Murtiri*	(Cosenza) +
39 SAN MARZANO DI S. GIUSEPPE	*San Marcani*	(Taranto) +
40 SAN NICOLA DELL’ALTO	*Shën Kolli*	(Crotone) –
41 SAN PAOLO ALBANESE	*Shën Pali*	(Potenza) +
42 SANTA CATERINA ALBANESE	*Picilia*	(Cosenza) +
43 SANTA CRISTINA GELA	*Sëndastina*	(Palermo) –
44 SANTA SOFIA D’EPIRO	*Shën Sofia*	(Cosenza) +
45 SPEZZANO ALBANESE	*Spixana*	(Cosenza) +
46 URURI	*Ruri*	(Campobasso) +
47 VACCARIZZO ALBANESE	*Vakarici*	(Cosenza) +
48 VENA DI MAIDA	*Vina*	(Catanzaro) –
49 VILLA BADESSA	*Badhesa*	(Pescara) –
50 ZANGARONA	*Xingarona*	(Catanzaro)

HARTA 2

HIPOTEZË E EVOLUCIONIT TË SË KRYERËS SË SHQIPES (X)

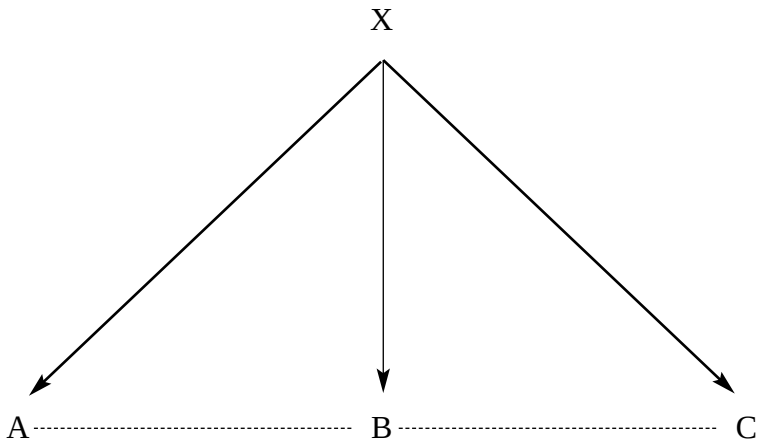

TIPET	A	B	C
VLERA	kohore	kohore dhe modale	modale
KUPTIMI	e kryer	e kryer e "supozimit"	habitore
NDËRTIMI	1. Kam + pjesore 2. pjesore + KAM	KAM + pjesore	Pjesore e shkurtuar + KAM
DËSHMIMI I PARË	1. Shekulli XIV (dialektet arbëreshe të Greqisë) 2. Shekulli XVI (Buzuku, 1555)	Shekulli XV (dialektet arbëreshe të Italisë)	Shekulli XVI (Buzuku, 1555)
PËRHAPJA AKTUALE	Në shqipen e përbashkët, përfshirë të folmet arbëreshe të Greqisë dhe në ato të folme arbëreshe të Italisë ku nuk haset tipi B	Në të folmet shqipe të Italisë ku nuk të vetmin funksion kohor A dhe, sipas Weigandit, në disa qytete të Shqipërisë qendrore	Në shqipen e përbashkët, me përjashtim të dialekteve toske (të Çamërisë dhe pjesërisht të Labërisë) dhe të dialekteve arbëreshe

Bibliografi

W. Breu (1991), *Das italoalbanissche "Perfekt" in sprachvergleichender Sicht*, në F. Altimari et al. (a cura di), *Atti del Congresso Internazionale di Studi sulla Lingua, la Storia e la Cultura degli Albanesi d'Italia* (Mannheim, 25-26 giugno 1987), CELUC, Rende, f. 51-66.

E. Çabej (1976), "Kontributi i shqipes në formimin e lidhjes gjuhësore ballkanike", në *Studime filologjike*, viti XXIV (VII), n. 4, Tiranë, f. 3-19.

Sh. Demiraj (1971), "Habitorja dhe mosha e *saj*", në *Studime filologjike*, viti XXV (VIII), n. 3, Tiranë, f. 31-43.

Sh. Demiraj (1986), *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Universiteti i Tiranës, Tiranë.

A.V. Desnickaja (1987), "Kuptimi i kategorisë së admirativit në shqipen", në *Seminari ndërkombetar për gjuhën, letërsinë, dhe kulturën shqiptare*, 12, Prishtinë, f. 55-8.

W. Fiedler (1968), "Zu einegen Problemen des Admirativs in den Balkansprachen", në *Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européens*, vol. VI, Bulgarska akademija na nautike, Sofia, f. 367-9.

V.A. Friedman (1980), "The study of Balkan Admirativity: its History and Development", në *Balkanistika*, vol. VI, f. 8-30.

V.A. Friedman (1982), "Admirativity in Bulgarian compared with Albanian and Turkish", në *Bulgaria past & present* (Ed. Dimitur Košev), Publishing House of the Bul. Acad. of Sc. Sofia, f. 63-7.

Z. Gołab (1959), "Arumanian-Macedonian Isogrammatisms and the Social Background of their Development", në *Word*.

S. Mansaku (1990), "Problemes de la typologie de l'albanais dans le contexte des langues balkaniques", në *Studia albanica*, 1/1990, Tiranë, f. 164-173.

E. Lafe (1977), "De l'admiratif albanais et de quelques-unes de ses formes", në *Akten des Internationalen Albanologischen Kolloquiums Innsbruck 1972 zum Gëdachtnis an Norbert Jokl*, Herausgegeben von Herman M. Ölberg, Innsbruck, f. 471-83.

Xh. Ylli (1989), "Habitorja e shqipes dhe mënyra ritreguese e bullgarishtes", në *Studime filologjike*, 2/1989, Tiranë, f. 47-56.

G. Weigand (1912), *Albanesische Grammatik im Südgegischen Dialekt* (Durazzo, Elbassan), Leipzig.

OSSERVAZIONI SUL PASSATO "PRESUNTIVO" DELL'ARBËRESH D'ITALIA E SULLA FORMAZIONE DELL'AMMIRATIVO IN ALBANESE

Oggetto di questo mio studio è un particolare tipo di perfetto che presenta nell'albanese d'Italia un uso e un significato un po' particolari, discostandosi da quelle che sono le funzioni di questo tempo verbale nell'albanese comune e nell'odierna lingua letteraria albanese.

Recentemente, in occasione del Congresso Internazionale di Studi Albanesi svoltosi a Mannheim nel giugno del 1987, si è interessato in maniera approfondita di questo fenomeno, stranamente sinora ignorato dagli studiosi che si sono occupati dell'arbëresh, l'amico e collega Walter Breu, della Università di Bayreuth (Repubblica Federale di Germania), che ha evidenziato la connotazione modale e precisamente «presuntiva» che ha acquisito il perfetto, rappresentato dal costrutto analitico KAM (AVERE) + participio, in alcune parlate italo-albanesi. Il Breu ha inquadrato tale fenomeno nell'ambito di uno sviluppo «interno» dell'albanese d'Italia che sarebbe stato favorito dal contatto linguistico con le parlate romanze italo-meridionali, in alcune delle quali manca del tutto il perfetto, sostituito dall'aoristo («passato remoto»).

Mancando sino ad oggi uno studio che illustrasse la situazione e la diffusione di questo fenomeno nell'arbëresh, ho pensato di procedere preliminarmente a una ricognizione su tutte le cinquanta parlate italo-albanesi ancora vive, servendomi delle raccolte edite di materiale linguistico, degli studi di carattere più specificatamente dialettologico, nonché dei risultati di alcune ricerche «sul campo» da me personalmente condotte in questi anni in Calabria, Basilicata e Sicilia.

I risultati di questa mia inchiesta linguistica sono illustrati e sintetizzati nella cartina n. 1, da cui si evince che il fenomeno della diffusione del perfetto «presuntivo» non è circoscritto alla sola Calabria – come sulla base delle registrazioni dirette o delle testimonianze scritte pervenute aveva ipotizzato il Breu – ma in tutta l'Italia meridionale, ad eccezione della Sicilia. Tutte le parlate albanesi contrassegnate nella cartina col segno + non presentano una distinzione tra una forma analitica e una forma sintetica – es. passato prossimo e passato remoto in italiano, passé composé e passé simple in francese, perfetto e aoristo in altre lingue – per rappresentare un'azione accaduta nel passato. Pur esistendo in queste parlate entrambe le forme verbali – sia quella analitica che quella sintetica – del passato (che corrispondono ai tempi «koha e kryer» e «koha e kryer e thjeshtë» dell'albanese comune) esse però non sono tra loro in opposizione temporale ma modale, indicando rispettivamente un'azione «certa» e un'azione «incerta» accaduta nel passato: es. *ai shkruajti* (albanese letterario: *ai shkroi*) «egli scrisse ~ egli ha scritto» mentre *ai ka shkruar* significa «egli forse ha scritto».

Però mentre il costrutto sintetico *ai shkruajti* nelle parlate contraddistinte nella cartina 1 dal segno + e quindi dalla presenza del «presuntivo» copre entrambe le funzioni temporali del passato, cioè aoristo e perfetto (es. *egli scrisse ~ egli ha scritto*), e indica così un'azione del passato, con o senza riferimento al presente, il costrutto analitico *ai ka shkruajtur* traducibile con l'espressione *egli forse ha scritto, egli avrà scritto* corrisponde a quello che già De Rada nella sua grammatica albanese del 1870 – la prima grammatica dell'italo-albanese data alle stampe – aveva per prima definito «passato dubitativo».

Questo particolare tipo di perfetto, che riprendendo la terminologia di Breu chiamerò d'ora in poi «presuntivo», molto circoscritto nell'uso – ovviamente può essere adoperato solo alla terza persona, singolare e plurale, non potendo il soggetto, se non in casi di amnesia, mettere in dubbio le azioni da lui personalmente compiute o comunque verificate o verificabili – penso che rappresenti un interessante caso di costrutto morfosintattico conservativo di origine balcanica, tipologicamente collegabile allo stesso processo di formazione del modo ammirativo nell'albanese comune. Piuttosto che di un'innovazione del sistema verbale dell'albanese d'Italia, determinata in

parte dall'«espansione» della componente intrinseca di indeterminatezza tipica del perfetto, e dal contatto linguistico, per un'influenza dei dialetti romanzi del Sud d'Italia aventi l'aoristo come solo preterito (tesi di Breu), si tratterebbe a mio avviso della conservazione di un tratto arcaico dell'arbëresh, presente perciò nel sistema verbale dell'albanese del XV secolo. L'analisi di questo fenomeno potrebbe alla fine risultare molto utile e interessante nella discussione sempre aperta e sempre dibattuta sull'origine e la diffusione dell'ammirativo nell'albanese, e dei modi ad esso in parte assimilabili (cfr. il cosiddetto «narrativo» del bulgaro e del macedone) esistenti nel contesto linguistico balcanico.

Quali sono i motivi che mi portano a non condividere la tesi dell'amico Breu e a ritenere il «presuntivo» dell'arbëresh una conservazione piuttosto che un'innovazione, un elemento portato con sé dagli albanesi dall'antica madrepatria piuttosto che una nuova formazione, sviluppatasi nel sistema verbale dell'arbëresh sotto l'azione delle varietà dialettali romanze?

Innanzitutto ci sono valutazioni linguistiche «esterne» e poi valutazioni linguistiche «interne» che cercherò adesso brevemente di enucleare.

Segnalo innanzitutto la presenza del «presuntivo» in parlate arbëreshe inserite in isoglosse dialettali romanze tra loro molto distanti, in cui è impossibile rintracciarvi tendenze omogenee nell'uso dei due tempi del passato – perfetto e aoristo. Come si può facilmente dedurre dalla consultazione della cartina n. 1, non c'è assolutamente coincidenza tra l'isoglossa calabro-siciliana dove si assiste alla sostituzione sistematica del passato prossimo con il passato remoto e la vasta isoglossa italo-albanese che, dal Molise alla Calabria settentrionale, presenta un perfetto con valore modale, e l'esclusivo uso dell'aoristo come unico tempo del passato con valore temporale. Anzi, è abbastanza evi-dente come non ci sia alcuna pur se minima sovrapposizione tra le due isoglosse: si può chiaramente vedere in questa cartina come nelle parlate siculo-albanesi (contraddistinte dai codici 13, 28 e 43), coesistono nel sistema entrambe le forme del passato, cioè sia il perfetto che l'aoristo, mentre nel siciliano il perfetto è pressoché inesistente. La stessa cosa si può dire delle parlate albanesi del Catanzarese (vedere il riquadro in alto a destra, sempre nella cartina n. 1) dove al di sotto della linea tratteggiata – con cui

abbiamo voluto rappresentare il confine settentrionale dell'isoglossa calabro-siciliana che presenta la sostituzione del perfetto con l'aoristo – ci son ben quattro parlate arbëreshe (indicate con i nn. 02, 05, 48 e 50) che in contrasto con la tendenza delle parlate romanze con cui sono in contatto, non presentano solo l'aoristo nel proprio sistema ma entrambe le forme verbali del passato (aoristo e perfetto) con valore temporale. Viceversa, nelle parlate albanesi che si trovano al di sopra della linea tratteggiata e quindi in un contesto dialettale romanzo caratterizzato dalla copresenza di entrambi anche per esprimere quelle azioni che non hanno necessariamente riferimento al presente, si registra l'uso generalizzato di un unico tempo perfettivo, che è l'aoristo.

C'è qui da aggiungere un'altra considerazione. Una rappresentazione cartografica del fenomeno della diffusione del passato "presuntivo" in ambito arbëresh ci potrebbe indurre, per una meccanica quanto erronea trasposizione di teorie mutuate dalla geografia linguistica, a ritenere tale fenomeno una "innovazione" che partita dalle aree albanofone centrali si sia in seguito gradualmente e progressivamente estesa ai dialetti contigui fermandosi poi nella "periferia" dell'Arbëria dove si collocherebbero quelle parlate non coinvolte dalla innovazione e perciò più conservative.

Per chi conosce direttamente "sul campo" la situazione linguistica dell'arbëresh, non sarà però molto difficile avvertire la astrattezza e la obiettiva falsità di tale impostazione.

Ci sono infatti in Italia 50 comunità che conservano tuttora la lingua albanese, disseminate in sette regioni del Sud d'Italia, che, nella terminologia in uso per definire il tipo di minoranze alloglotte presenti nel territorio di uno Stato, rappresentano delle isole linguistiche o dei piccoli arcipelaghi linguistici. Non esiste quindi alcuna continuità territoriale, essendo tali comunità dislocate in aree regionali del Mezzogiorno d'Italia tra loro molto lontane e diversificate dal punto di vista geografico ma anche linguistico. Il diverso contesto in cui sono inserite da almeno cinque secoli, ha influito ovviamente anche sul diverso sviluppo linguistico che queste parlate hanno avuto nei secoli. Non essendo quindi state tra loro in contatto, queste parlate hanno visto accentuare nel tempo tra loro la divergenza – determinata in parte

dalla differente origine dialettale albanese, ma soprattutto dall'influsso dei diversi dialetti italiani con cui sono stati storicamente in contatto – piuttosto che la convergenza.

Come ha osservato il Solano (cf. *Zjarri*, VI, 1974, n. 1), in ambito arbëresh la discontinuità territoriale ha impedito e impedisce la reciproca interferenza delle parlate – fattore riconosciuto di arricchimento linguistico – provocando nello stesso tempo il loro lento ma progressivo impoverimento, e precludendo inoltre la naturale diffusione delle isoglosse proprie di una comunità o delle innovazioni nate in una determinata comunità verso le altre.

In tale contesto resta difficile da spiegare come un processo innovativo, quale accettando la tesi dell' amico Breu dovrebbe essere ritenuto il «presuntivo», possa essersi sviluppato autonomamente nell'arbëresh, già nei primi secoli dell'insediamento degli albanesi in Italia e per giunta in uno dei campi più conservativi e difficilmente influenzabili per contatto interlinguistico come la sintassi, se queste parlate sono state tra loro sempre isolate (oggi forse lo sono un po' meno) e se il contesto linguistico romanzo in cui esse si sono inserite è, come quello meridionale italiano, così poco omogeneo e frantumato da non favorire certo la propagazione di un fenomeno innovativo e convergente nel sistema verbale di parlate ad esso strutturalmente estranee.

Per queste ragioni, un isogrammatismo così particolare e nello stesso tempo cosi largamente diffuso nell'arbëresh, qual è il perfetto «presuntivo» di cui qui discutiamo, presente in ben 37 parlate su 50, a nostro avviso non può trovare una spiegazione plausibile e motivata se non ipotizzando la conservazione di un fenomeno balcanico, il che farebbe presupporre la presenza di tale fenomeno per lo meno nell'albanese del XV secolo, epoca a cui risale la fondazione di buona parte delle comunità albanesi in Italia.

Tra le valutazioni linguistiche «interne» che mi portano a ritenere conservativo piuttosto che innovativo il fenomeno in discussione, va considerato l'analogo e in parte convergente processo di formazione nell'albanese comune dell'ammirativo, assente nell'italo-albanese e derivato storicamente, secondo l'opinione della maggior parte degli studiosi albanesi e degli albanologi stranieri, dalla stessa base del «presuntivo», cioè dal costrut-

to analitico del perfetto AVERE + participio (Per una esaustiva rassegna delle diverse tesi avanzate sull'argomento cf. Sh. Demiraj, *Gramatikë hjstorike e gjuhës shqipe*, Tiranë 1986).

Ci troveremo qui (cf. la cartina 2) in presenza di uno stadio linguistico intermedio, sinora non documentato e non avvalorato da testimonianze scritte, del processo che ha portato l'antico perfetto analitico, di origine latino balcanico, KAM + participio prima all'inversione del sintagma (participio + KAM) e poi alla agglutinazione del participio ridotto con l'ausiliare, con la graduale scomparsa dell'originario valore temporale e l'acquisizione di un valore modale di cui il «presuntivo» rappresenterebbe un punto di partenza e l'«ammirativo» il punto di arrivo, con una gamma di significati che vanno dalla sorpresa del parlante per un'azione inattesa, alla non approvazione di un'azione non condivisa, al riferimento a discorsi di altri, d'ironia e al dubbio. L'uso del perfetto nell'arbëresh, limitatamente alla terza persona, per riferire un'azione del passato di cui il soggetto non è certo della realizzazione, rappresenta a mio avviso un documento linguistico di eccezionale interesse sia per l'albanistica che per la balcanistica, documentando una fase storicamente databile – il XV secolo – nel processo che ha portato un costrutto analitico di significato temporale (il perfetto) ad un nuovo costrutto di esito agglutinato (l'ammirativo di significato modale).

Attraverso i dati fornitici dalla dialettologia arbëreshe possiamo così dedurre che in questa fase – ci riferiamo al XV secolo – ancora priva di una consistente documentazione scritta per l'albanese, il perfetto manteneva ancora nell'albanese comune o comunque in parte di esso, una funzione temporale, riferendosi sempre a un'azione accaduta nel passato, ma nello stesso tempo, sviluppando al suo interno quel tratto di indeterminatezza tipico di questo tempo verbale in parecchie lingue d'Europa, veniva ad acquisire progressivamente una certa funzione modale che successivamente finì per avere maggiore rilevanza, facendo perdere del tutto a questo costrutto analitico, grammaticalizzatosi poi in ammirativo con l'inversione e l'agglutinazione del sintagma verbale, qualsiasi funzione temporale (cf. cartina n. 2). In seguito alla grammaticalizzazione dell'ammirativo il sistema verbale dell'albanese ha recuperato il perfetto nella sua antica valenza temporale di tempo del passato, accanto all'aoristo.

Si ha perciò, documentata a mio avviso anche dalla presenza del «presuntivo» nell'arbëresh, una forte affinità tipologica se non proprio una parentela genetica tra perfetto e narrativo del bulgaro, da una parte, e perfetto e ammirativo dell'albanese, dall'altra, evidenziata dall'opposizione 'certezza' ~ 'incertezza' (in albanese-arbëresh) e 'constatazione' ~ 'non-costatazione' (in bulgaro), quest'ultima solitamente associata e spiegata con l'influenza di un'analoga opposizione che si registra nel sistema verbale del turco. Non c'è però piena identificazione tra il 'presuntivo dell'arbëresh e il 'constatativo' del bulgaro (e del turco) in quanto mentre in arbëresh un soggetto può utilizzare l'aoristo anche per indicare un'azione del passato di cui è certo, anche senza esserne stato personalmente coinvolto o spettatore, tale evenienza mi sembra che non sia possibile né in bulgaro né in turco, dove occorre servirsi solo del perfetto di constatazione per narrare una situazione compiuta da altri senza la partecipazione personale del soggetto d'avvenimento descritto.

In ogni caso la presenza del «presuntivo» nell'arbëresh, presuppone che almeno nel XV secolo – epoca dell'arrivo in Italia dei profughi albanesi che fuggivano la dominazione ottomana – nel sistema verbale di parte almeno dei dialetti albanesi della penisola balcanica (probabilmente nei dialetti gheghi e in quelli toschi settentrionali più immediatamente contigui alle aree slave) si fosse in parte già realizzato questo passaggio da temporale a temporale-modale nell'antico perfetto KAM + participio, pensiamo per uno sviluppo autonomo e interno del sistema, e non certo per influenze esterne, in particolare della lingua turca, che ritengo assolutamente improbabile per i seguenti motivi:

a) l'insediamento degli ottomani nelle aree albanesi dei Balcani, che risale alla fine del XIV secolo, non poteva certo ritenersi consolidato e perciò influente, anche dal punto di vista linguistico-culturale, intorno alla metà del XV secolo, epoca a cui risale la fondazione delle prime comunità albanesi in Italia;

b) considerando il ristretto arco temporale rappresentato da questi pochi decenni di predominio politico e militare ottomano sull'Albania immediatamente precedenti l'emigrazione in Italia, la lingua egemone turca non era certo in grado di esercitare sull'albanese, in posizione di superstrato e in

così breve tempo, un influsso così profondo da penetrare addirittura nel sistema sintattico che resta sempre il campo meno esposto ai mutamenti in una situazione di contatto linguistico.

Accogliendo piuttosto la tesi avanzata dall'amico Wilfried Fiedler in «*Zu einegen Problemen des Admirativs in den Balkansprachen*», Sofija 1968, non escluderei in questo caso una possibile, mutua influenza e interferenza reciproca tra le lingue balcaniche (albanese, da una parte, e bulgaro e macedone, dall'altra) nel passaggio comune da un antico perfetto (AVERE + participio in albanese, participio in – 1 + ausiliare ESSERE nelle lingue slave) ad un nuovo modo del sistema verbale, rappresentato dall'ammirativo dell'albanese e dal cosiddetto narrativo del bulgaro e del macedone. Si tratterebbe perciò non tanto di uno sviluppo e di una innovazione del sistema – sia dell'albanese che del bulgaro – determinato dall'influsso, tutto da provare, del superstrato o dell'adstrato turco quanto piuttosto degli sviluppi interni di un isogrammatismo «balcanico», qual è l'antico perfetto, di probabile origine romanza e più precisamente latino-balcanica con l'ausiliare AVERE in albanese e con l'ausiliare ESSERE nello slavo (tranne che nel macedone dove si registra un perfetto piuttosto recente e innovativo con l'ausiliare AVERE).

L'attestazione del valore «presuntivo» oltre che nel perfetto dell'albanese d'Italia, anche nel perfetto di alcuni dialetti albanesi delle città dell'area ghega meridionale (cf. G. Weigand, *Albanesische Grammatik im südgegischen Dialekt*, Leipzig 1912) e nel perfetto dello slavo meridionale di Macedonia, Bulgaria e Montenegro (cf. *2.* Gołab, *Some Arumanian-Macedonian Isogrammatisms and the Social Background of their Development*, «World» 1959), a mio avviso viene a confermare ulteriormente e significativamente questa ipotesi di ricerca, che, se avvalorata da altri approfonditi riscontri, potrebbe rivelare, in maniera inequivocabile, certa e definitiva, l'esistenza di un ambito slavo-albanese di un nuovo balcanismo, sinora sbrigativamente considerato come risultato di un non meglio spiegato influsso del turco su queste due varietà linguistiche balcaniche.

Resta infine da spiegare l'assenza di tale forma di perfetto temporale-modale in 17 parlate italo-albanesi su 50, dove accanto all'aoristo (passato

remoto) coesiste normalmente il perfetto temporale (passato prossimo), ad eccezione delle parlate contrassegnate dai n. 06, 27 e 40, dove per influsso del dialetto calabrese limitrofo, che è più marcato che nelle altre parlate arbëreshe di Calabria, il perfetto ha addirittura soppiantato l'aoristo, che in maniera episodica sopravvive solo nel linguaggio dei più anziani, mentre nei giovani esso si può cogliere soltanto in qualche espressione formulare o proverbiale. Secondo Breu si tratta di parlate che diversamente dalle altre che hanno «innovato» per sviluppo interno del sistema, favorito dal contatto romanzo, hanno «conservato» la distinzione dei due tempi del passato sulla base dell'esito perfettivo/risultativo o meno.

Come ho avuto modo di spiegare d'inizio di questo mio contributo, non può essere chiamato in causa il contatto linguistico delle parlate romanze per spiegare la presenza o l'assenza del presuntivo nell'italo-albanese, dal momento che non esiste alcun rapporto causa-effetto tra la presenza di tale significato modale nelle diverse parlate arbëreshe e le isoglosse romanze meridionali con maggiore o minore diffusione del perfetto. Pertanto non ci restano che due vie per cercare di trovare una soluzione o dare, per lo meno, una possibile lettura interpretativa alla coesistenza dei due passati temporali – aoristo e perfetto – e quindi all'assenza del «presuntivo» in queste 17 parlate italo-albanesi:

a) la diversa origine dialettale dei profughi albanesi che hanno dato vita a queste comunità (potrebbe trattarsi, ad esempio, di albanofoni originari per la maggior parte della Çameria o della Laberia, aree dialettali tosche dove, significativamente l'ammirativo non è presente) il che farebbe presupporre per tali parlate (cf. la cartina n. 2) l'assestamento del perfetto nella sua funzione temporale originaria A e quindi l'assenza oltre che ovviamente della funzione modale conclusiva C espressa dall'ammirativo, della fase intermedia temporale-modale B, rispecchiata viceversa dalle parlate col perfetto «presuntivo», che rappresenterebbe perciò nel contesto italo-albanese una specie di ammirativo «bloccato» o «congelato»;

b) una origine più antica per queste colonie se si dovesse dimostrare che il processo di evoluzione del perfetto sia da collegare non tanto a fattori dialettali dell'area di partenza quanto a fattori cronologici e nello specifico all'i-

potesi – tutta da provare e da verificare – che si sia trattato di un fenomeno linguistico – questo delineato nella cartina n. *2* – venuto fuori nella madre-patria per influsso del superstrato turco intorno alla metà del XV secolo, cioè subito dopo la partenza delle prime comunità che andarono poi a fondare le colonie arbëreshe del Catanzarese, sorte effettivamente dopo il 1450. Resterebbe comunque sempre da spiegare come ciò si sia potuto verificare anche in altre comunità come quella di Piana degli Albanesi, in Sicilia, per la quale disponiamo di una data certa di fondazione (1488), successiva alla morte di Scanderbeg (1467) e non diversa da quella della maggior parte delle altre comunità albanesi d'Italia che pur essendo state fondate nello stesso periodo, invece presentavano già il «presuntivo» nel proprio sistema linguistico.

In sintesi, queste sono le conclusioni che si possono trarre ed enucleare sinteticamente dal contesto più in generale delle osservazioni espresse in questa mia breve comunicazione:

a) il «presuntivo» va considerato a mio avviso un arcaismo, un elemento di conservazione del sistema verbale dell'albanese del XV-XVI secolo, portato con sé dagli albanesi in Italia e non un elemento di innovazione, uno sviluppo modale «interno» favorito anche dalla scarsa frequenza di tale tempo nei dialetti romanzi meridionali con cui le parlate italo-albanesi sono state in contatto per quasi mezzo millennio;

b) il perfetto «presuntivo» dell'albanese d'Italia, assieme al passato presuntivo di cui c'è traccia anche nell'albanese d'Albania oltre che nel sistema verbale delle lingue slave meridionali, rappresenterebbe un isogrammatismo balcanico sviluppatosi sulla base dell'antico perfetto analitico all'interno del sistema delle lingue balcaniche, in un'area di contatto reciproco albanese-slavo e non per influenza del turco;

c) il passato «presuntivo», rintracciato nell'arbëresh ma anche in alcuni dialetti cittadini gheghi dell'Albania centrale, costituirebbe perciò il punto di partenza di quel processo che ha portato, qualche tempo dopo l'emigrazione degli albanesi in Italia, alla formazione nell'albanese comune del modo ammirativo.

Perciò, in conclusione, si può affermare che l'ammirativo non risulta presente in nessuna delle 50 varietà dialettali dell'albanese d'Italia perché

nel XV secolo probabilmente questo nuovo modo era ancora in via di formazione e così il perfetto «presuntivo», di cui mi sono occupato in questo contributo, nell'ambito del sistema verbale dell'arbëresh rappresenterebbe il primo «nucleo» di questo modo del verbo che si è venuto poi a formare nell'albanese comune attraverso la grammaticalizzazione del costrutto analitico inverso del perfetto e l'espansione della funzione di indeterminatezza insita in questo tempo verbale.

CARTINA N. 1

IL PERFETTO 'PRESUNTIVO'
NELLE PARLATE ALBANESI D'ITALIA

49.	VILLA BADESSA	[PE]	-
26.	MONTECILFONE	[CB]	+
30.	PORTOCANNONE	[CB]	+
04.	CAMPOMARINO	[CB]	+
46.	URURI	[CB]	+
11.	CHIEUTI	[FG]	+
07.	CASALVECCHIO DI P.	[FG]	+
20.	GRECI	[AV]	+
03.	BARILE	[PZ]	+
19.	GINESTRA	[PZ]	+
25.	MASCHITO	[PZ]	+
34.	S. COSTANTINO ALB.	[PZ]	+
41.	S. PAOLO ALBANESE	[PZ]	+
16.	FARNETA	[CS]	+
08.	CASTROREGIO	[CS]	+
29.	PLATACI	[CS]	+
12.	CIVITA	[CS]	+
14.	EIANINA	[CS]	+
18.	FRASCINETO	[CS]	+
31.	S. BASILE	[CS]	+
21.	LUNGRO	[CS]	+
01.	ACQUAFORMOSA	[CS]	+
17.	FIRMO	[CS]	+
45.	SPEZZANO ALBANESE	[CS]	+
42.	S. CATERINA ALB.	[CS]	+
09.	CAVALLERIZZO	[CS]	+
10.	CERZETO	[CS]	+
36.	S. GIACOMO DI C.	[CS]	+
38.	S. MARTINO DI F.	[CS]	+
32.	S. BENEDETTO U.	[CS]	+
24.	MARRI	[CS]	+
15.	FALCONARA ALBANESE	[CS]	+
44.	S. SOFIA D'EPIRO	[CS]	+
35.	S. DEMETRIO CORONE	[CS]	+
22.	MACCHIA ALBANESE	[CS]	+
33.	S. COSMO ALBANESE	[CS]	+
47.	VACCARIZZO ALB.	[CS]	+
37.	S. GIORGIO ALB.	[CS]	+
27.	PALLAGORIO	[KR]	-
06.	CARFIZZI	[KR]	-
40.	S. NICOLA DELL'ALTO	[KR]	-
23.	MARCEDUSA	[CZ]	-
02.	ANDALI	[CZ]	-
05.	CARAFFA DI C.	[CZ]	-
48.	VENA DI MAIDA	[CZ]	-
50.	ZANGARONA	[CZ]	-
28.	PIANA DEGLI ALB.	[PA]	-
43.	S. CRISTINA GELA	[PA]	-
13.	CONTESSA ENTELLINA	[PA]	-
39.	S. MARZANO DI S.G.	[TA]	-

+ parlate albanesi con il perfetto 'presuntivo'

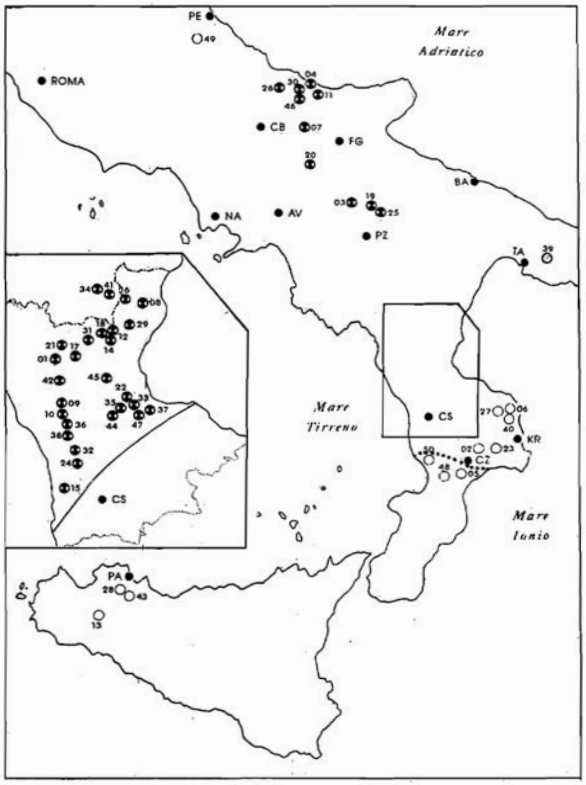

= confine meridionale di diffusione del perfetto 'presuntivo' nelle parlate italo-albanesi.

= confine settentrionale dell'isoglossa calabro-siciliana di sostituzione del perfetto con l'aoristo.

CARTINA N. 2

IPOTESI DI EVOLUZIONE DEL PERFETTO IN ALBANESE (X)

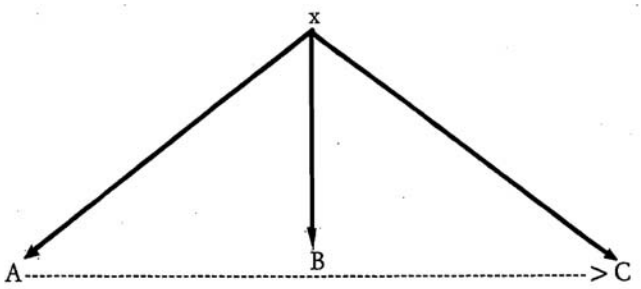

Tipi	A	B	C
Valore	Temporale	Temporale e modale	Modale
Significato	Passato prossimo	Passato presuntivo	Ammirativo
Costrutto	1. KAM + participio 2. Participio + KAM	KAM + participio	Participio ridotto + KAM
Prima attestazione	1. XIV secolo (dialetti albanesi di Grecia) 2. XVI secolo (Buzuku, 1555)	XV secolo (dialetti albanesi d'Italia)	XVI secolo (Buzuku, 1555)
Diffusione attuale	1. nell'albanese comune, comprese le parlate albanesi di Grecia e le parlate albanesi d'Italia dove non c'è il tipo B 2.	Nelle parlate albanesi d'Italia dove non c'è il passato prossimo con la sola funzione temporale A e, secondo Weigand, in alcune città dell'Albania centrale	Nell'albanese comune, ad eccezione di alcuni dialetti toschi (della Ciameria e in parte della Labëria) e dei dialetti arbëreshë

Bibliografia

W. Breu (199l), “Das italoalbanische ‘Perfekt’ in sprachvergleichender Sicht”, in F. Altimari et al. (a cura di), *Atti del Congresso Internazionale di Studi sulla Lingua, la Storia e la Cultura degli Albanesi d’Italia* (Mannheim, 25-26 giugno 1987), CELUC, Rende, pp. 51-66.

E. Çabej (1976), “Kontributi i shqipes në formimin e lidhjes gjuhësore ballkanikë”, in *Studime filologjike*, viti XXIV (VII), n. 4, Tiranë, pp. 3-19.

Sh. Demiraj (1971), “Habitorja dhe mosha e saj”, in *Studime filologjike*, viti XXV (VIII), n. 3, Tiranë, pp. 31-43.

Sh. Demiraj (1986), “Gramatikë historike e gjuhës shqipe”, Universiteti i Tiranës, Tiranë.

A.V. Desnickaja (1987), “Kuptimi i kategorisë së admirativit në shqipen”, in *Seminari ndërkombëtar për gjuhën, lëtersinë dhe kulturën shqiptare*, 12, Prishtinë, pp. 55-8.

W. Fiedler (1966), “Zu einigen Problemen des albanischen Admirative”, in *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universiät Leipzig*, 15, Jahrgang, pp. 561-5.

W. Fiedler (1968), “Zu einegen Problemen des Admirativs in den Balkansprachen”, in *Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européens*, vol. VI, Bulgarska akademija na nautike, Sofia, pp. 367-9.

V.A. Friedman (1980), “The study of Balkan Admirativity: its History and Development”, in *Balkanistica*, vol. VI, pp. 8-30.

V.A. Friedman (1982), “Admirativity in Bulgarian compared with Albanian and Turkish”, in *Bulgaria past & present* (Ed. Dimitur Koseĭv), Publishing House of the Bul. Acad. of Sc. Sofia, pp. 63-7.

Z. Gołab (1959), “Arumanian-Macedonian Isogrammatisms and the Social Background of their Development”, in *World*.

S. Mansaku (1990), “Problemes de la typologie de l’albanais dans le contexte des langues balkaniques”, in *Studia albanica*, 1/1990, Tiranë, pp. 164-173.

E. Lafe (1977), “De l’admiratif albanais et de quelques-unes de ses formes”, in *Akten des Internationalen Albanologischen Kolloquiums Innsbruck 1972 zum Gëdachtnis an Norbert Jokl*, Herausgegeben von Hermann M. Ölberg, Innsbruck, pp. 471-83.

Xh. Ylli (1989), “Habitorja e shqipes dhe mënyra ritreguese e bullgarishtes”, in *Studime filologjike*, 2/1989, Tiranë, pp. 47-56.

G. Weigand (1912), *Albanesische Grammatik im Südgegischen Dialekt* (Durazzo, Elbassan, Tirana), Leipzig.

E ASHTUQUAJTURA E ARDHME ARBËRESHE *KAM* + *LIDHORE*: ROMANIZËM ITALIAN APO ARKAIZËM BALLKANIK?

Në kohën që kam në dispozicion, mund vetëm të prek në vija të përgjithshme disa pika që më duken interesante lidhur me një aspekt të sistemit foljor të arbërishtes, për të cilin deri sot janë marrë pak studiuesit e albanistikës dhe të ballkanistikës, dhe që sipas meje, meriton një vëmendje më të madhe për ndërlidhjet shumë interesante dhe të rëndësishme sidomos në planin diakronik që ky togfjalësh i sistemit foljor arbëresh paraqet brenda (dhe jo jashtë) sistemit të shqipes dhe me disa gjuhë të tjera – të vjetra dhe të reja – të Ballkanit: e kam fjalën për të ashtuquajturin futur arbëresh të tipit KAM + lidhore (p. sh. KAM TË BËNJ ~ KAM BËNJ).

I pari linguist që i kushtoi një farë interesimi këtij fenomeni ka qenë i ndjeri Eqrem Çabej, i cili është marrë me të në një studim të botuar më 1975. Ja si shprehej Çabej në artikullin e sipërmendur, duke analizuar futurin në gjuhën shqipe dhe në dialektet e saj, duke u ndalur në arbërishten e Italisë dhe të Greqisë:

> "Sikundër dihet prej kohësh, ashtu si dhe disa të tjera gjuhë ballkanike, shqipja i ka te dyja trajtat e kësaj kohe foljore, edhe të ardhmen e tipit *kam* "habeo", te formuar me *kam* + paskajore; edhe ate të tipit *volo*, te formuar me *do* (nga *dua)+lidhore* e tashme[…] Eshtë vënë re gjithashtu, megjithëse më pak është e ditur, që te dyja tipet janë në përdorim në të dyja dialektet kryesore te shqipes, dhe ne gegërishten dhe ne toskërishten. Ndryshimet janë me fort te karakterit funksional, duke mbizotëruar tek e ardhmja me *do, do të* koncepti vullnetor (voluntativ), te ajo me *kam* koncepti i domosdoshmërisë a i detyrës, aq sa mund te thuhet se shpeshhere aty nuk ekziston më ideja e një

veprimi te ardhëm ; vihet re ndërkaq që aty dhe interferenca, bile edhe përmbysje të funksioneve, duke pasur e ardhmja me *do (te)* në fushën dialektore shpeshherë kuptimin e një veprimi të prerë, te domosdosë, *oda do të mëshihet, zjarri do të ndizet.* Në pikëpamje dialektgjeografike do të shtohet edhe se e ardhmja e ndërtuar me *kam* + paskajore mbizotëron ne gegërishten sidomos të pjesës veriore, e ardhmja me *do* në toskërishten e në gegërishten jugore. Brenda kësaj përndarjeje dialektore është për të vënë re se arbërishtja e Italisë i njeh të dyja tipet e se ardhmes, veçse me një mbizotërim te qartë të tipit me *kam*, ndjekur prej lidhores, ndonëse ky dialekt, sikundër u pa, i përket përgjithësisht toskërishtes. Aty në thelb kemi të bëjmë me një *futurum necessitatis*, me një domosdoshmeri. Forma më e përgjithshme ndërkaq është ajo që është e ndërtuar me foljen ndihmëse *ka* të vetes së tretë të njëjësit, e cila u shkri me pjesëzën *të* të lidhores dhe dha kështu pjesëzën e pandryshueshme, *kat, katë* si eksponent të së ardhmes, e krahasueshme funksionalisht me *do, do të* të përmendur më sipër[…]. Ky dualizëm morfosintaktik i arbërishtes shtron disa probleme për historinë e shqipes e të dialekteve të saj. Fakti që në shqipen e Greqisë zotëron e ardhmja me *do, do të* tregon që kjo kishte marrë formë në kohën e shpërnguljes shqiptare për në Greqi (e në Itali). Më anë tjetër te mbizotërimi i së ardhmes me *kam* në arbërishten e Italisë ndihet një ndikim nga ana e italishtes dialektore."[1]

Fakti që citon edhe Çabej, gjithashtu në këtë studim, se " Ndërtimi p.sh. *kan veshen*, "bisogna che si vestano" i Acquaformosas është një përkthim, një kalk gramatikor i kalabrezishtes *s'an a vestë"*, nuk na bind aspak. Gjithashtu, vazhdon Çabej, " Kemi të bejmë me tipin e së ardhmes *habeo ad cantare*, që është karakteristik për dialektet e italishtes jugore, sidomos për Sicili, Apuli, Lukani e për Abrucet, si p.sh. luk. *l'aggi' a mann*, tarent. *l'agghi' a mmanna,* sic. *l'ai a mmannari* per it. *lo manderó,* do ta dërgoj"; apul. jugore *aggia ffare*, duhet të bëj", sic. lindore *aj a scríviri*, do

[1] Eqrem Çabej, "Histori gjuhësore dhe strukturë dialektore e arbërishtes së Italisë", në *Studime Filologjike* nr. 2, Tiranë 1975, ff. 51-69.

te shkruaj”, palerm. *am affari*, do të bëjmë”, abruc. *ajj a purtà* “do të sjell”, *avem’a purtà, avet’ a purtà* etj.”Por, edhe studiuesi ynë i shquar arrin pra në konkluzionin se “Format e këtij lloji ndërkaq nuk arrinjë të shpjegojnë mbarë sistemin e së ardhmes me *kam.*”

Edhe Shaban Demiraj, i cili në veprën *Gramatikë historike e gjuhës shqipe* (f. 837) është ndalur deri sot më shumë dhe më thellë se gjuhëtarët e tjerë mbi këtë fenomen gjuhësor, duket se lidhet nga përfundimet e Çabejt kur pohon:“Mundësia e një ndikimi të dialekteve të italishtes jugore mbi të folmet arbëreshe të Italisë në këtë rast s’duhet përjashtuar, pot’i kemi parasysh kushtet historike-gjeografike, në të cilat kanë evoluar ato të folme. Megjithatë – vazhdon Demiraj – ndikimi i jashtëm nuk duhet të jetë i vetmi faktor që mund të ketë shkaktuar mbizotërimin e tipit të së ardhmes me *kam* në të folmet arbëreshe të Italisë, aq më shumë kur një dukuri e tillë shfaqet qysh në vepërzën e Matrëngës më 1592, dmth. në një kohë kur vështirë se italishtja dialektore mund të kishte ushtruar një ndikim kaq të madh mbi të folmet arbëreshe në përgjithësi dhe mbi Matrëngën në veçanti. Prandaj, gjithë duke pranuar mundesinë e një ndikimi të italishtes dialektore në intensifikimin e tipit të së ardhmes me *kam* në të folmet e arbëreshëve të Italisë në shekujt e mëpastajmë, duhet pranuar që ky tip i së ardhmes së të folmeve arbëreshe nuk është përftuar në dhe të huaj, por ka qenë në përdorim prej kohësh në viset shqiptare, prej nga (f. 838) u shpërngulën të parët e arbëreshëve për në Itali.”

Tashti prania, ndonëse e rrallë, e kësaj forme analitike foljore, në disa të folme toske të Labërisë (shih përshkrimet për të folmet e Bregdetit të Poshtëm, të Piqerasit, të Nivicës dhe të Borshit të Menella Totonit (cf. SF 1, 1964), në çamërishten, në arbërishten e Greqisë, sipas të dhënave të sjella nga vet Çabej, i cili dëshmon edhe këtë formë në një dialekt të gegërishtes (“Një futurum necessitatis ndërtuar me *kam* edhe lidhore përdoret dhe në Shqipëri, në të folët e Dibrës p.sh. *kam te laj petka, kam te boj drekë.,,),* me të njëjtin funksion modal – domosdoshmëria në kohën e ardhme që ka në arbërishten e Italisë, përfaqëson një element vendimtar për të përjashtuar këtu praninë “*de facto”* të një italianizmi dialektor në sistemin foljor të arbërishtes, megjithëse Çabej e mendon këtu ndryshe. Shkruan Çabej:

"Në kohën e shtegtimit shqiptar për në Greqi dhe në Itali, në një pjesë të toskerishtes, pranë së ardhmes me **do** ka ekzistuar një e ardhme e domosdosë (futurum necessitatis) e ndërtuar me **kam** ndjekur prej lidhores së foljes, që shpreh veprimin e ardhëm, që ka dhe një vatër tjetër në gegërishten lindore (në trajtën **kam** + paskajore)…Këtë lloj të ardhme, pas gjase krahas me të ardhmen me **do**, e solli me vete elementi shqiptar që u shkul për në Itali. Atje e zhvilloi më tej nën ndikimin e një trajte analoge të mjedisit roman, kurse ky në Shqipërinë Jugore gjëllin tashmë si një mbeturinë, si një formë relikti. Kështu pra – vazhdon Çabej – në formim të kësaj forme kanë bashkëvepruar pas gjase dy komponente: një që e solli prej atdheut të vjetër dhe një që u mor në të riun nën ndikim të italishtes dialektore".

Duke e analizuar pra vendin dhe funksionin e këtij togfjalëshi KAM + lidhore (KAM TË BËNJ) brenda sistemit foljor të arbërishtes, nuk mund të vazhdojmë ta konsiderojmë gabimisht, duke e konsideruar këtë formë analitike si një të ardhme të mirëfilltë, meqenëse në të gjitha dialektetet arbëreshe por edhe në ato të folme të toskërishtes ku edhe sot ruhet, ky konstrukt shërben për të shprehur idenë e domosdoshmërisë së një veprimi për të tashmen ose për të ardhmen (që në shqipen e sotme i përgjigjet ndërtimit foljor të tipit **duhet + lidhore** shqip" duhet të bëj", ital. "ho da fare, devo fare, dovrò fare").

Në të vërtetë ekzistojnë në arbërishten krahas këtij ndërtimi me të tashmen e foljes ndihmëse KAM plus lidhoren e tashme, që ka një zgjedhim të rregullt me variante në dialektet e ndryshme (në variantin e Shën Mitrit: *kam, ke, ka, kem, kin, kan*), një seri konstruktesh analoge, që formojnë një sistem të plotë dhe të mirfilltë të domosdoshmërisë, me këtë modalitet të ruajtur shumë mirë:

1. togfjalëshi me kohën e pakryer të foljes ndihmëse *kam*, dmth *kish* [<*kisha*] + lidhoren e pakryer (p.sh. *kish të bëja* shqip "duhej të bëja" dhe "do të kisha bërë", ital."avevo da fare, dovevo fare", dhe "avrei da fare, dovrei fare") shërben në arbërishten për të shprehur idenë e domosdosë në të kaluarën, duke treguar një veprim imperfektiv, meqenëse përkon me përshkrimin e veprimit "nga brenda", pa ju referuar kryerës apo jo të veprimit. Ai përkon kështu qoftë me të ardhmen e së shkuarës qoftë me kushtoren e domosdoshme të së

shkuarës (në shumicën e të folmeve e pakryera e foljes ndihmëse nuk zgjedhohet, por paraqitet me trajtën e ngurosur ***kish***);
2. togfjalëshi me kohën e kryer të thjeshtë të foljes ndihmëse *kam*, dmth *pat* [<*pata*] + lidhoren e pakryer (p.sh. *pat të bëja* shqip ”m’u desh të bëja”, italisht “ebbi/ho avuto da fare, dovetti/ho dovuto fare” gjithashtu përdoret në arbërishten për të treguar domosdoshmërinë e një veprimi në të kaluarën, por njëkohësisht ai shpreh qartë aspektin perfektiv të veprimit, duke theksuar njëkohësisht kryerën e tij dhe pra vlerën rezultative që ky veprim ka me të tashmen (edhe në shumicën e të folmeve arbëreshe e kyera e thjeshtë e foljes ndihmëse KAM nuk zgjedhohet dhe paraqitet me trajtën e ngurosur ***pat*** (ose më rrallë ***paj***, me një disimilim që kushtëzohet nga prania e lidhëzes *të* të mënyrës lidhore);
3. togfjalëshi me kohën e tashme të foljes ndihmëse *kam* + lidhoren e kohës së kryer (p.sh. *kam të kem bënë* shqip “(ndoshta, mbase) m’u desh të bëja”, italisht “avrò (forse) dovuto fare”, “ dovrò aver fatto”) lidhet jo me rezultatin imperfektiv ose perfektiv të veprimit, por me një modalitet tjetër – atë të presuntivitetit[2] (mundësia e pasigurt se ndodhi diçka në të kaluarën) që shumica e dialekteve arbëreshe – 37 mbi 50 – shprehin me kohën e kryer që De Rada për herë të parë në gramatikën e vitit 1870 e quajti “ e kyera dyshimore”. Ndërthuren këtu dhe kështu dy aspekte: modaliteti i domosdoshmërisë dhe modaliteti i presuntivitetit. Duke përfshirë “dyshimorja” edhe kuptimin e kohës së ardhme të përparme (futuro anteriore), këtu “dyshimorja” në lidhore e paraprire nga e tashmja e kohës *kam* shërben për të theksuar domosdoshmërinë në të ardhmen e përparme (kështu si folja pavetore *mund* me dyshimoren shërben për të shprehur mundësinë e një veprimi që me gjase është kryer, por për kryerën e së cilës nuk jam në gjendje ta vërtetoj!);
4. Në fund, kemi një togfjalësh tjetër që formohet me formën e ngurosur të kohës së pakryer të foljes ndihmëse *kam* + lidhoren e kohës së pakryer (p.sh. *kish* [<*kisha*] *të kisha bënë* shqip “duhej të kisha

[2] Mbi këtë fenomen të sistemit foljor të arbërishtes shih: «Vëzhgime për të kryerën e ‘supozimit’ të arbërishtes dhe për formimin e habitores të shqipes» në Françesko Altimari, *Vëzhgime gjuhësore dhe letrare arbëreshe*, Zgjedhjen dhe parathënien Anton Berisha, Shpresa & Faik Konica, Prishtinë 2002, ff. 129-152.

bënë”, italisht “avrei dovuto fare”, “dovrei aver fatto”) që shërben në arbërishten për të shprehur idenë e domosdosë të më se të kryerës: *u kish kisha bën, ti kish kishe bën, ai kish kish bën, na kish kishim bën, ju kish kishit bën, ata kish kishin bën.*

Le të analizojmë tani shkurtimisht përhapjen e këtij togfjalëshi në disa gjuhë të gadishullit ballkanik dhe të gadishullit italian, në përpjekjen për t’i gjetur një përgjigjeje pyetjes që me vend shtroi Shaban Demiraj kur është marrë me të tre konstruktet perifrastike të ndërtuara në gjuhën shqipe me anë të foljes ndihmëse *kam: kam me punue, kam të punoj* dhe *kam për të punuar*. Thotë me të drejtë Demiraj se «Këta nëntipa janë përftuar gjatë zhvillimit historik të gjuhës shqipe – dhe jo pra për ndonjë ndikim të jashtëm, si pra duket se anon kur mbështet me ndonjë *distinguo* tezën e Çabejt – dhe si të tillë ata kanë një zanafillë, që mbetet për t’u përcaktuar, si për kohën kur janë përftuar, ashtu edhe për rrugën e krijimit të tyre”.

Nisemi pra nga përhapja e mbarë sistemit të shqipes të së ardhmes me *kam* përmes këtyre togfjalëshave dhe veçanërisht të togfjalëshit që më drejtpërdrejt këtu na intereson – kam + lidhore – për të gjetur burimin e tyre, që na shpie jo jashtë Ballkanit, por te një fazë të herëshme të latinitetit, kur u verifikua ndërrimi i vet strukturës foljore të fazës klasike të latinishtes që ndikoi pra, përmes latinishteve popullore përkatëse, qoftë në Itali, qoftë në Ballkan, tek gjuhët neo-latine në formim si rumanishtja dhe gjuhët e tjera në kontakt të arealit ballkanik, si greqishtja dhe proto-shqipja.

Me të vërtet tipi **habeo ad cantare** (pra **cantare habeo**), ka i cili besoj se rrjedhin të dy nëntipat “popullorë” të shqipes **kam me këndue** [> **kam me knue** > **kam me knu**] dhe **kam të këndonj** – nëntipi tjetër **kam për të kënduar** si vëren Demiraj është më i ri nga dy nëntipat e tjerë dhe duhet të jetë përftuar pas shekullit XVI, pasi nuk ndeshet as tek Buzuku, as tek Matrënga – ishte i përhapur në latinishten e vonë (tardo) qoftë në arealin gjuhësor ballkano-roman, qoftë në arealin gjuhësor italo-roman ose roman-perëndimor dhe pësoi një gramatikalizim sistemik duke krijuar futurin e mirëfilltë në shumë gjuhë neo-latine perëndimore si italishtja **canterò**, frëngjishtja **chanterai**, ispanishtja **cantaré**, portugallishtja **cantarei**, etj.

Pajtohem patjetër me Demirajn se ata përfaqësojnë një zhvillim të brendshëm të gjuhës shqipe, por nuk më bind motivacioni kryesor që na sjell linguisti shqiptar për të hedhur posht mendimin sipas meje të drejtë të Sandfeld-it se këta të dy tipa të së ardhmes të shqipes janë përftuar nën ndikimin e fortë të latinishtes. Studiuesi ynë i shquar sjell këtu argumentimin se "ndërsa në gjuhët romane perëndimore në këtë tip të së ardhmes folja ndihmëse *kam* ka qenë e prapavendosur, në shqipe (dhe në gjuhët e tjera ballkanike) ajo është e paravendosur"**,** nuk më duket shumë bindës dhe i mjaftueshëm. Siç dihet, tipi **habeo ad cantare** ka qenë faza e parë e procesit që pra solli përhapjen e konstruktit perifrastik të mëvonshëm **cantare habeo**, dhe një konservatorizëm të tillë gjuhësor si rezultat i dendurisë së kontaktit midis gjuhëve të asokohshme në një areal latinishtfolës periferik as mund të përjashtohet.

Duke u ndalur në praninë e konstrukteve të ngjashme ose analoge me këta forma analitike të domosdoshmërisë të shqipes dhe veçanërisht me konstruktin sot tipik të arbërishtes *kam të bënj* në gjuhët e tjera ballkanike, gjetëm se të njëjtin ndërtim perifrastik të arbërishtes së Italisë e ka sot një gjuhë minoritare gjithashtu me origjinë nga Ballkani, si arbërishtja, dhe si ajo e "transferuar" për shkak të emigracionit prej shekujsh në Itali: e kam fjalën për greqishten e Salentos, në Jugun e Italisë.

Për këtë dialekt me origjinë greke – 'griko' quhet prej folësve kjo gjuhë, që flitet në Pulja që prej shek.VIII-IX pas Krishtit, që sot është i përhapur në të ashtuquajturën Greqi salentine që përfshin 9 katunde të provincës së Leçes, kemi në dispozicion fjalorin e madh dialektor, *Istorikon leksikon ton ellinikon idhiomaton tis kato Italias* [Leksiku historiku i të folmeve greke të Italisë së Jugut] në 5 vëllime, të botuar në Athinë në vitet 1986-1991 nga linguisti i shquar grek Anastasios Karanastasi.

Origjina greko-bizantine (dhe jo greko-antike si mendonte Gerhard Rohlfs) e këtyre kolonive greke sot është provuar gjerësisht, dmth grekët erdhën në Italinë e jugut në periudhën në të cilën ushtrohej atje sundimi i perandorisë së Bizantit (shek.VII-IX). Kjo na lejon të bëjmë disa vlerësime dhe disa vërejtje gjuhësore që kanë një rëndësi të madhe edhe në historitë e gjuhëve ballkanike, duke përfshirë këtu edhe historinë e gjuhës greke.

Të folmet ‘grike’ të Puljes paraqesin disa karakteristike që pasqyrojnë një fazë të caktuar të gjuhës greke si ka qenë faza bizantine e hershme; janë të periudhës në të cilën, sipas studiuesit Robert Browning (cf. studimin e tij *I ellenikì glossa meseoniki ke nea*, të përgatitur nga Dhimitris Sotiropulou, dhe botuar në Athinë më 1988 -titulli origjinal: *Medieval and Modern Greek*, London 1969) në greqishten mesjetare mbisundonte ndër format perifrastike tipi *exo* [KAM] + paskajore (që në periudhën elenistike dhe në mesjetën e hershme (shek.VI-XII) e mori vendin e së ardhmes të greqishtes së periudhës klasike). Është pra e çuditshme prania në greqishten dialektore të Puljes e së ardhmes me tipin *exo* [KAM] + lidhore, formë analitike kjo që, sipas Browning-ut, që nga mesjeta e vonshme (1100-1453) qe një ndër format e zëvendësimit të futurit, pas rënies së paskajores. [Forma tjetër siç dihet që pra e zëvendësoi të ardhmen greqisht ka qenë togfjalëshi *thelo* [*dua*] + paskajore, që kaloi pra në *thelo na* + lidhore dhe në fund në *tha* + lidhore.]

Kjo formë analitike, që gjëndet në dialektet ‘grike’, është e ndërtuar me *exo* (*kam*)+ lidhore, analoge me tipin *kam* + lidhore të arbërishtes (dhe të disa tipave dialektore periferike të shqipes ballkanike), ose duhet të shtyjë më vonë periudhën e emigrimit të greqishtfolësve në Itali, ose mund të sugjerojë një rishikim të tezës së Browning-ut, duke çuar përpara datën e zëvendësimit të paskajores me anë të lidhores në greqishten mesjetare, sipas një tendence panballkanike që vuri mënjanë paskajoren duke e zëvendësuar atë me lidhoren. Për fazën e mesjetës së vonshme (shek.XII-XV) kemi kështu për greqishten një fazë që mund të na shërbejë shumë edhe për të avancuar një krahasim me shqipen dhe për të caktuar më mirë evolimin e sistemit foljor të shqipes, duke konsideruar analogjitë e çuditshme – janë të ashtuquajturat ‘ballkanizma’! – që gjejmë të regjistruar, meqenëse edhe atje gjejmë një futurum voluntatis – përmes formës analitike *thelo* (DUA) + paskajore, *thelo na* (DUA TË) + lidhore, *tha na* + lidhore, krahas një futurum necessitatis përmes formës *exo* (KAM + lidhore që zëvendëson gjithnjë më shumë formën analitike *exo* (KAM) + paskajore. Në fjalë tjetër kemi këtu për këtë periudhë (1100-1453) për greqishten mesjetare të njëjtën ‘fotografi’ që gjejmët pra në shqipen, me koezistencën e tre nëntipave: KAM + paskajore (gegërisht), KAM + lidhore (arbërisht dhe toskërisht), DO + lidhore (pan-shqipe).

Ja disa shembuj, që kemi nxjerrë nga një vëllim të botuar këhët e fundit

në Salento , më 1999, ku mblidhen tekste ‘grike’ të letërsisë gojore: e kam fjalën për librin e Salvatore Scuro, *Ítela na su po’*… Canti popolari della Grecìa Salentina, da un quaderno (1882-1895) di Vito Domenico Palombo, Calimera 1999.

Regjistrojmë aty këto shprehje që përkojnë tamam me ndërtimin perifrastik të tipit arbëresh *kam* + lidhore:

M’oli échome na fikome ‘in amartìa	*E tutti dobbiamo fuggire il peccato* CALIMERA, p. 464
‘Su echi na me jani	*tu mi devi guarire* CALIMERA, p. 43
Pòan echi na kafsi tui karkara	*Quando deve ardere codesta fornace* CALIMERA, p. 48
Agàpison a’tteli n’agapisi	*Ama, se vuoi amare* CALIMERA, p. 64
Ikusa, Milla, ka e’ na puliso avsari	*Milla, ho saputo che hai da vender pesce* CASTRIGNANO DE’ GRECI, p. 190
Su, Vasilea, e’ nna kài	*Tu, o Re, devi fare* CORIGLIANO D’OTRANTO, p. 226

Nga shembujt që kemi sjellë, nga greqishtja dialektore e Salentos, në rrethin e Leçes, që pasqyron një fazë arkaike të periudhës mesjetare bizantine të greqishtes, shihet qartë se togfjalëshi foljor grek i tipit *exo na kàno* – që gjejmë sot edhe në greqishten moderne për të treguar modalitetin e domosdoshmërisë në të tashmen *exo na kàno* dhe në të shkuarën – *eixa na kàno* – gjithmonë në formën e zgjedhuar, përkon krejtsisht, qoftë nga ana morfosintaktike qoftë nga ana semantike, me togfjalëshin foljor arbëresh *kam të bënj*. Kjo formë, që është me gjasë rezultati i një evolimi të brendshëm, duke konsideruar tendencën ballkanike të humbjes së infinitivit, vjen nga forma më e lashtë *kam* + paskajore, që pra mbijetoi vetëm në trevat gegërishtfolëse, që nuk mund të mos rrjedh edhe në greqishten nga latinishtja vulgare sipas një procesi shumë të ndërlikuar dhe të gjatë që përfshin përpos formimit të futurit sipas skemës **scribebo** > **habeo scribere** > **scribere**

habeo > **scriverò**, edhe formimin e dysa kohëve të tjerë si perfekti (koha e kryer) **scripsi** > **habeo scriptum** dhe kushtorja.

Mungesa ose përhapja më e kufizuar në këto dy gjuhë ballkanikë të 'emigruar' me folësit e vet prej shekujsh jashtë Ballkani, si mund të konsiderohen qoftë arbërishtja e Italisë, qoftë greqishtja e Italisë, të disa formave analitike të tjerë që karakterizojnë sistemin foljor të diasistemevet gjuhësore përkatëse, term me të cilin përfshijmë në ato gjuhë që mund ta quajmë shqipe të përbashkët dhe greqishte të përbashkët, e gjejnë motivacionin dhe shpjegimin në 'ngrirjen' (ngurtësimin) që këto të folme periferike dhe të shkëputur prej kohe nga trungu gjuhësor origjinal pësuan, duke u bllokuar në një fazë të caktuar të historisë së gjuhës përkatëse, por duke ruajtur si arkiva të gjalla të këtij diasistemi që nëpër shekujt evoloi disa fenomena gjuhësore që janë zhdukur prej shekujsh në gjuhët e tyre historikisht 'çati'.

Domethënë me fjalë të tjera se në epokën kur grekët (shek.VII-IX) dhe arbëreshët (shek. XV-XVI) u vendosën në Itali, s'ishte kryer edhe në gjuhët e tyre përkatëse – në greqishten dhe në shqipen – ai proces gramatikalizimi konvergjent ndërballkanik që solli si rezultat formimin e së ardhmes me origjinë "voluntative", përmes kalimit nëpër shekujt nga ndërtimi θελω (*dua)* + να (*të*) + lidhore > θε + να > θεννα (Qipro, XII shek.) > θα (*do* + *të*) + lidhore, për sa i përket greqishtes moderne, dhe përmes formës së vetës së tretë njëjës të foljes ndihmëse *do* (që kështu u shndërrua në një pjesëz) + lidhore në shqipen, megjithëse ekziston edhe në këtë tip dialektor të veçantë të shqipes siç është arbërishtja, një futur të tillë – por me një hapësirë përdorimi shumë më të reduktuar dhe me një kuptim aspektual të veçantë – më se siguria e ndonjë veprimi që pritet të kryhet – në krahasim me gjuhën mëmë ku ai është bërë me kohë sistemik si tipi mbisundues i futurit, ashtu siç ndodhi në greqishten moderne me tipin analog θα (*do* + *të*) + lidhore.

Ndryshe, siç dihet, shkojnë punët në gegërishten, ku e ardhmja është një FUTURUM NECESSITATIS dhe jo një FUTURUM VOLUNTATIS ndërtuar me togfjalëshin *kam* + paskajore (ose siç mund ta quajmë edhe infinitivin *me* + pjesore) që shpreh qartas idenë e domosdoshmërisë, por duke ruajtur infinitivin. Ky togfjalësh që në origjinë, siç thamë, karakterizonte edhe

greqishten e folur, së paku që nga tre shekujt para erës sonë – në periudhën ellenistike – deri në gjithë mesjetën e hershme (shek.VI-XII) – u bë pra gjithnjë më i rrallë gjatë mesjetës së vonshme (shek. XII-XVI), kur ai , brenda një tendence më të përgjithshme, vuri mënjanë në greqishten mesjetare paskajoren dhe të gjitha format foljore të infinitivit.

Një ndërtim perifrastik i të njëjtit tip të arbërishtes *kam* + lidhore dhe të greqishtes *εχω* + lidhore e gjejmë sot në një gjuhë tjetër ballkanike, në rumanishten. Në këtë gjuhë, kështu siç ndodhi në gjuhën shqipe, gjejmë të dokumentuar dhe të përdorur sot të dy tipat e së ardhmes: tipi me *voi* "dua" + paskajore që konsiderohet si tip i përdorur në ligjërimin e urtë, dhe tipi më "popullor" *am* "kam" + lidhore: p.sh. *voi face* "voglio fare, farò", shqip *do të bëj*; *am să fac* "ho da, devo fare", shqip *do të bëj*, *duhet të bëj*. Ka pra në rumanishten një të ardhme tjetër, të ndërtuar nga një morfemë e pazgjedhuar *o* + lidhore: p.sh. *o să fac*, që sot në regjistrin "popullor" – ndoshta sepse më pak i ndryshueshëm dhe më i shkurtër, preferohet më shumë se *am să fac*.

Edhe në rumanishten, që kur është atestuar kjo gjuhë në formë shkrimore, ndër format e atestuara të së ardhmes (shek. XVI-XVIII) – por ndër ata që ishin atëherë më pak të përhapura në tekstet e shkruara – gjejmë qoftë konstruktin me *am* [KAM]+ paskajore, qoftë konstruktin *am* [KAM] + lidhore. Ky i fundit, sipas studiueses Valeria Guţu-Romalo[3], shprehte në periudhën që ajo ekzaminon (shek. XVI-XVIII) më shumë idenë e domosdoshmërisë se sa idenë e futurit të mirëfilltë, dhe është interesante të nënvizohet se në mënyrë analoge me arbërishten, edhe rumanishtja krahas konstruktit të futurit me foljen ndihmëse *am* [arbërisht KAM] + lidhore, p.sh. *am să fac* [arbërisht *kam të bënj*], që nga ana diatopike paraqitet më i fortë dhe i dendur në përdorim në dialektin moldav, kështu siç ndodhi arbërisht u zhvillua edhe një e ardhme e së shkuarës *aveam să fac* [arbërisht: *kish të bëja*], me foljen ndihmëse në të pakryerën.

Për ta mbyllur këtë pasqyrë të formave të së ardhmes në rumanishten, regjistrojmë edhe në tekstet e vjetra dhe në dialektet rumune një larmi

[3] Shih artikullin: Valeria Guţu-Romalo, "Le futur en roumain aux XVIe-XVIIIe siècles", në RRL, XIII, n. 5, Bucarest 1968, ff. 427-431.

ndërtimesh që shërbejnë për të kryer funksionin e së ardhmes: krahas konstruktit *am să plec*, që prezenton një denduri përdorimi sidomos në dialektin moldav, ku sipas disa studiuesve mund ta ketë patur zanafillën e vet, gjejmë edhe *am a pleca* me paskajoren, tamam si në gegërishten e shqipes.

Megjithëse këta tre tipa futuri sot paraqiten rumanisht njësoj nga ana gramatikore[4], disa linguistë janë përpjekur të dëftojnë disa ndryshime në përdorimin e tyre modal ose aspektual, duke nënvizuar një më se siguri në ndërtimin me *voi*, siç ndodh në arbërishten në mënyrë analogjike me futurin me *do*, që gjejmë të atestuar që nga Matrënga [p.sh.: *Si ka të dërtonetë ai çë do të ksemolojiset* "come si ha da preparare colui che si vole confessare?" në *E mbsuame e krështerë, Roma 1592*] dhe një farë domosdoshmërie të fshehtë në ndërtimin me *am* "kam", por duke e kryer ai njëkohësisht edhe funksionin e futurit të mirëfilltë, ndryshe nga arbërishtja e Italisë dhe nga greqishtja e Italisë, ku ky funksion nuk kryhet. Gjithashtu në rumanishten ideja e domosdoshmërisë mund të shprehet me një ndërtim foljor tjetër, të karakterizuar nga folja *am de* + pjesorja: p.sh. *am de plecat* "duhet të nisem".

Përfundimi ynë, meqënëse duhet tani edhe ta mbyllim bisedën tonë është pra se duhen thelluar në mënyrë sistematike, duke marrë parasysh qoftë sinkroninë qoftë diakroninë, këto elemente të sistemit foljor të gjuhëve ballkanike në një optikë krahasuese dhe ndërgjuhësore – dhe jo monogjuhësore – duke gjurmuar përtej gjuhëve normative, për të hyrë në diasistemet komplekse të gjuhëve përkatëse (në këtë rast, në diasistemin e shqipes, në atë të greqishtes, në atë të rumanishtes, etj.), sepse analiza nuk mund të mos të përfshijë edhe fazat e vjetra të historisë së çdo gjuhe të vëzhguar. Dhe, për sa i përket shqipes dhe rumanishtes, dihet më shumë se nga dokumentacioni i shkruar, mund të shërbejnë në këtë rindërtim të diasistemit dokumentacioni i pazëvendsueshëm që na ofrojnë dialektet e këtyre gjuhëve, sidomos ato më periferike dhe konservative.

Duke shfrytëzuar rezultatet që për problemin që këtu kemi prekur na

[4] Për një analizë interesante të përhapjes së këtyre tipave të futurit në rumanishten e sotme, sidomos në gjuhën e përditshme, shih Saskia Kindt, "Cânt, am *să* cânt, voi cânta: Essai de différenciation", në RRL, XLI, 5-6, Bucarest 1996, f. 233-252.

kanë dhënë përshkrimet linguistike, qoftë sinkronike qoftë diakronike, si edhe studimet dialektologjike dhe ato filologjike, kemi mundësinë të rindërtojmë një kuadër më objektiv të disa fenomenave linguistike në arealin ballkanik, dhe mund edhe të arrijmë të zbulojmë se forma si ato të përshkruara në këtë kumtesë, që mund edhe të mos duken sot si ballkanizma, jo sepse nuk janë të tilla, por vetëm se… emigruan bashkë me folësit e tyre nga Ballkani në një areal tjetër, siç ndodhi për arbëreshët dhe për grekët e Italisë.

Ky areal linguistik romano-perëndimor – e kam fjalën për gadishullin italian – lidhur me ata fenomena të përbashkëta që sapo kemi ekzaminuar dhe që gjënden sot në gjuhë midis tyre të largëta (jo vetëm në kuptimin gjeografik), paraqet pa tjetër edhe disa ngjashmëri, por sipas meje vetëm "të jashtme", me arealin linguistik romano-lindor, fenomena që gjejnë një shpjegim dhe një përgjigje objektive në të njëjtin shtrat "latin" – qoftë ballkanik, qoftë italian – ku dialektet e minoriteteve arbëreshe dhe greke të Italisë e kanë djepin e tyre origjinar.

Nga kjo përspektive na duken patjetër aktuale dhe nxitëse për rritjen e kësaj vetëdije të re për të pasur një qëndrim shkencor gjithnjë më të hapët dhe jo të mbyllur, rruga e vetme që mund t'i garantojë një rritje të vërtetë shkencës albanologjike dhe ballkanologjike, fjalët që Eqrem Çabej na kujton në *Italoalbanische Studien* (Wien 1933), vepra e parë domethënëse e rrugës së tij të frytshme dhe origjinale kërkimore në fushën e albanologjisë. Duke cituar studiuesin italian G.A.Andriulli, ai shkruan për veçoritë që paraqet arbërishtja dhe na drejton një ftesë, që besoj se duhet patjetër të mirëpritet: *"Invece di unificare, distinguere; invece di tener conto soltanto dei caratteri comuni, osservare anche le differenziazioni"* (përkthim: Në vend se të unifikojmë, le të dallojmë; në vend se të marrim parasysh vetëm karakteret e përbashkëta, le t'i shqyrtojmë edhe diferencimet).

Gjetja e këtyre diferencimeve mbetet një ndër prioritetet e kërkimeve tona në të ardhmen, sepse për rindertimin e diasistemit të shqipes së përbashkët një kontribut të madh mund të na e japin studimet për dialektet e diasporës që, në mungesë të dokumentacionit shkrimor të hershëm, dëftohen shumë të vyera edhe për historinë e gjuhës. Por, duke qenë këto gjuhë prej shekujsh të shkëputura nga gjuha mëmë dhe në kontakt me gjuhë të tjera, si

italishtja dhe dialektet romane të Italisë, për sa i përket arbërishtes së Italisë, dhe greqishtja dhe dialektet greke, për sa i përket arbërishtes së Greqisë, kërkohet një kompetencë linguistike, sinkronike dhe diakronike – për tekstet gojore – dhe një kompetencë filologjike – për tekstet e shkruara – përveç një përqasjeje të re ndërdisiplinore, përmes të cilave arrihet të rindërtohet objektivisht jo vetëm arbërishtja e vjetër e përbashkët, por edhe historia e gjuhëve të tjera me të cilat ajo ka qënë në kontakt në Ballkan dhe me të cilat ajo është sot në kontakt në diasporë.

Dëshiroj të falënderoj këtu Rodica Zafiu dhe Katherina Papatheou, pedagoge pranë Universitetit të Kalabrisë, për këshillat e vyera që më dhanë një trajtimin e disa problemeve gjuhësore të paraqitura në këtë kumtesë dhe që kanë të bëjnë përkatësisht me historinë e rumanishtes dhe me historinë e greqishtes.

Bibliografi

F. Altimari, *Vëzhgime gjuhësore dhe letrare arbëreshe*, Zgjedhjen dhe parathënien Anton Berisha, Shpresa & Faik Konica, Prishtinë 2002.

R. Browning, *Medieval and Modern Greek*, Hutchinson and Co., London 1969 [vepër e konsulltuar greqisht: *I ellenikì glossa meseoniki ke nea*, e përgatitur nga Dhimitris Sotiropulou dhe e botuar në Athinë më 1988].

E. Çabej, "Histori gjuhësore dhe strukturë dialektore e arbërishtes së Italisë", në *Studime Filologjike*, nr. 2, Tirana 1975.

E. Çabej, *Italoalbanische Studien*, Wien 1933.

Sh. Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Tirana 1986.

Sh. Demiraj, *Gjuhësi ballkanike*, Logos-A, Shkup 1994.

V. Guţu-Romalo, "Le futur en roumain aux XVIe-XVIIIe siècles", në RRL, XIII, n. 5, Bucarest 1968.

S. Kindt, "Cânt, am să cânt, voi cânta: Essai de différenciation", në RRL, XLI, 5-6, Bucarest 1996.

S. Scuro, *Ítela na su po'… Canti popolari della Grecìa Salentina, da un quaderno (1882-1895) di Vito Domenico Palombo*, Calimera 1999.

IL COSIDDETTO "FUTURO NECESSITATIVO" DELL'ALBANESE D'ITALIA: INFLUENZA ITALO-ROMANZA O ARCAISMO BALCANICO?

Mi occuperò in questo mio intervento del cosiddetto *futuro necessitativo*, attestato nel sistema verbale di due varietà linguistiche di origine balcanica, l'italo-albanese (o arbëresh)[1] e l'italogreco (distinto nel griko del Salento[2] e nel grecanico della Calabria[3]), da molti secoli presenti ormai nell'I-

[1] L'arbëresh o italo-albanese è quella varietà di albanese meridionale (tosco), notevolmente influenzato soprattutto nel sistema lessicale dai dialetti romanzi e dall'italiano, trapiantato in Italia dalle aree albanofone dei Balcani (soprattutto Albania e Grecia) a partire dal XV secolo. Esso oggi si parla nelle seguenti comunità del Meridione d'Italia: Andali,Villa Badessa, Barile, Civita, Falconara Albanese, Farneta, Firmo, Acquaformosa, Frascineto, Caraffa di Catanzaro, Piana degli Albanesi, Carfizzi, Castroregio, Greci, Casalvecchio di Puglia, Cavallerizzo, Campomarino, Contessa Entellina, Marcedusa, Macchia Albanese, Marri, Maschito, San Giorgio Albanese, Montecilfone, Santa Caterina Albanese, Plataci, Pallagorio, Eianina, Portocannone, Cerzeto, Chieuti, Ururi, San Benedetto Ullano, San Giacomo di Cerzeto, San Nicola dell'Alto, San Costantino Albanese, San Marzano di S.Giuseppe, San Demetrio Corone, San Martino di Finita, San Paolo Albanese, Spezzano Albanese, Santa Sofia d'Epiro, Santa Cristina Gela, San Cosmo Albanese, San Basile, Lungro, Vaccarizzo Albanese, Vena di Maida, Zangarona (elenco ripreso dalla monografia *Dialetti italo-albanesi. Studi linguistici e storico-culturali sulle comunità arbëreshe*, a cura di Francesco Altimari e Leonardo M. Savoia, Presentazione di Tullio De Mauro, Bulzoni editore, Roma 1994, p. 480).

[2] Il 'griko' rappresenta quella varietà di greco oggi parlato nel Salento (comunità di: Calimera, Castrignano de' Greci, Corigliano d'Otranto, Martano, Martignano, Melpignano, Soleto, Sternatia e Zollino), molto influenzato nel lessico dall'italiano e dal dialetto salentino, che continua a mantenere quei tratti di origine medievale e bizantina, risalenti all'epoca dell'insediamento delle migrazioni greche in Puglia (sec. VIII-IX) (L'elenco delle comunità ellenofone del Salento è stato tratto dall'opera di Anastasios Karanastasi, *Istorikon leksikon ton ellinikon idhiomaton tis kato Italias* [Lessico storico delle parlate greche dell'Italia meridionale] in 5 volumi, edito dall'Accademia di Atene tra il 1985 e il 1991).

[3] Il grecanico o greco di Calabria, parlato oggi nei centri di Amendolia, Roccaforte del

talia meridionale, fenomeno linguistico che presenta a mio avviso notevole interesse per gli studi di balcanistica, non trattandosi, come per molto tempo è stato sostenuto, anche da autorevoli studiosi di tale disciplina[4], del risulta-

Greco, Gallicianò, Marina di Bova, Cardato, Condofuri, Bova, Roghudi, Chorio di Bova e Chorio di Roghudi, in provincia di Reggio Calabria, conserva alcune interessanti caratteristiche del greco-medievale, risalendo anch'esso come il griko del Salento al periodo della massima espansione della potenza bizantina in Italia (sec. VIII-IX). Esso si trova oggi in una situazione pre-agonica, essendo ormai drasticamente diminuito il numero degli ellenofoni, anche a causa dell'emigrazione e delle precarie condizioni di economia e di viabilità dei pochi centri greci dell'Aspromonte.

4 cf. Eqrem Çabej, «Histori gjuhësore dhe strukturë dialektore e arbërishtes së Italisë", në *Studime Filologjike* nr. 2, Tiranë 1975, pp. 51-69: "*Më anë tjetër te mbizotërimi i së ardhmes me kam në arbërishten e Italisë ndihet një ndikim nga ana e italishtes dialektore*."[traduzione: "D'altra parte nella prevalenza del futuro con KAM nell'albanese d'Italia si avverte un influsso da parte dell'italiano dialettale"]. Lo stesso linguista albanese, nello studio succitato, sostiene anche la non convincente ipotesi che: " *Ndërtimi p.sh. kan veshen, "bisogna che si vestano" i Acquaformosas është një përkthim, një kalk gramatikor i kalabrezishtes s'an a vestë*" [traduzione: "Il costrutto es. *kan veshen* "bisogna che si vestano" della parlata di Acquaformosa è una traduzione, un calco grammaticale del calabrese s'an a vestë". Continua sempre il Çabej: " *Kemi të bejmë me tipin e së ardhmes habeo ad cantare, që është karakteristik për dialektet e italishtes jugore, sidomos për Sicili, Apuli, Lukani e për Abrucet, si p.sh. luk.* l'aggi' a mann, *tarent.* l'agghi' a mmanna, *sic.* l'ai a mmannari *pér it.* lo manderò, *do ta dérgoj"; apul. jugore* aggia ffare, *duhet të bëj", sic. lindore* aj a scríviri, *do te shkruaj", palerm.* am affari, *do të bëjmë", abruc.* ajj a purtà *„do të sjell"*, avem'a purtà, *a*vet' a purtà *etj.*" [traduz.: "Abbiamo a che fare con il tipo di futuro *habeo ad cantare* , che è caratteristico per i dialetti dell'Italia meridionale, soprattutto per la Sicilia, la Puglia, la Lucania e gli Abruzzi, per es. lucano *l'aggi' a mann*, tarant. *l'agghi' a mmanna*, sic. *l'ai a mmannari* per l'it. *lo manderò* ; apulo meridionale *aggia ffare*, "devo fare", sic. orientale *aj a scríviri*, "scriverò", palerm. *am affari*, "faremo", abruzz. *ajj a purtà* "porterò", *avem'a purtà, avet' a purtà* ecc. Ma, nonostante queste premesse, che non ci sembrano del tutto convincenti, il Çabej arriva alla conclusione che "*Format e këtij lloji ndërkaq nuk arrinjë të shpjegojnë mbarë sistemin e së ardhmes me kam*." [traduz.: "Le forme di questo tipo (di futuro, ndr.) comunque non arrivano a spiegare l'intero sistema del futuro con KAM"].
Anche Shaban Demiraj, il quale nella sua opera *Gramatikë historike e gjuhës shqipe* (f. 837) si è soffermato sino ad oggi in maniera più diffusa ed approfondita rispetto agli altri studiosi di albanistica e di balcanistica su questo fenomeno linguistico, sembra avvicinarsi alla opinione di Çabej quando sostiene: "*Mundësia e një ndikimi të dialekteve të italishtes jugore mbi të folmet arbëreshe të Italisë në këtë rast s'duhet përjashtuar, po të kemi parasysh kushtet historike-gjeografike, në të cilat kanë evoluar ato të folme* " [traduz.: "La possibilità di un'influenza dei dialetti del sud d'Italia sulle parlate arbëreshe d'Italia in questo caso non va esclusa, se prendiamo in considerazione le condizioni storico-geografiche nelle quali si sono evolute quelle parlate"]. " *Megjithatë ndikimi i jash-*

to di una presunta influenza italo-romanza che avrebbe ‘rafforzato’ per via dello stretto e intenso contatto linguistico intercorso nei secoli tra parlate italo-romanze e tali varietà balcaniche questa forma analitica già presente prima dell’emigrazione in Italia nelle due lingue balcaniche – albanese e greco – in esame, ma di un antico balcanismo morfosintattico, probabilmente di origine latino-balcanica, rimasto vitale in queste lingue balcaniche ‘emigrate’.

Diciamo subito che tale forma verbale perifrastica che si configura tipologicamente come futuro modale e non come futuro temporale deittico, non copre le funzioni temporali del futuro propriamente detto, continuando a mantenere dei tratti aspettuali, associabili all’idea della necessità nel presente (e nel futuro), mancando sia nell’albanese d’Italia che nel greco d’Italia un tempo futuro vero e proprio.

L’interazione della categoria della modalità necessitativa con quella del tempo futuro è presente in tale costrutto verbale, di sicura origine balcanica, rappresentatata dal sintagma AVERE + congiuntivo, e attestata nell’italoalbanese KAM + congiuntivo [es. KAM TË BËNJ o KAM BËNI = devo fare], nell’italogreco ECHO NA KÀNNO (forma ‘piena’) o È’ NNA [<έχω νά] KÀNNO (for-

tëm nuk duhet të jetë i vetmi faktor që mund të ketë shkaktuar mbizotërimin e tipit të së ardhmes me kam në të folmet arbëreshe të Italisë, aq më shumë kur një dukuri e tillë shfaqet qysh në vepërzën e Matrëngës më 1592, dmth. në një kohë kur vështirë se italishtja dialektore mund të kishte ushtruar një ndikim kaq të madh mbi të folmet arbëreshe në përgjithësi dhe mbi Matrëngën në veçanti. Prandaj, gjithë duke pranuar mundesinë e një ndikimi të italishtes dialektore në intensifikimin e tipit të së ardhmes me kam në të folmet e arbëreshëve të Italisë në shekujt e mëpastajmë, duhet pranuar që ky tip i së ardhmes së të folmeve arbëreshe nuk është përftuar në dhe të huaj, por ka qenë në përdorim prej kohësh në viset shqiptare, prej nga (f. 838) u shpërngulën të parët e arbëreshëve për në Itali.” [traduz.: “Ciò nonostante, l’influsso esterno non deve essere il solo fattore che può aver determinato la prevalenza del tipo di futuro con KAM nelle parlate albanesi d’Italia, tanto più che tale fenomeno si manifesta sin nell’opera di Matranga nel 1592, cioè in un’epoca in cui difficilmente l’italiano dialettale potrebbe aver esercitato un influsso così rilevante sulle parlate arbëreshe in generale e su Matranga in particolare. Pertanto, anche se si accetta la possibilità di un’influenza dell’italiano dialettale nella intensificazione dell’uso di questo tipo di futuro con KAM nelle parlate italo-albanesi nei secoli successivi, occorre concordare che tale tipo di futuro dell’italo-albanese non è stato comunque acquisito in diaspora, ma è stato in uso da tempo nelle aree albanesi da dove è partita poi l’emigrazione degli antenati degli arbëreshë in terra italiana”].

ma ‘ridotta), e in romeno *AM SĂ FAC*, quest’ultimo già rintracciabile nei primi secoli di attestazione scritta della lingua (secoli XVI-XVIII).

Come è stato via via evidenziato, a partire dal XIX secolo, dai maggiori studiosi che alla ricerca dei tratti linguistici comuni (i cosiddetti “balcanismi”) che legano tra loro le diverse lingue balcaniche si sono anche occupati del futuro ‘balcanico’ – da Kopitar a Miklošić a Weigand a Sanfeld sino a linguisti a noi più vicini come Reichenkron, Schaller, Solta e, in ambito albanese, Çabej e Demiraj, uno degli elementi che accomunano tra loro la maggior parte di queste lingue, anche tra loro distanti dal punto di vista tipologico e geografico, è la preavalenza del modello “voluntativo” con un sintagma del tipo VOLERE (solitamente in forma inflessa) + congiuntivo. Così, per limitarci alle tre lingue succitate (albanese, greco, romeno) – ma lo stesso fenomeno coinvolge anche due lingue slave come il bulgaro e il macedone, mentre nel serbo e nel croato esso si presenta sempre di tipo “voluntativo”, ma con l’infinito e non con il congiuntivo che segue il verbo VOLERE – il futuro delle rispettive lingue standard si è stabilizzato con un morfema inflesso seguito dal congiuntivo: es. *do të bëj* (albanese), *θα κάνω* (neogreco), *o să fac* (romeno).

Nelle stesse lingue che stiamo analizzando, troviamo attestato, prevalentemente in parlate ‘periferiche’, accanto alle oggi prevalenti costruzioni analitiche di futuro ‘voluntativo’, anche il sintagma verbale ‘necessitativo’ espresso con il verbo AVERE seguito dal congiuntivo o dall’infinito.

Nell’ albanese d’Italia, e, anche se con una diffusione molto più limitata dal punto di vista geografico-territoriale e funzionale, anche in alcuni dialetti toschi della Labëria (cf. le descrizioni delle parlate albanesi della Riviera meridionale fatte da Menella Totoni[5]) e, secondo quanto riportato da Çabej,[6] anche in altri dialetti albanesi meridionali come il ciamo e l’arbëresh di Grecia, oltre che nelle parlate gheghe della Dibra, troviamo oggi, come forma prevalente di costrutto con l’idea del futuro, pur se con la modalità ne-

[5] cf. Menella Totoni, “E folmja e Bregdetit të Poshtëm” (pp. 129-158), in *Studime Filologjike*, viti XVIII (I), Tiranë 1964, p. 154.

[6] cf. Eqrem Çabej, art. cit.

cessitativa ben marcata, il verbo KAM ("avere") prevalentemente in forma flessiva seguito dal congiuntivo del verbo. Negli stessi dialetti albanesi meridionali, sia di area balcanica che di area italiana, ritroviamo però, anche se con una diffusione molto più ristretta e una funzione più delimitata, il futuro 'voluntativo' espresso con DUA [VOLERE]+ congiuntivo[7].

Ora, almeno in ambito italo-albanese, entrambe queste forme verbali perifrastiche presentano sfumature modali epistemiche, non esistendo un futuro vero e proprio, ma il costrutto di tipo 'necessitatativo' si dimostra chiaramente il più comune e diffuso in ambito italo-albanese[8]. Mentre in parte delle parlate arbëreshe la flessione riguarda sia l'ausiliare KAM all'indicativo che il verbo al congiuntivo da esso dipendente [es. *u kam (të) bënj, ti ket' bësh, ai/ajo kat' bënj, na kem(i) të bëmi, ju kin(i) t'bëni, ata/ato kan të bënjën*], in talune parlate arbëreshe[9] si nota il passaggio di questa perifrasi necessitativa a paradigma grammaticalizzato, con l'uso di un unico morfema del verbo KAM, utilizzato in forma non flessiva : esso può essere *KAT* (< KA + TË), derivato dalla terza persona del presente indicativo, es. "*u kat bënj* " "io devo fare", "*ti kat bësh* " "tu devi fare", *ai kat bënj*, ecc. [Barile/Barilli]; *KANT* (< KAM + TË), derivato dalla prima persona singolare del presente indicativo:

---

7 cf. nel più antico testo italo-albanese pubblicato, *Dottrina Cristiana* [*E mbsuame e krështerë], Roma 1592*, di Luca Matranga: "Si ka të dërtonetë ai çë do të ksemolojiset? "come si ha da preparare colui che si vole confessare?".

8 Riportiamo ora una serie di attestazioni di questo *futurum necessitatis* registrate in *corpora* di novellistica popolare raccolte in aree albanofone del Sud d'Italia anche tra loro molto distanti: "*ndë do të më martoç mua, ké të më bëç një vestë ndë kullur të qiellit*" "se vorrai sposarmi, dovrai procurarmi un vestito dal colore del cielo" [San Demetrio Corone/Shën Mitër],"*menat kam vete t'bënj nj'mbashat e kam veshinj t'veshurat e rea*" "domani devo sbrigare un affare e metterò (lett. devo mettere) l'abito della festa" [Eianina/Purçill], "*ndrikulla e nëmura ka t'ngjitet e t'kallaret e misht kush ka t'e zianj?*" "La comare, poveretta, deve andare su e giù per le scale: e la carne chi la deve cucinare?"[Eianina/Purçill], "*ki ká të jetë im bír, tha rregji*" "quest'uomo sarà (=deve essere) mio figlio, disse il re" [San Demetrio Corone/Shën Mitër], "*nani ket m'shurosh psòran*" "Adesso devi guarirmi dalla rogna" [Greci/Katundi], "*ti ké të vesh ndë pist*" "tu devi andare nell'inferno" [Macchia Albanese/Maq].

9 Per queste parlate ho provveduto personalmente a raccogliere i dati surriportati, che sono stati da me registrati direttamente nel corso di alcune ricerche sul campo, realizzate nel periodo 1985-1988.

es. "*u kant shurbenja*" "io devo lavorare", "*ti kant shurbesh*" "tu devi lavorare", "*ai kant shurbenjë*" "egli deve lavorare",ecc.[Zangarona/Xingarona, Andali/Andalli]; *KET* (< KE + TË), derivato dalla terza persona singolare, sempre del presente indicativo "*u ket vinj*" 'io devo venire', "*ti ket viç*" 'tu devi venire', "*ai ket vinjë*" 'egli deve venire' ecc. [San Nicola dell'Alto/Shën Kolli, Pallagorio/Puheriu, Carfizzi/Karfici, Caraffa/Gharrafa].

Da notare anche che il 'necessitativo' espresso dal costrutto perifrastico KAM ("AVERE") + congiuntivo, non copre solamente una modalità circoscritta al tempo presente: esso viene adoperato nell'italo-albanese in un quadro sistemico, e quindi non finalizzato soltanto ad esprimere un'azione presente o futura, ma anche a un'azione del passato, sia imperfettiva (con l'imperfetto del verbo KAM, che in gran parte delle parlate si presenta con un unico tratto morfologico inflesso – KISH –, seguito dal congiuntivo imperfetto del verbo indicante l'azione), sia perfettiva (con l'aoristo del verbo KAM, caratterizzato in gran parte delle parlate arbëreshe dal morfema gramaticalizzato – PAT (o PAJ) + congiuntivo imperfetto del verbo indicante l'azione. Quindi, avremo KAM TË BËNJ ("devo fare"), per il necessitativo del presente (o futuro), KISH' TË BËNJA ("dovevo fare") per il necessitativo del passato-imperfettivo e PAT' BËNJA ("dovetti fare"), per il necessitativo del passato-perfettivo.

Analogo quadro sistemico presenta il costrutto perifrastico DUA ("VOLERE") + congiuntivo, con l'azione imperfettiva del passato espressa dal tratto inflesso DOJ dell'imperfetto indicativo del verbo DUA seguito dal congiuntivo imperfetto del verbo da esso dipendente, e l'azione perfettiva espressa dal tratto impersonale PAT (o PAJ) seguito sempre dal congiuntivo imperfetto del verbo indicante l'azione: quindi DO TË BËNJ ("voglio fare"), voluntativo presente (o futuro), DOJ TË BËNJA ("volevo fare"), voluntativo passato-imperfettivo e DISH T' BËNJA ("volli fare"), voluntativo passato-perfettivo.

A questo punto si pone la questione, non semplice da definire, se possiamo parlare per questa varietà di albanese di un "modo" o di un "tipo di coniugazione" o di una perifrasi necessitativa.[10]

[10] Riportiamo una lista dei due tipi prevalenti di costrutti necessitativi e voluntativi, con le

Nell'albanese del nord, che conserva forse l'unica forma di infinito tuttora attiva in ambito balcanico, sempre come '*futurum necessitatis*' si adopera un costrutto analogo all'arbëresh, ma col verbo KAM, sempre in forma flessa, accompagnato dall'infinitivo ghego ME + participio: (KAM ME BĀM, KAM ME KËNDUE, etc.). Troviamo tale forma di infinitivo attestata e molto adoperata anche nel *Messale* di Giovanni Buzuku (1555), che è il più antico testo ghego, oltre che il primo libro scritto in albanese a noi pervenuto: es. "*kā me t u zanë ndë bark, e kē me lēm birë, e kē me e grishunë emënitë e tī Jezū*" ["concepirai e partorirai un figlio che chiamerai Gesù"][11]. Come ha recentemente sottolineato il Demiraj[12], contrariamente all'opinione di molti linguisti che hanno attribuito in passato il futuro analitico di tipo voluntativo ai soli dialetti albanesi toschi del Sud, a cui appartengono storicamente anche i dialetti italo-albanesi, ritroviamo tale tipo di futuro con il verbo DO (= VOLERE), anche nel ghego; anzi, le sue prime attestazioni in albanese le ritroviamo in testi gheghi quali sono le note di Arnold von Harff (fine del XV secolo) e poi il "Messale" di Gjon Buzuku (1555)[13].

Anche in ambito greco si può rintracciare nei documenti prima di età ellenistica e poi del Basso Medievo (VI sec. - XII secolo) un tipo di sintagma verbale 'necessitativo' con un costrutto analogo a quello albanese, rappresentato dalla perifrasi έχω + infinito, che diviene il sostituto principale

corrispondenze rintracciate direttamente in alcune importanti raccolte di narrativa orale es. "*kish të m'huaje nj'ditëz*" "mi dovresti prestare un giorno "[Eianina/Purçill], "*kur ishnej t'a ulnej snduqin kish t'thonej*" "quando stavano per depositare il baule, doveva dire"[Farneta] "*E jëma ngë doj të ja ji' se ng'ish arbresh, ish venexjan*" "La madre non voleva dargliela (in sposa) perché non era albanese, ma veneziano" [Macchia Albanese/Maqi]", "*ndrikulla paj t'zianej edhe tumact*" "La comare dovette cuocere anche la pasta" [Eianina/Purçill], "*ulku pati t'vëj dhelpran ngrah*" "Il lupo dovette prendersi la volpe sulle spalle"[Greci/Katundi], "*këtjè ngë dish të m'e hapjin*" "là non vollero aprirmi" [Macchia Albanese/Maqi].

11 cf. "*Meshari" i Gjon Buzukut (1555)*. Botim kritik, punuar nga Eqrem Çabej, vol. I e II, Tiranë 1968.

12 cf. Shaban Demiraj, *Gjuhësi Ballkanike*, Logos-A, Shkup 1994, pp. 119-120. In questa sua opera il Demiraj affronta in maniera molto puntuale e approfondita la questione dei vari tipi di futuro presenti nelle lingue balcaniche, oltre che in albanese, nel capitolo VII: "Format e kohës së ardhme" (pp. 109-125).

13 Shaban Demiraj, *Gjuhësi ballkanike*, op.cit., p.118.

per la formazione del futuro, dopo la scomparsa nel sistema del greco classico di tale tempo[14]. Sempre secondo Browning[15], tale perifrasi έχω + infinito nell'Alto Medioevo (XII secolo – XV secolo) diviene sempre più rara, contestualmente alla messa in disparte dell'infinito e di tutte le forme verbali dell'infinito in area balcanica, venendo sostituita solo in parte dalla perifrasi έχω + congiuntivo, mentre la sua sostituzione principale avviene con le perifrasi formate da θέλω: θέλω + infinito, θέλω να + congiuntivo (la sua attestazione più antica è la forma θεννά che ci viene da Cipro nel XII secolo), θα νά + congiuntivo.

Essa oggi con una forma 'piena' rappresentata dal verbo έχω, con le sue marche flessive, seguito da νά + il congiuntivo e una forma 'ridotta' rappresentata dal sintagma È' NNA + congiuntivo non è più attestata in ambito ellenofono balcanico, ma nei soli dialetti italogreci[16].

In particolare, all'area greco-calabra ci riportano le forme 'necessitative' del tipo ἔχω (flessa) + νά + congiuntivo[17].

---

[14] cf. Robert Browning, *Medieval and Modern Greek*, London 1969, qui citato attraverso la traduzione dell'opera in neo-greco *I ellenikì glossa meseoniki ke nea*, curata da Dhimitris Sotiropulou, e pubblicata ad Atene nel 1988.

[15] cf. R. Browning, op. cit., p. 115.

[16] La motivazione di questa conservazione viene così spiegata da Stephanos Lambrinos nella sua recente e aggiornata monografia linguistica *Il dialetto greco salentino nelle poesie locali*, Amaltea edizioni, Castrignano de' Greci, 2001: *"A causa della sua posizione in una regione periferica dell'area linguistica greca il dialetto greco talentino è caratterizzato anche da un gran numero di arcaismi che riguardano particolarmente lo sviluppo dei suoni, la morfologia, la sintassi e, in misura limitata, il lessico. I più importanti di questi arcaismi sono stati esaminati approfonditamente da Rohlfs* (pp. 61 segg.).

[17] Es. ἔχω τὸ σιτάριν ἄλεστο κ' ἔχω νὰ πά τ' ἀλἐω = ἔχω ἄλεστο τὸ σιτάρι πρέπει νὰ πάω νὰ τ' ἀλέσω "io ho il grano raccolto e devo andare a mieterlo" [Chorio di Roghudi], Τὸ μαḍ-ḍιν δων ἀρνίων ἀκομὴ ἔν' γούνδουρο κ' ἔχει νὰ μακρύνη = τὰ μαλλιὰ τῶν ἀρνιῶν εἶναι ἀκόμη κοντὰ καὶ πρέπει νὰ μακρύνουν "la lana degli agnelli è ancora vicina e occorre allontanarla [Chorio di Roghudi], ἔχω νὰ πά στὸμ Βούα = πρέπει νὰ πάω στὸ Βούα "devo andare a Bova" [Chorio di Roghudi], ἔχω νὰ σπείρω = ρέπει νὰ σπείρω "devo seminare" [Chorio di Roghudi], ἔχω νὰ θερίω = πρέπει νὰ θερίσω "devo mietere" [Bova], ἔχετε τσωμί; – ἔχω νἄχω = ἔχετε ψωμί - πρέπει νὰ ἔχω [Bova], τί ἔχω νὰ ἔχω; = τί πρέπει νὰ ἔχω 'che devo avere?' [Roccaforte del Greco]. Esempi tratti dall'*Istorikon leksikon ton ellinikon idhiomaton tis kato Italias* [Lessico storico delle parlate greche dell'Italia meridionale] di Anastasios Karanastasi , opera in cin-

Anche in ambito greco-salentino, troviamo attestata in maniera sistematica la stessa forma perifrastica verbale che mantiene ben distinta l'idea della necessità al futuro, con un basso indice di gramaticalizzazione (ritroviamo spesso qui la forma *E'* per ἔχω solo al singolare del presente indicativo, con la neutralizzazione delle marche flessive limitata alle tre persone del singolare) e con la stessa tendenza già riscontrata in ambito italo-albanese di una 'estensione' della modalità 'necessitativa' anche al passato, attraverso l'utilizzazione dell'imperfetto di ἔχω, anche qui in forma flessiva, seguito dalla particella νά seguita dal verbo al congiuntivo[18].

Come giustamente osservato dal Rohlfs[19], contestando il Morosi che

que volumi pubblicata ad Atene negli anni 1986-1991 e ripresi dal Karanastasi dalla raccolta *Testi neogreci di Calabria.* Parte I, Introduzione, Prolegomeni e testi di Roccaforte a cura di Giuseppe Rossi Taibbi. Parte II, Testi di Rochudi, di Condofuri, di Bova e Indici a cura di Girolamo Caracausi, Palermo 1959.

18 Ecco alcuni esempi che abbiamo tratto dalla monografia curata da Salvatore Scuro, *Íte-la na su po'…* Canti popolari della Grecìa Salentina, da un quaderno (1882-1895) di Vito Domenico Palombo, Calimera 1999: "*m'oli échome na fikome 'in amartìa*" "E tutti dobbiamo fuggire il peccato"[Calimera, Lecce, p. 464], "*su 'echi na me jani* "tu mi devi guarire "[Calimera, Lecce, p. 43], "*pòan echi na kafsi tui karkara"* "quando deve ardere codesta fornace"[Calimera, Lecce, p. 48], "*C'iche na dìs*" "devi vedere"[Castrignano de' Greci, Lecce, p.180], "*ikusa, Milla, ka e' na puliso avsari*" "Milla, ho saputo che hai da vender pesce"[Castrignano de' Greci, p. 190], "*sù pos é na kao*" "come devo fare" [Castrignano de' Greci, Lecce, p. 198], "*tì é nna torìsome*" "cosa dovremo vedere"[Corigliano d'Otranto, Lecce, p. 225], "*Sù, Vasilèa, e' nna kài*" "Tu, o Re, devi fare"[Corigliano d'Otranto, p. 226], "*e' na suffrezzo*" "ho da soffrire" [Corigliano d'Otranto, Lecce, p. 258], "*pos èo na kamo na s'allimoniso*" "come ho da fare per dimenticarti?" [Corigliano d'Otranto, Lecce, p. 263], "*isena stesso é nna parakaleso, miserie na min echo na m'ariso*" "te stesso voglio pregare, che miserie io non abbia a capitare" [Corigliano d'Otranto, Lecce, p. 264], "*T'é na mu pìs emena*" "cos'hai da dire a me"[Zollino, Lecce, p. 146], "*Echo na kamo, mian avselogatta*" "devo fare una trappola per topi" [Calimera, Lecce, p. 486].

19 cf. Gerhard Rohlfs, *Grammatica Storica dei Dialetti Italogreci (Calabria, Salento).* Traduzione di Salvatore Sicuro, Mario Congedo Editore, p. 194. "Neanche esiste nel greco salentino un altro tipo di futuro, citato dal Morosi, *è' nna grafso* 'scriverò' (Morosi 145). Tale locuzione con *è' nna* = ἔχω νὰ, non esprime altro che uno stato di necessità: 'devo scrivere', cf. e' nna páme 'dobbiamo andare', e' na fséri 'tu devi sapere', e' nna armastíte ' dovete sposarvi', t'e' nna su pó 'cosa devo dirti?' (Tondi 102), su e' nn'arti 'tu devi venire' (Palombo 138). Ma viene usato questo modo, quando si tratta non già del futuro nel senso temporale, ma di un futuro con funzione modale […]".

aveva considerato futuro la forma perifrastica *eho na grafso* (forma 'piena') o *e'nna grafso* (forma 'ridotta'), traducendolo in italiano con '*scriverò*', è improprio parlare di futuro per questo costrutto verbale, che a suo parere viene adoperato "quando si tratta non già del futuro nel senso temporale, ma di un futuro con funzione modale, p.es. ital.dove andremo = dove dobbiamo andare?"

Non sembra avere riscontro nella ricca documentazione di testi orali italogreci pervenuti e recentemente ristampati grazie ad una meritoria azione di sensibilizzazione linguistica e culturale promossa dalle istituzioni locali della Greca salentina, l'altra – oggi esclusiva forma di futuro diffusa in ambito neogreco – forma di perifrasi θα + congiuntivo (<θελω + να + congiuntivo), pure attestata in qualche studio anche autorevole[20] e in qualche grammatica greco-salentina[21] , la cui presenza in ambito greco-salentino è stata

[20] cf. Giuseppe Morosi, *Studi sui dialetti greci della Terra d'Otranto*, Lecce 1870, p. 145: "Ma ci ha pure per esprimere il futuro una doppia circollocuzione, l'una formata del pres. del verbo *eho* (ho) e l'altra del pres. di *telo* (voglio) e del verbo di cui si tratta nel congiunt. Retto da *na*, quindi, p.e., *eho na grafso* o, per una sincope usata quasi solo nel singol., *e' nna grafso* = scriverò […]; e quindi *telo na grafso* o, per un'altra sincope, *te' nna grafso*. Certo da quest'ultima forma *telo na (te'nna)* che è la espansa intera, scaturirono le due forme usate ancora in Grecia coll'ausil. θὰ ο θέ νά, in variabile, e il verbo principale, coniugato, nel congiuntivo; ma la nostra non può con questa perfettamente ragguagliarsi, non foss'altro, perché l'ausil. qui nei nostri dialetti è anche coniugabile e perché questa forma non vale a significare ogni azione futura, ma quell'azione futura soltanto a cui muove un forte volere od una forte necessità, espresse in italiano con "voglio" e "devo". A tutti gli altri casi sopperisce il presente".

[21] cf. Domenicano Tondi, *Glossa. La lingua greca del Salento*, Manni, Manduria 2001 [ristampa dell'originale: Noci, 1935], p. 64: "Un'azione futura può dipendere dal *desiderio* o dalla *necessità* di compierla; da questo presupposto logico sorgono il *futuro volontario* ed il *futuro di necessità*. Il primo si forma premettendo la particella *thenna'*, il secondo la particella *enna'* alle voci del congiuntivo. Queste particelle sono costituite dalla fusione della radice dei verbi *thelo* ed *echo* con la congiunzione finale *na*. Dalla particella *thenna'* è derivata la particella *tha'*, con la quale si forma il futuro nel grecomoderno (*tha' grapso* 'scriverò'); la particella *enna'* trova riscontro nella forma italiana del futuro: *enna'grapso* 'ho da scrivere', 'scrivere-ho', 'scriverò'. Quando si voglia dar maggiore risalto al concetto di volontà o di necessità, in luogo delle semplici radici dei verbi servili, sono da preferire le forme piene, al presente. In tale caso, l'espressione greca non si tradurrà mai in italiano col futuro, ma al presente dei verbi *volere*, *dovere*, seguito dall'infinito. Futuro volontario: *thenna grapso*, Futuro di necessità: *enna' grapso*….".

giustamente negata dal Rohlfs[22] [“*Tale futuro è del tutto sconosciuto in Italia nei dialetti italogreci*”] che la spiega con l’obiettivo ‘normalizzatore’ di qualche letterato locale, come Domenicano Tondi, impegnati ad arricchire i dialetti locali ‘griki’ con forme mutuate dal modello neogreco.

Resta comunque discutibile l’attribuzione di Robert Browning all’Alto Medioevo (sec. XII-XV) della diffusione in ambito ellenofono balcanico della perifrasi del costrutto perifrastico έχω + να + congiuntivo, attestato in maniera esclusiva quale ‘necessitativo’ del futuro nell’ambito delle comunità grecofone d’Italia, che secondo la tesi ormai più accreditata, avanzata e sostenuta da studiosi quali Morosi, Parlangeli, ecc. risalirebbero al periodo di maggiore espansione della potenza bizantina in Italia meridionale (secoli VIII-IX). A questo punto si impone una revisione della periodizzazione della storia linguistica del futuro greco tracciata dal Browning, dovendo essere anticipata di qualche secolo l’attestazione del passaggio dal costrutto έχω + infinito al costrutto έχω + να + congiuntivo: un’ulteriore significativa testimonianza dell’origine ‘bizantina’ e non ‘magnogreca’ dei dialetti greci dell’Italia meridionale[23].

Si rilevi ora il significativo riscontro che tale forma perifrastica di tipo ‘necessitativo’ registra oltre che all’interno dell’albanese con il costrutto KAM + infinitivo del ghego, con una lingua balcanica non ‘emigrata’ – come è invece il caso dell’arbëresh e del greco (grecanico/griko) – nel Sud d’Italia. Intendo riferirmi al romeno, che sin dalle prime attestazioni della lingua scritta (sec. XVI-XVIII), presenta per il futuro, anche se tra le forme meno diffuse, due costrutti perifrastici: l’uno con l’ausiliare A AVEA (AVERE) + l’infinito e l’altro con l’ausiliare A AVEA (AVERE) + il congiuntivo. C’è da aggiungere che nel romeno contemporaneo troviamo oggi attestati sia il futuro voluntativo ‘balcanico’ con il verbo A VREA (VOLERE) + l’infinito, il più comune nel regi-

22 cf. Gerhard Rohlfs, *Grammatica Storica dei Dialetti Italogreci*, op. cit., p. 193.

23 Ovviamente non condivide questa tesi il Rohlfs, che utilizza questa stessa argomentazione quale prova dell’arcaicità dei dialetti greci dell’Italia meridionale: “Il fatto che (contrariamente a quanto accade in Grecia) nell’Italia del Sud non sia stato coniato nessun autentico tipo di futuro e che qui sia documentabile solo la forma più antica di surrogato del futuro, dimostra nuovamente il singolare carattere arcaico dei dialetti italogreci” (cf. Gerhard Rohlfs, op. cit., p. 194).

stro dotto, sia il futuro necessitativo, con il verbo A AVEA (AVERE) + il congiuntivo, più diffuso nel romeno popolare: es. *voi face* "voglio fare, farò", *am să fac* "ho da fare, devo fare". Esiste poi una terza forma di futuro, costruita con il tratto grammaticalizzato invariabile *o* + il congiuntivo (es. *o să fac*), che oggi nel registro popolare viene preferito al tipo necessitativo *am să fac*[24].

Da notare innanzitutto questa interessante coincidenza, sinora a quanto mi risulta non rilevata, neppure nel recente e pure puntuale repertorio di corrispondenze linguistiche romeno-albanesi edito da Grigore Brâncuş[25], delle due forme verbali perifrastiche – quella con l'infinito e quella col congiuntivo – del romeno, con le analoghe perifrasi "necessitative" dell'albanese ghego – KAM + infinitivo – e dell'albanese tosco – KAM + congiuntivo.

Altre importanti e significative corrispondenze da segnalare tra questo futuro romeno con il verbo ausiliare A AVEA (AVERE) + il congiuntivo e gli analoghi futuri di origine balcanica sin qui esaminati nell'italoalbanese (KAM + congiuntivo) e nell'italogreco (ECHO NA + verbo al congiuntivo o È' NNA + verbo al congiuntivo), sono:

a) un sistema flesso che coinvolge entrambi i verbi della perifrasi, con l'ausiliare KAM (AVERE = DOVERE) all'indicativo e il verbo da esso retto al congiuntivo [es. *u kam të shërbenj, ti ke të shërbesh, ai/ajo ka të shërbenjë, na kem'të shërbemi, ju kin'të shërbeni, ata/ato kanë të shërbenjën* (arbëresh d'Italia); *am să lucrez, ai să lucrezi, are să lucreze, avem să lucrăm, aveţi să lucraţi, au să lucreze* (romeno) "io devo lavorare/lavorerò"][26];

b) il permanere nelle tre varietà linguistiche balcaniche (italoalbanese, italogreco, romeno) della marca modale necessitativa, che nei primi se-

[24] Per una aggiornata analisi della diffusione e della distribuzione di questi tipi di futuro nel romeno moderno, soprattutto nella lingua d'ogni giorno, cf. Saskia Kindt, "Cânt, am să cânt, voi cânta: Essai de différenciation", in RRL, XLI, 5-6, Bucarest 1996, pp. 233-252.

[25] cf. Grigore Brâncuş, *Concordanţe lingvistice româno-albaneze*, Bucureşti 1999, pp. 262.

[26] Potrebbe essere stato il mancato indebolimento dell'ausiliare, che generalmente non si trasforma nell'arbëresh in tratto impersonale grammaticalizzato, ad aver favorito il mantenimento di questo sistema di flessione verbale "doppio" – quello dell'ausiliare KAM e quello del verbo dipendente da esso – nel costrutto necessitativo, così come si registra anche in romeno.

coli di attestazione nella lingua scritta (sec. XVI-XVIII) caratterizzava anche la perifrasi romena *am să fac*[27] ;

c) l'estensione della perifrasi necessitativa anche al passato, con creazione di un vero e proprio 'sistema' o 'modo' o tipo di coniugazione necessitativa (ma nell' arbëresh accanto a: KAM (TË) BËNJ "devo fare", KINJ' (o KISH)[28] (TË) BËNJA "dovevo fare", PAT' (TË) BËNJA "dovetti fare", ritroviamo anche un perfetto 'presuntivo' – KAM BËNË = avrò fatto, forse ho fatto – che preceduto al congiuntivo dall'ausiliare KAM (AVERE = DOVERE), crea anche un necessitativo-presuntivo: KAM KEM BËNË "avrò dovuto fare","dovrò aver fatto", così come con il piucche-perfetto I sempre al congiuntivo, preceduto dall'ausiliare KAM all'imperfetto indicativo KISH(A), si realizza un condizionale necessitativo del tipo KISH KISHA BËNË "avrei dovuto fare" (da evidenziare come all'aoristo e all'imperfetto l'ausiliare KAM si presenta non in forma flessiva, ma con tratti grammaticalizzati, rispettivamente PAT ~ PAJ < PATA e KISH ~ KINJ < KISHNJA).

Dopo aver passato rapidamente in rassegna queste forme perifrastiche di futuri modali attestati oggi in queste tre distinte varietà linguistiche balcaniche, di cui due – l'italoalbanese e l'italogreco – oggi fuori dai Balcani, non ci resta che ipotizzare una possibile origine – che a questo punto non si può non ipotizzare comune – per questo tipo di futuro, oggi indubbiamente in regressione, ma un tempo, come prova la sua sorprendente vitalità nei dialetti albanesi e greci dell'Italia meridionale, discretamente diffuso all'interno dei Balcani. La base di tale costrutto ci riporta in una fase remota della latinità, quando si è verificata la trasformazione della struttura verbale del latino classico che ebbe la sua influenza poi, rispettivamente attraverso i diversi tipi di latini 'popolari', sia nella penisola italiana, sia nella penisola balcanica, nelle lingue in formazione come il romeno e nelle altre lingue in contatto dell'area balcanica, come il greco e il proto-albanese.

---

27 cf. l'articolo di Valeria Guţu-Romalo, "Le futur en roumain aux XVIe-XVIIIe siècles", në RRL, XIII, n.5, Bucarest 1968, ff. 427-431.

28 Entrambe derivano da una forma più arcaica dell'imperfetto indicativo, KISHNJA "avevo", ancora attestata in qualche parlata arbëreshe.

Riteniamo che possa essere stato proprio un antico ‘romanismo’ morfosintattico del tipo *habeo ad cantare* (evolutosi in altri contesti areali romanzi nel sintagma *cantare habeo*), ad avere determinato i futuri modali di cui ci siamo qui occupati, e per quanto attiene all’albanese, i due sintagmi di uso ‘popolare’ rispettivamente di area ghega *kam me këndue* [> *kam me knue* > *ka’ me knu*] e di area tosca *kam të këndonj*, appartenendo l’altro tipo *kam për të kënduar*, così come osservato giustamente da Shaban Demiraj, rispetto ad essi, un tratto più innovativo all’interno del sistema verbale dell’albanese, che si sarebbe sviluppato dopo il XVI secolo, dal momento che non c’è traccia di esso né in Buzuku (1555), né in Matranga (1592). Tale antico romanismo sarà stato sicuramente presente nel latino tardo, sia nell’area linguistica balcano-romanza, sia nell’area linguistica italo-romanza e, nella forma *cantare habeo* ha subito una progressiva grammaticalizzazione sistemica sviluppando un tipo di futuro sintetico di significato temporale in molte lingue neo-latine occidentali come l’italiano *canterò*, il francese *chanterai*, lo spagnolo *cantaré*, il portoghese *cantarei*, etj.

Sono d’accordo con Shaban Demiraj che sia *kam me këndue* che *kam të këndonj* rappresentano uno sviluppo interno della lingua albanese, ma non ci sembra convincente la motivazione principale che porta l’insigne linguista albanese per smontare l’ipotesi, a mio avviso fondata, di Sandfeld che questi due tipi di futuro dell’albanese siano stati acquisiti sotto una forte pressione del latino.

L’argomentazione portata da Demiraj che “ndërsa në gjuhët romane perëndimore në këtë tip të së ardhmes folja ndihmëse *kam* ka qenë e prapavendosur, në shqipe (dhe në gjuhët e tjera ballkanike) ajo është e paravendosur” [“mentre nelle lingue romanze occidentali in questo tipo di futuro il verbo ausiliare KAM è stato posposto, nell’albanese (e nelle altre lingue balcaniche) essa è preposto”], non mi sembra molto convincente e sufficiente. Com’è noto, il costrutto verbale *habeo + infinito*, attestato già nel latino classico[29], è solo la prima fase di quel percorso evolutivo di grande complessità

[29] Secondo Gerhard Roflfs (cf. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, Sintassi e formazione delle parole, Einaudi, 1969, p. 52) in Tertulliano esso già assumeva un significato di “dovere”, “potere”.

che ha riguardato la formazione del futuro nel passaggio dalla fase latina alla fase romanza, secondo lo schema: *scribebo* > *habeo scribĕre* > *scribĕre habeo* > it. *scriverò*.[30] Esso rappresenta perciò l'avvio di questo processo di formazione del futuro romanzo, che ha poi portato in altri contesti della Romània occidentale alla diffusione del costrutto prima perifrastico *scrib?re habeo* poi sfociato nel futuro sintetico (in italiano: *scriverò*, ma anche si diceva in altre lingue come il francese, lo spagnolo, il portoghese, ecc.). In altri contesti linguistici, sia della Romània occidentale (cf. alcune varietà romanze del centro e del sud d'Italia, ma anche nel toscano antico), sia della Romània orientale si assiste al "congelamento" alla prima fase di questo processo di formazione del futuro, mantenendo i costrutti analitici 'necessitativi' con AVERE + infinito e AVERE + congiuntivo l' originaria struttura perifrastica e l' originaria fisionomia modale, non assumendo quella fisionomia di tipo temporale tipica invece delle lingue romanze con futuro sintetico.

Resta in piedi l'interrogativo sollevato da E. Coseriu in un suo contributo apparso nel 1982 se costrutti analoghi a quello da noi qui esaminato, che si riscontrano contestualmente nell'area balcanica (o, com'è il caso dell'italo-albanese e dell'italogreco, in varietà linguistiche balcaniche oggi fuori dai Balcani) e in qualche lingua romanza, siano da considerare 'balcanismi' o 'romanismi'.

Se volessimo tentare di dare una qualche risposta a questo interrogativo, penso che sarebbe più adeguato e funzionale non tanto e non solo il riferimento all'area linguistica (ma in questo caso non geografico-spaziale) di diffusione sincronica del fenomeno, quanto il collegamento alla lingua di probabile origine e provenienza del fenomeno stesso. Per cui potremmo anche parlare del modo o tipo di coniugazione o, più neutralmente, della perifrasi di 'necessità' qui rapidamente analizzata in albanese, greco e romeno, come di un romanismo balcanico, o di un balcano-romanismo.

---

30 cf. sull'argomento l'ottimo quadro d'insieme e il profilo comparato fornito su tale fenomeno linguistico nelle diverse lingue europee, specie in quelle balcaniche, da Emanuele Banfi e Nicola Grandi, in *Lingue d'Europa. Elementi di storia e di tipologia linguistica*, Carocci editore, Roma 2003, pp. 118-124.

Intendo qui esprimere un sentito ringraziamento ai dr. Rodica Zafiu, Katherina Papatheou e Filippo Violi per la preziosa consulenza prestatami sulle complesse questioni linguistiche qui affrontate, in riferimento rispettivamente al sistema verbale del romeno, del neo-greco e del grecanico.

Bibliografia

F. Altimari e L.M. Savoia (a cura di), *Dialetti italo-albanesi. Studi linguistici e storico-culturali sulle comunità arbëreshe* Presentazione di Tullio De Mauro, Bulzoni editore, Roma 1994.

E. Banfi e N. Grandi, *Lingue d'Europa. Elementi di storia e di tipologia linguistica*, Carocci editore, Roma 2003.

G. Brâncuş, *Concordanţe lingvistice româno-albaneze*, Bucureşti 1999.

R. Browning, *Medieval and Modern Greek*, Hutchinson and Co., London 1969 [vepër e konsulltuar greqisht: *I ellenikì glossa meseoniki ke nea*, e përgatitur nga Dhimitris Sotiropulou dhe e botuar në Athinë më 1988].

M. Camaj (a cura di), *Novellistica italo-albanese. Racconti popolari di Greci (Katundi) in provincia di Avellino e di Barile (Barili) in provincia di Potenza*, a cura di Martin Camaj, Roma, 1970.

E. Çabej, *"Meshari" i Gjon Buzukut (1555). Botim kritik*, vol. I e II, Tiranë 1968.

E. Çabej, "Histori gjuhësore dhe strukturë dialektore e arbërishtes së Italisë", në *Studime Filologjike*, nr. 2, Tirana 1975.

Sh. Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Tirana 1986.

Sh. Demiraj, *Gjuhësi ballkanike*, Logos-A, Shkup 1994.

G. Gradilone (a cura di), *Novellistica italo-albanese. Racconti popolari di S. Sofia d'Epiro, S. Demetrio Corone, Macchia Albanese, S. Cosmo Albanese, Vaccarizzo Albanese, S. Giorgio Albanese*, Firenze, Leo S. Olschki editore, 1970.

V. Guţu-Romalo, "Le futur en roumain aux XVIe-XVIIIe siècles", in RRL, XIII, n. 5, Bucarest 1968.

A. Karanastasi, *Istorikon leksikon ton ellinikon idhiomaton tis kato Italias* [Lessico storico delle parlate greche dell'Italia meridionale] opera in cinque volumi pubblicata ad Atene negli anni 1986-1991.

S. Kindt, "Cânt, am să cânt, voi cânta: Essai de différenciation", in RRL, XLI, 5-6, Bucarest 1996.

S. Lambrinos, *Il dialetto greco salentino nelle poesie locali*, Amaltea edizioni, Castrignano de' Greci, 2001.

G. Morosi, *Studi sui dialetti greci della Terra d'Otranto*, Lecce 1870.

L. Perrone (a cura di), *Novellistica italo-albanese*. Testi orali raccolti dal Prof. Luca Perrone, Leo S.Olschki editore, Firenze, 1967.

G. Roflfs, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti, Sintassi e formazione delle parole*, Einaudi, Torino 1969.

G. Rohlfs, *Grammatica Storica dei Dialetti Italogreci (Calabria, Salento)*. Traduzione di Salvatore Sicuro, Mario Congedo Editore, Galatina 2001.

S. Scuro, *Ítela na su po'… Canti popolari della Grecìa Salentina, da un quaderno (1882-1895) di Vito Domenico Palombo*, Calimera 1999.

G. Rossi Taibbi e G. Caracausi (a cura di), *Testi neogreci di Calabria*. Parte I, Introduzione, Prolegomeni e testi di Roccaforte a cura di Giuseppe Rossi Taibbi. Parte II, Testi di Rochudi, di Condofuri, di Bova e Indici a cura di Girolamo Caracausi, Palermo 1959.

D. Tondi, *Glossa. La lingua greca del Salento*, Manni, Manduria 2001 [ristampa dell'originale: Noci, 1935].

M. Totoni, "E folmja e Bregdetit të Poshtëm" (pp. 129-158), in *Studime Filologjike*, viti XVIII (I), Tiranë 1964.

STUDI E TESTI DI ALBANISTICA

L'influsso dell'italiano sulla grammatica delle lingue minoritarie

Problemi di morfologia e sintassi

Atti del Convegno Internazionale – Costanza, 8 - 11 ottobre 2003

a cura di Walter Breu

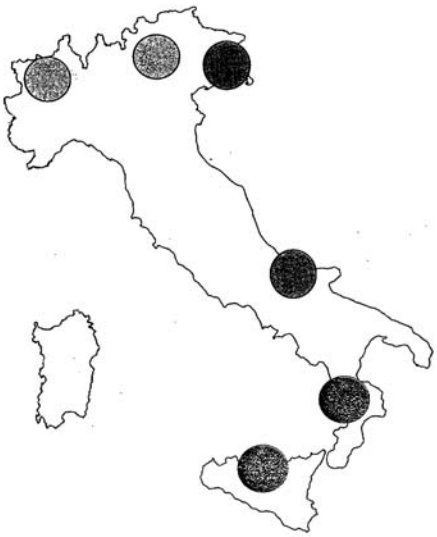

UNIVERSITÀ DELLA CALABRIA
Centro Editoriale e Librario

SELMAN RIZA DHE ÇËSHTJA E PASKAJORES

Për ta nderuar me një kontribut shkencor jo formal kontributin e shquar të Selman Rizës në studimet albanologjike, mendova të ndalem në këtë kumtesë time mbi ndonjë aspekt të veprimtarisë së gjerë gjuhësore të gjuhëtarit tonë të shquar e cila gjen edhe ndonjë pikëtakim me kërkimet e mia gjuhësore të fundit. Kështu, vendosa të trajtoj shkurtimisht me një çështje gjuhësore, që më duket interesante dhe aktuale, me të cilën është marrë prof. Selman Riza që në fillim të veprimtarisë së tij në fushën e gjuhësisë shqiptare, siç është çështja e paskajores.

Shtysën për trajtimin e kësaj çështjeje e mora nga punimi monografik "Çeshtja e infinitivit" që studiuesi i shquar e botoi brenda kapitullit të tretë në vëllimin *Tri monografina albanologjike: Abeceja, Drejtëshkrimi, Çështja gjuhësore*, e botuar në Tiranë më 1944.

Kompetenca e thellë dhe e gjerë gjuhësore e Rizës, veç të tjerash, del në pah edhe nga mënyra e trajtimit të kësaj dukurie ku ai niset nga konsiderata paraprake se në gegërishte e rrjedhimisht, citoj "*në shqipe infinitivi egziston edhe atëherë kur nuk gjindet i shoqënuen prej prepozicionit me*"[1].

Studiuesi ynë i mirënjohur mbështet kështu tezën e atyre studiuesve paraardhës që në shqipen e lashtë trajta që sot merret vetëm si pjesore duhet të ketë qenë fillimisht edhe formë e vjetër e infinitit: "*Dhe e vërteta do të jetë pa dyshim këjo që shqipja e lashtë do të ketë njoftë infinitivin pamvarësisht prej çdo prepozicioni. Nuk ka dyshim që trajta* punue, *të cilën na sod e*

[1] Selman Riza, "Çeshtja gjuhësore" (f. 103-216) në *Tri monografina albanologjike: Abeceja, Drejtëshkrimi, Çeshtja gjuhësore*, Mesagjeritë Shqiptare, Tiranë 1944, f. 125.

njohim vetëm si particip do të ketë qênë në shqipen e lashtë vetëm infinitiv”[2]. Edhe Pedersen kishte shprehur të njëjtin mendim duke pohuar se “*infinitivi përnga forma është i njëjtë me participin perfekt*”[3].

Por si mund të jetë zhvilluar ky proces? Riza e shpjegon kështu: “*Me qênë se kah domethânja, infinitivi dhe participi janë fort të largtë, ndîja gjuhësore e Shqiptarëvet, mbasi infinitivi i lashtë erdhi e kreu dhe funksjonin e participit, diferencoi morfologjikisht infinitivin prej participit tue shoqnue të parin me prepozicjonin* me”[4].

Selman Riza ndjek tezën, e mbështetur edhe nga studiues të tjerë si Holger Pedersen, Marco La Piana, Aleksandër Xhuvani, Mahir Domi[5], Besim Bokshi[6] , Marcu Gabinschi[7] dhe, me ndonjë dyshim nga Shaban Demiraj[8], sipas të cilëve tipi i paskajores *me + pjesore*, dikur i përbashkët dhe i përhapur në tërë arealin shqipfolës, dalëngadalë u dobësua në dialektet jugore të toskërishtes, u kufizua në përdorim dhe u ruajt vetëm në dialektet e gegërishtes, duke u shndërruar kështu në një tipar gegizmi.

---

2 Selman Riza, *ibidem*.

3 Selman Riza, “Çështja e paskajores në shqipe”, f. 48 në *Vepra 4*, Prishtinë 2004, f. 45-55.

4 Selman Riza, po aty, f. 126.

5 Mahir Domi, *Morfollogjia historike e shqipes (konspekt leksionesh)*, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Tiranë 1961, f. 67: “Trajtën e paskajores së thjeshtë të lashtë duhet ta kërkojmë ndër trajtat e sotshme të pjesores. Me kohë u përzien funksionet e trajtat e pjesores e të paskajores dhe u formua paskajorja analitike.Trajtat e thjeshta mbetën si trajta pjesoreje. Trajtat e tipit *me kullotunë* janë trajta të kallëzores….paskajorja me *me* ka qenë e gjithë shqipes, atë e ka pasur edhe toskërishtja”.

6 Besim Bokshi, *Pjesorja e shqipes (Vështrim diakronik)*, Prishtinë 1998, f. 138-9: “Në këto rrethana prania e privativit në toskërishte: *pa parë, pa këputur, pa thyer, pa thënë* etj. zbulon pa kurrfarë dyshimi se edhe infinitivi *me + pjesore* ishte i përdorshëm edhe në këtë dialekt. Shembujt e shumtë që sjell M. Gabinski për përdorimin e kësaj paskajorjeje në të folmet e toskërishtes e që nuk mund të trajtohen si ndikim i vonshëm i gegërishtes, vërtetojnë se zhdukja e këtij inifinitivi aty nuk është dhe aq e hershme”.

7 Shih Marcu A. Gabinschi, *Pojavlenie i utrata pervičnogo albanskogo infinitiva*, Leningrad 1970 dhe *Balkanskij infinitive: očerednoj ètap discussi*, Acad. de Şt. a Rep. Moldova, Chişinău 2008.

8 Shaban Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Universiteti i Tiranës, Shtëpia botuese ‘8 Nëntor’, Tiranë 1985, f. 967.

Në studimin e pabotuar "Çështja e paskajores së shqipes", Selman Riza paralajmëron tezën që "*na këtu nuk kemi të bëjmë me një huazim të veçantë nga gegërishtja, por me mbeturinë e një procesi të tërë, i cili do të ketë pasur pikënisjen e vet në gegërishten veriore, ku u përgjithësua, kurse pik'arritja e vet në toskërishte, ku përkundrazi nuk u përgjithësua dot*"[9].

Praninë në këtë paskajore të moçme dikur panshqipe të ruajtur nga gegërishtja – por që nuk mund të konsiderohet si një gegizëm i mirëfilltë - të trajtës *me* që u bë trajtë përbërëse e këtij infiniti, sot geg, Riza e shpjegon historikisht si një rezultat antonimik që u zhvillua nga konstrukti i infinitit privativ i ruajtur gjer në ditët tona në mbarë shqipen nëpërmjet trajtës *pa* + pjesore: "Simbas bindjes s'ime përdorimi i infinitivit me prepozicionin *me* rrjedh prej përdorimit të tij me prepozicionin *pa*. Nuk irrihet *pa folë*. Punon për botën *pa* ja *dijtë* kush për nder. Mos u nis *pa u pá* me mue! Etj. Etj. Në vijim të rrethanës se e përkundërta e fjalzës mohuese *pa* âsht fjalëza pohuese apo së pakti shoqnuese *me* u bâ dalkadalë zakon me vú fjalzën *me* para infinitivit pos në rasën e foljes *due* dhe, natyrisht, në rasën kur infinitivi shoqnohet prej prepozicionit *pa,* sado që sod për sod popullorçet e ndryshëme të Gegënisë përdorin mjaft dendun njânin prepozicjon para tetrit: Nuk e lâ *pa me shkue, pa me i thânë* etj[10]. Por me këtë shpjegim që krahas të tjerëve edhe Selman Riza i jep origjinës së trajtës *me + pjesore* me anë të një zhvillimi të brendshëm të shqipes së lashtë, nuk pajtohet Besim Bokshi, i cili sjell një seri argumentesh ku shpreh dyshimet dhe vërejtjet e veta mbi këtë tezë duke u marrë me të në kapitullin e pestë – Pjesorja në relacion me *me* dhe *pa* – të monografisë së tij të çmuar *Pjesorja e shqipes*[11].

Duhet nënvizuar gjithashtu se ndryshe nga trajta *pa + pjesore,* ajo *me + pjesore* – nëse marrim si të mirëqenë tezën që e sheh këtë lloji infiniti në një sintagmë dikur prepozicionale si dhe origjinën e pjesëzës *me* nga parafjala homonime – sidoqoftë pësoi këtu një farë desemantizimi duke u gramatikalizuar pjesërisht si trajtë paskajorjeje. Një dukuri e tillë nuk është

[9] Selman Riza, "Çështja e paskajores në shqipe", f. 54.

[10] Selman Riza, vepër e cituar, f. 125.

[11] Besim Bokshi, vepër e cituar, f. 136-140.

e rrallë për disa gjuhë dhe dialekte neo-latine, ashtu si vetë Riza e nënvizoi: "Ky rishndërtim i gjenezës në shqipe t'infinitivit me prepozicionin *me* gjên një farë kundrë-provë në gjuhët neolatine"[12].

Në të mirë të kësaj teze, mund të sillet shembulli i disa dialekteve të Italisë së Jugut, siç janë kalabrishtja jugore dhe siçilianishtja verilindore, të cilat në disa të folme paraqesin diçka të ngjashme përsa i përket përdorimit të një sintagme foljore, me një pjesëz espletive bashkë me foljen, për të treguar një ndërtim infinitiv pak a shumë të ngjashëm me atë të shqipes së arealit geg. Në këto dialekte italo-jugore vëmë re zëvendësimin e infinitivit, në një kontekst shumë të afërt të atij të sipërmendur për shqipen, me anë të një pjesëze espletive (e shprehur si: *mu*/*mi*/ *ma)* që vjen pas nje foljeje që shpreh idenë e vullnetit apo të qëllimit, dhe para një foljeje tjetër që këtu nuk del me pjesore, si në shqipe, por në dëftore, në një lloji paratakse: *voleo …modo venio* 'voglio..e ora vengo' > 'voglio venire', *mi dicit (ut veniam)… et modo venio* > mi dice mu vegnu"[13]. Siç vërejti linguisti i mirënjohur gjerman Gerhard Rohlfs, që me më shumë vëmendje dhe gjerësisht është marrë me këtë fenomen[14] duke studiuar dialektet e Italisë së jugut, duke përfshirë edhe ato me origjinë greke, "Fenomeno ancora più notevole fra le espressioni sintattiche in cui si rispecchia il sostrato greco nella Calabria meridionale, è la totale assenza dell'infinito dopo i verbi che esprimono una volontà o un'intenzione, mentre l'infinito è comunemente adoperato dopo il verbo 'potere'… La sostituzione dell'infinito avviene per mezzo della congiunzione *mu* (lat.modo) che in provincia di Reggio prende la forma di *mi*, mentre a Catanzaro si è trasformata in *ma.* Degli strani modi di dire, diamo alcuni esempi: *vògghiu mu (mi, ma) dormu* [gegërishtja *"due me fle"* ital. *voglio dormire*], *vinni mu (mi, ma) viju* [gegërishtja *'due me ardhë'*, ital.

[12] Selman Riza, vepër e cituar, f. 125-6.

[13] Elvira Assenza, "Usi dichiarati e usi effettivi della particella "MI" in area messinese", f. 104 në *I dialetti meridionali tra arcaismo e interferenza*. Atti del Convegno Internazionale di Dialettologia (Messina, 4-6 giugno 2008), a cura di Alessandro De Angelis, Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, 16, Palermo 2008, f. 103-120.

[14] Shih Gerhard Rohlfs, *Studi e ricerche su lingua e dialetti d'Italia*. Introduzione di Franco Fanciullo, Sansoni, Firenze 1972, f. 334-5.

sono venuto per vedere], mentre si dice regolarmente *non pozzu dormiri, putimu aspettari*”[15].

Rohlfs-i, e gjen pra shpjegimin e kësaj dukurie të humbjes së infinitivit që haset qoftë në trevat ballkanike, qoftë në trevat italo-jugore dhe sidomos në ato areale dialektore si Kalabria, pjesërisht Siçilia dhe Pulja të cilat më shumë se të tjerat pësuan ndikimin e dendur gjuhësor greko-bizantin gjatë një kohe shumë te gjatë, nga mesjeta deri në pragun e kohës moderne. Nga ana etimologjike ai rimerr tezën e linguistëve Wilhelm Meyer-Lübke[16] dhe Luigi Sorrento[17] duke e lidhur pjesëzën mu/mi/ma nga latinishtja *modo*, domethënë nga një bazë latine, por motivimin funksional të këtij ndërtimi foljor linguisti gjerman e gjen në substratin grek të përbashkët të këtyre trevave të jugut të Italisë: “Se la monogenesi della congiunzione *mi* è ricondotta alla base latina (“materia romanza”), la motivazione funzionale viene rintracciata da Rohlfs in un processo di “imitazione o calco dal greco volgare νά = ἵνα” (“spirito greco”), a ulteriore prova della profonda commistione delle due civiltà nella Magna Grecia. La particella *mi*, infatti, è presente nelle varianti *mi* e *mu* e con le stesse funzioni del *mi* siciliano, anche nella Calabria meridionale, grecofona o comunque bilingue, fino al Duecento d.C. e rivela un evidente legame con il neogreco, il rumeno e l’albanese circa la rigorosa “distinzione che non permetteva di confondere ἵνα con ὅτι: ἐθέλω ἵνα, però νομίζω ὅτι”, precisamente come nel sic.e nel cal.vogghiu mu (mi) veni vs pènsu ca veni”[18].

---

15 Shih Gerhard Rohlfs, *Nuovo dizionario dialettale della Calabria,* Nuova edizione interamente rielaborata, ampliata e aggiornata, Longo editore, Ravenna 1977, f. 13. Ndër studiuesit e tjerë që janë marrë me këtë fenomen përmendim edhe Federico Damonte, *Modo e negazione nei dialetti calabresi meridionali*, Paolo Pristerà, ‘Per la definizione dell’isoglossa ca/mu nei dialetti calabresi mediani’, në *Quaderni del Dipartimento di Linguistica. Università della Calabria*, 2, f. 137-147 e John Trumper dhe Luigi Rizzi, ‘Il problema di ca/mu nei dialetti calabresi mediani’, në *Quaderni del Dipartimento di Linguistica. Università della Calabria*, Rende 1985.

16 Wilhelm Meyer-Lübke, “Die lateinische Sprache in den romanischen Ländern”, in *Grundriss der romanischen Philologie*, I, a cura di Gustav Gröber, Trübner, Strasbourg 1888, f. 351-382.

17 Luigi Sorrento, *Lat.*modo *nel dialetto siciliano*, Madrid 1912.

18 Elvira Assenza,“Usi dichiarati e usi effettivi della particella “MI” in area messinese”, art.i cituar, f. 104.

Të njëjtën përzjerje të thellë midis elementeve greke dhe latine që gjejmë në mjedisin italo-jugor e regjistrojmë gjithashtu në mjedisin ballkanik dhe këtu Rohlfsi vëren një proces gjuhësor homogjen që karakterizohet në gjuhë të afërta si greqishtja e re, shqipja dhe rumanishtja. Këto gjuhë jo rastësisht ruajnë një dallim të prerë midis ndërtimeve sintaksore që rrjedhin nga greqishtja e vjetër me anë të pjesëzave ἵνα dhe ὅτι. Sipas kësaj tendence të përbashkët ballkanike zhvillohen këtu në menyrë konvergjente fjali të nënrenditura me vlerë pak a shumë qëllimore me pjesëza që kërkojnë mënyrën lidhore (*νά* në greqishten e re (nga greqishtja e vjetër ἵνα), *să* në rumanishten, *të* në shqipen toske) si edhe fjali të nënrënditura me vlerë dichiarativa (πῶς, ποῦ, ὅτι në greqishten, *că* në rumanishten, *që/se* në shqipen).

Në këtë kuadër spikasin disa konvergjenca interesante me siguri jo të ndikuara nga kontakti, midis ndërtimeve foljore *mu/mi/ma* + dëftore të dialekteve italo-jugore (për shkak të mungesës në këto dialekte të lidhores) dhe *me* + pjesore të gegërishtes, që mund të kenë rrjedhur nga e njëjta ndajfolja latine *modo* (nga një ndërtim paraktatik i tipit *voleo… modo venio* "voglio… e ora vengo" = kal. *vogghiu mu vignu*, geg. *due me ardh*).

Prania në dialektet kalabreze dhe siçiliane të këtij ndërtimi të ngjashëm dhe analogjik deri diku me atë të shqipes, na ngjall interes dhe mund të na shtyjë ta rishqyrtojmë tezën e pranuar deri më sot se pjesëza *me* është përftuar nga trasformimi funksional i parafjalës *me*, që sipas Gustav Meyerit rrjedh nga greqishtja e re. Ndërsa për një studiues tjetër, Kristian Sandfeld, origjina e *me*-së së paskajores së shqipes duhet kërkuar diku gjetkë dhe jo tek greqishtja[19]. Mbetet pra si hipotezë pune rishqyrtimi i tezës së Rohlfsit – por e avancuar më parë nga Meyer-Lübke dhe nga Sorrento-s – sipas së cilës *mu* (ose *me/mi) e dialekteve të Italisë së jugut* mund të ketë rrjedhur nga latinishtja *modo*.

A mund të ketë ndodhur diçka analoge edhe për sintagmën ME + PJESORE të shqipes së hershme?

[19] Kristian Sandfeld, *Linguistique balkanique: Problèmes et résultats*, Libraire Ancienne Honoré Champion, Paris 1930, f. 131

Problemet që duhen zgjidhur për ta shpjeguar një fenomen të tillë nuk janë të vogla, por i shtrojmë këtu si hipoteza pune duke vënë në tryezë këto përkime që tash për tash mund të të avancohen vetëm si tendenca homogjena të disa arealeve gjuhësore si Italia e jugut dhe Ballkani pak a shumë homogjene, të karakterizuara nga bashkëjetesa e dikurshme si gjuhë sunduese fetare dhe administrative në kontekste shumëgjuhëshe të greqishtes dhe të latinishtes, që për shumë shekuj kanë qenë në kompeticion për shkak të pozitave që herë pas herë humbën apo fituan me ndërrimin e pushteteve, qoftë politike, qoftë kishtare.

Gjenezën brenda shqipes, dhe jo vetëm në gegërishte, pra karakterin panshqiptar të këtij ndërtimi analitik e vuri në pah Selman Riza në studimin e sipërpërmendur ku shprehet qartë se "*Ky inovacjon në formimin e infinitivit nuk âsht vetëm Gegë por âsht panshqiptar. Këjo provohet pakundrështueshëm prej lashtësisë së këtij inovacjoni në shqipe, prej mbetunisë në toskënishte të lokusjonit* domethënë,*prej gjerundit të toskënishtes*"[20].

Ky fakt e shtyn Rizën të nënvizojë karakterin thelbësisht unitar të gjuhës, që sipas tij nuk duhet vënë në diskutim për shkak të disa ndryshimeve që hasen mes dialekteve, fryt i zhvillimit diakronik dhe jo i një formimi historikisht të diferencuar të makrodialekteve midis tyre: "*Me mënyrën gjenetike, historike, themelohet bindja e njâjtësisë së shqipes kurse me mënyrën fjeshtësisht përshkruese, thatësisht numëruese stërmadhohet përshtypja e dualismës djalektale. Edhe përnjëmênd mbassi kemi hjedhë këtë dritë mbi origjinën e infinitivit në shqipe, gegisma* due me punue *dhe toskisma* dua të punonj, *mund të thuhet se nuk përbâjnë në vetëveti një ndryshim kryedjalektal: dy kryedialektet e shqipes ndryshojnë kur ata një të bashktë trashëgim të shqipes së lashtë kanë tejtrajtue njâni diqysh dhe tjetri tjetër qysh porse jo atëherë kur njâni ka ruejtë shka tjetri nuk ka ruejtë*"[21].

Pra, studiuesi ynë vë në dukje mundësitë më të gjera shprehëse që forma 'gege' mund të na ofrojë në krahasim me konstruktet sintaksore më

[20] Selman Riza, vepër e cituar, f. 126-7.

[21] Selman Riza, vepër e cituar, f. 127.

komplekse të toskërishtes, duke fituar në terren *“ një epërsi e rrastë sepse, kur përdoret me masë e me rasë, infinitivi lejon thânje synthetike të një elegance klasike, të një koncizjoni lapidar”*.

Mohon studiuesi ynë edhe se i ashtuquajturi *futur* i gegërishtes, që pjesërisht formohet me anë të paskajores, mund të përfaqësojë një ndryshim strukturor dhe thelbësor në morfosintaksën e dy dialekteve të shqipes, duke krijuar një pangegënishtje letrare – që në modelin e tij gjuhësor mund dhe duhej të lidhte midis tyre ato variante letrare të gegërishtes atëherë me të përhapura – shkodranishten, kosovarishten dhe elbasanishten – por që dëftoheshin midis tyre shumë më të dobëta për shkak të përçarjes që karakterizonte mjedisin gegërishtfolës në krahasim me homogjenitetin e gjuhës së përbashkët letrare që karakterizonte ambientin toskërishtfolës – *pangegënishtja letrare* – shkruan Selman Riza – *nuk ka përse të mënjanojë këtê ndryshim që në të vërtetën nuk egziston, por ka për të çrranjosë parëgjykimin e rrêjshëm t’egzistencës së tij*”[22].

Me fjalë të tjera, me të drejtë Riza e quan formën *kam me punue* një detyrim t’ardhshëm, por edhe një detyrim të tashëm, por jo një futur i mirëfilltë: *Tjetër âsht prá me thânë* kam me punue *e tjetër, ma thânë,* do të punoj”. Dhe këtu ai sjell edhe një shembull domethënës nga e folmja e Gjakovës: *“Shka shpjegon, për shêmbëll, që një amvise, për shêmbëll,gjakovase të mund të thotë ‘Dje kishna me gatú, po s’gatova. Edhe sod kam me gatú, po s’po gatúj se po pritoj. Le që kur u çon kandar, Gegët dallojnë për bukurí detyrimin e ardhshëm prej kohës s’ardhshëme:’E dij edhe ûn se ata* kan me shkú *edhe atje. Po… a* do t’shkoin, *se?”*[23]

Në këtë kuadër, me të drejtë Selman Riza beson se përballë një asimetrie objektive nga ana aspektuale që ekziston midis këtyre dy formave të shqipes – të asaj që edhe Riza konsideron panshqipe *do të punonj* dhe të asaj gege *kam me punue* – që shprehin jo të njëjtin koncept, por përkatësisht idenë e futurit dhe idenë e domosdoshmërisë në të tashmen dhe në të ardhmen, është krijuar për shkak të një analogjizmi gramatikor të rrejshëm

[22] Selman Riza, vepër e cituar, f. 128.
[23] Selman Riza, vepër e cituar, f. 129.

nga anë e disa studiuesve që janë marrë me to në disa nga gramatikat e para të shqipes – dhe këtu ai citon Konstandin Kristoforidhin, Aleksandër Xhuvanin dhe At Anton Xanonin – një simetri artificiale dhe e rremë, një Zwangssystem (sistematicizim përdhunues), siç e quan Selman Riza.

Dhe këtu, duke u pajtuar krejtësisht me opinionin e Selman Rizës, sjell tani, në fund të kësaj kumtese, disa rezultate domethënëse të kërkimeve që janë bërë kohët e fundit në tekstet e vjetra dhe në dialektet e gjalla të arbërishtes, që vlejnë si dëshmi se edhe në këtë variant dialektor të lashtë të gjuhës sonë janë regjistruar forma foljore analitike që janë shumë të afërta me format foljore të variantin dialektor geg që sapo analizuam dhe që na shtyjnë në të njëjtat përfundime të studiuesit gjakovar që sot ne kujtojmë në këtë Simpozium të rëndësishëm për studimet albanologjike.

1. Arbërishtja ndan me gegërishten një tip perifrastik shumë të ngjashëm për të shprehur idenë e domosdoshmërisë në të tashmen dhe në të ardhmen përmes foljes ndihmëse *kam* + lidhore[24]: p.sh. *kam të punonj*'kam me punue' 'duhet të punoj'. Nuk kemi të bëjmë këtu me një futur të mirëfilltë, duke qenë kjo sintgmë e markuar nga ana aspektuale më shumë se kohore. Ky ndërtim, në fakt, ashtu si në dialektin e veriut, zgjedhohet jo vetëm në të tashmen, por edhe në të pakryerën, për të shprehur idenë e domosdoshmërisë në të pakryerën *kish të punonja* 'kisha me punue', 'duhej të punoja, por edhe në të kryerën e thjeshtë: *pata o paj o pa' të punoja* 'm'u desh të punoja'. Ashtu siç ndodh në gegërishte, kjo domosdoshmëri mbetet një eventualitet, por nuk zëvendëson asesi idenë e futurit, për të cilën në arbërishte përdoret e tashmja me ndonjë ndajfolje kohore ose, kur subjekti është më se i sigurt për kryerjen e veprimit, me një *futurum*

[24] Nuk kemi të bëjmë këtu me ndonjë ndikim të dialekteve të Italisë jugore në arbërishte, siç mendonte i ndjeri Eqrem Çabej, por me një vazhdimësi dhe një përkim midis një dukurie të sjellë nga arbëreshët (por para atyre edhe nga grekët) në Itali nga Ballkani, si një lloji ballkanizmi i eksportuar, dhe kjo trajtë me gjasë lindi që në fazën më të vjetër të latinishtes lindore, që për shumë aspekte u afrohet jo pak disa trajtave që morën dialektet neolatine të Italisë së jugut, që për këtë disa herë paraqesin ngjashmëri shumë interesante me të folmet arbëreshe.

voluntatis me *do + lidhoren: p.sh. do të bie shi menatë!* ‘me siguri do të bjerë shi nesër!’.

2. Ashtu siç ka në sistemin e vet një të ardhshme domosdoshmërie, *futurum necessitatis*, arbërishtja ruan në vete edhe një trajtë infiniti, megjithëse me një funksion shumë më të reduktuar dhe me një përhapje më të kufizuar, ku na del edhe pjesëza *me* e gegërishtes që u trajtua në këtë studim të sapoanalizuar të Selman Rizës, me të drejtë jo si gegizëm, por si një dukuri gjuhësore dikur i përbashkët, por sot e kufizuar vetëm në arealin gegërishtfolës, të një faze më unitare dhe konservative të gjuhës sonë[25]. Dhe këtu e kam fjalën jo vetëm për disa forma të ngurosura që mbijetojnë në tërë arbërishten, si p.sh, *vjen me thënë* dhe *vjen mu rarë* [shqip ‘domethënë’] por edhe për disa forma analitike të përziera që pasqyrojnë një etapë më konservative dhe më të lashtë të historisë së gjuhës sonë para shkëputjes së arbërishtes nga shqipja

Na sjellin në këtë paskajore të hershme panshqipe forma si PËR + ME + PJESORE që disa studiues kanë interpretuar si një kombinim trajtash ndërdialektore[26] me njësi parafjalore që lidhen me pjesoren, por që duhen konsideruar si zhvillim me funksion qëllimor me anë të parafjalës PËR të infinitivit të moçëm ME + PJESORE, që sot rezulton i desemantizuar[27] dhe i

[25] Për këto forma infinitivi në arbërishten shih kontributin tim”Tracce di antichi infinitivi dell’albanese nell’arbëresh d’Italia” (f. 157-175) në *Von Zuständen, Dynamik und Veränderung bei Pygmäen und Giganten*. Festschrift für Walter Breu zu seinem 60. Geburtstag, Herausgegeben von Lenka Scholze & Björn Wiemer, Universitätsverlag Dr.N.Brockmeyer, Bochum 2009.

[26] Ndër këta mund të përmendim Mahir Domin (shih studimin *Morfologjia historike e shqipes (konspekt leksionesh)*, Tiranë 1961, f. 67: “Gegërishtja… ka edhe një trajtë të rrjedhur duket nga kontaminimi i dy trajtave të para, formuar nga parafjalët *për* e *me* dhe pjesorja”) dhe Jorgji Gjinarin (shih studimin *Dialektologjia shqiptare*, Universiteti i Tiranës – Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Tiranë 1975, f. 157: “Në gegërishte, më tepër në gegërishten jugore, ekziston edhe një tip tjetër i paskajores, forma *për me punue* që ka ardhur nga kontaminimi i paskajores *për të punue* me paskajoren *me punue*”).

[27] “Pjesëzën *me* të paskajores së re Pederseni e ka cilësuar si parafjalë; cilësim ky që i përgjigjet vetëm së vëretetës etimologjikisht, sepse në ndjenjën gjuhësore të shqipfolësit

gramatikalizuar. Kjo haset në tekste të vjetra të shek. XVIII që me siguri pasqyrojnë dukuri gjuhësore të gjalla në arbërishten e kohës, si p.sh. në veprën *Kodi i Qeftit* (1736-1739)[28] i Nikollë Filjes, i botuar më 1994 nga Matteo Mandalà. Aty denduria e kësaj forme paskajorjeje dhe përdorimi i saj plotësisht i integruar brenda sistemit foljor të së folmes së Munxifsit që aty pasqyrohet, na shtyjnë ta konsiderojmë atë me siguri me prejardhje nga gjuha e folur arbëreshe dhe jo si një formë e huazuar nga tekstet e shkruara të ndonjë shkrimtari me origjinë gege të kohës[29].

Gjithashtu regjistrojmë në këtë vepër të hershme letrare arbëreshe forma të tjera inifinitivi me karakter 'popullor' dhe të përhapura në mbarë shqipen, si PËR + TË + PJESORE[30], që sot karakterizohet për një denduri më të spikatur në kontekstin dialektofon tosk.

Por nuk mungojnë në të njëjtën vepër të Filjës në shqyrtim disa forma të tjera infinitivi (p.sh. ato që gjejmë në futurin e tipit 'geg' KAM + ME +

verior, këjo *me* ka humbur prej kohësh çdo batyrë parafjalë, për t'u shndërruar në një tregues të thjeshtë të mënyrës paskajore e për pasojë në një pjesëz", në S. Riza, *Çështja e paskajores në shqipe*, vep. e cit., f. 53.

28 Kemi këtu marrë parasysh botimin kritik Nicolò Figlia, *Il Codice Chieutino*. Edizione critica e concordanza a cura di Matteo Mandalà, Comune di Mezzoiuso, Istituto di Lingua e letteratura albanese, Università di Palermo. Palermo 1995.

29 Në veprën e sipërmendur të N. Filjës gjejmë një seri formash infinitivi të këtij tipi: p.sh. *çilat shërbise janë* ***për me o bërë****, sa t'duam mirë tin Zonë*? 'quali cose sono da fare per amare Dio?' (f. 48), *Veç ksoje janë të tjera të mira* ***përme o bërë*** *sa të mos bjerë njeriu në mukatje?* 'Oltre queste, ci sono altre opere buone da fare affinché non cada l'uomo nel peccato?' (f. 50), *I madhi Perind*i *çë jeshe* ***për me o nd*****erturë** *e* ***për me o dashurë*** *në gj*i *e në zëmrë* 'grande Signore, che eri da onorare ed amare nel petto e nel cuore' (f. 49), *Zoti Krisht u të dua mirë në gj*i *e në zëmrë, jo për gjagjë po vetmë se je* ***për me o dashurë*** *mirë mbi gjith* 'Cristo Signore, io ti amo in seno e nel cuore, non per qualcosa, ma soltanto perchéesisti per essere amato sopra tutto' (f. 51), *Veç ksoje janë të tjera tëmira* ***për me o bërë*** *sa të mos bjerë njeriu në mukatje*? 'Oltre queste, ci sono altre opere buone da fare affinché non cada l'uomo nel peccato?' (f. 50), *shërbisetë e mia s'janë* ***për me o thënë*** 'le mie cose non sonoda raccontare' (f. 55), *s'isht* ***për me o thënë*** *s*a *gzim ju kle* 'non è da dirsi quanto gaudio vi fu' (f. 91), *Mua zëmra më kl*a, ***për me rrufier*** *s'isht* 'a me il cuore piange, da raccontare non è (possibile)' (f. 122).

30 Gjejmë këtë formë edhe në disa pjesë të veprës së Filjes: p.sh. *se në shuan mos kloftë* ***për të folë*** 'che se si spegne non abbia da parlare'(f. 83), *thot se* ***për të ngrënë*** *s'isht,* ***për me u vunë*** *qenet jo* 'dice che per mangiarlo non è, ma per mettersi bestialmente, no' (f. 89), *O çë thamazmë, s'isht* ***për të thënë*** 'Oh che meraviglia, non è da dirsi' (f. 110).

PJESORE) që me të drejtë studiuesi i mirënjohur arbëresh Matteo Mandalà i ka quajtur 'të çrregullt' në arbërishten e Filjës si ashtu edhe në arbërishten e Ketës dhe të 'huazuar' drejtpërdrejt nga veprat e shkruara të shkrimtarëve katolikë të ambientit gegërishtfolës të kohës, në veçanti nga Katekizmi i Budit (1668)[31].

Gjithashtu edhe gjatë Rilindjes nuk munguan shkrimtarë arbëreshë që kanë përdorur gjerësisht infinitivin PËR + ME + PJESORE[32], jo sepse të ndikuar nga shkrimtarët gegë, por sepse kanë përdorur në veprat e tyre trajta të ruajtura në arbërishten e gjallë të kohës. Këtë supozim e vërtetuan pra kërkimet dialektologjike që kemi kryer në terren, në arealin arbërishtfolës të Kalabrisë së sipërme, ku jemi ndeshur në një seri të folmesh që edhe në ditët tona e ruajnë këtë infinitiv të vjetër të tipit PËR + ME + PJESORE, megjithëse me një përdorim shumë të ngushtë që lidhet vetëm me një funksion qëllimor: p.sh në Fermë ***për me ngrën***, ***për me p***i***r***, në Ungër ***pri me ngrën***, ***pri me pir***, si ashtu edhe në Shën Vasil,ku janë të përhapura ndërtime analoge si ***prima ngr***o***n*** (<* ***për me ngrën)*** e ***prima p***i***r*** (<* ***për me p***i***r***), me disa variante që janë rezultat i disa kushtëzimeve fonologjike dhe morfofonologjike. Të folme të tjera ku janë regjistruar këto ndërtime perifrastike janë Shën Mërtiri dhe Çivëti, gjithashtu në Kalabrinë e sipërme[33].

Mund të themi pra se paskajorja e llojit **me + pjesore**, e trajtuar sot si 'gege' për shkak të shtrirjes së saj vetëm në dialektin e shqipes veriore, duhet të ketë qenë më parë pjesë përbërëse e sistemit foljor të mbarë shqipes, meqë mund të gjejmë gjurmë të saj edhe pse gramatikalisht të ngurosura[34], në

[31] Shih kontributin tim "Tracce di antichi infinitivi dell'albanese nell'arbëresh d'Italia", art. i cituar, f.167-8.

[32] Nga shembujt e shumtë citojmë këtu vetëm disa: p.sh. *për me shkuar* e *për me gëzuar* (Zef Serembe,), *për me pieturith* (Jeronim De Rada), *prë me u dhuruor*, *prë me u kënduor* (Frangjisk Anton Santori) të nxjerrë nga punimi ynë Naim Frashëri, *Bagëti' e Bujqësija (I pascoli e i campi), Introduzione, edizione critica, traduzione italiana e concordanza a cura di Francesco Altimari*, CELUC, Rende 1995, f.83.

[33] Shih kontributin tim "Tracce di antichi infinitivi dell'albanese nell'arbëresh d'Italia", art. i cituar, f.171-2.

[34] E njëjta dukuri haset në greqishten e re dhe bullgarishte, ku humbja e paskajores është më e madhe në krahasim me shqipen, dhe ku forma të tilla të paskajores vazhdojnë të

gjuhën e folur të arbëreshëve të Italisë, dhe jo vetëm në veprat letrare të shkrimtarëve arbëreshë. Dhe se mbi bazën e paskajores së lashtë analitike **me + pjesore**, ka gjasë të ketë zënë fill brenda sistemit të shqipes, zhvillimi i dy trajtave të tjera paskajore **për me + pjesore** e **për të + pjesore**. Dallimi i tyre diatopik – ku i pari del kryesisht por jo vetëm në arealin geg, dhe i dyti kryesisht, por jo vetëm në atë tosk – duhet lidhur me atë fazë të historisë së gjuhës që regjistron emigrimin masiv të shqiptarëve në Itali (shek.XV), e që përkon me periudhën e dëshmisë së parë të shkrimit të gjuhës, por sidoqoftë, pasi variantet dialektore të shqipes u markuan nga tiparet themelore fonologjike dhe gramatikore dalluese. Më pas, të dyja këto trajta të paskajores, pësuan tkurrje në shtrirje gjeografike, ngushtim të funksioneve sintaksore dhe një zgjerim të dallimeve dialektore brenda sistemit gjuhësor të shqipes.

Bibliografia

F. Altimari, “Tracce di antichi infinitivi dell’albanese nell’arbëresh d’Italia” (f. 157-175), në *Von Zuständen, Dynamik und Veränderung bei Pygmäen und Giganten*. Festschrift für Walter Breu zu seinem 60. Geburtstag, Herausgegeben von Lenka Scholze & Björn Wiemer, Universitätsverlag Dr.N.Brockmeyer, Bochum 2009.

E. Assenza, “Usi dichiarati e usi effettivi della particella “MI” in area messinese”, në *I dialetti meridionali tra arcaismo e interferenza*. Atti del Convegno Internazionale di Dialettologia (Messina, 4-6 giugno 2008), a cura di Alessandro De Angelis, Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, 16, Palermo 2008.

E. Banfi, *Linguistica balcanica*, Zanichelli, Bologna 1985.

B. Bokshi, *Pjesorja e shqipes (Vështrim diakronik)*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Libri 14, Prishtinë 1998.

Sh. Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Universiteti i Tiranës, Shtëpia botuese ‘8 Nëntor’, Tiranë 1985.

M. Domi, *Morfologjia historike e shqipes (konspekt leksionesh)*, Universiteti Shtetëror i Tiranës–Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Tiranë 1961.

mbijetojnë në trajta të ngurosura të shprehjeve popullore, shpeshherë si kalke të modeleve të tjera gjuhësore, frazeologjike apo sintagmash të ndryshme. (Shih. Emanuele Banfi, *Linguistica balcanica*, Zanichelli, Bologna 1985, f. 58).

N. Figlia, *Il Codice Chieutino*. Edizione critica e concordanza a cura di Matteo Mandalà, Comune di Mezzoiuso, Istituto di Lingua e letteratura albanese, Università di Palermo. Palermo 1995.

N. Frashëri, *Bagëti' e Bujqësija (I pascoli e i campi)*, Introduzione, edizione critica, traduzione italiana e concordanza a cura di Francesco Altimari, CELUC, Rende 1995.

M.A. Gabinschi, *Pojavlenie i utrata pervičnogo albanskogo infinitiva*, Leningrad 1970.

M.A. Gabinschi, *Balkanskij infinitive: očerednoj ètap discussi*, Acad. de Şt. a Rep. Moldova, Chişinău 2008.

J. Gjinari, *Dialektologjia shqiptare*, Universiteti i Tiranës – Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Tiranë 1975.

R. Ismajli, *Pasionet dhe pësimet e Selman Rizës*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Libri 44, Prishtinë 2009.

M.R. Manzini & Leonardo M.Savoia, "'Participle' and 'infinitive' in Geg dialects", në *A Unification of Morphology and Syntax. Investigations into Romance and Albanian dialects*, Routledge Leading Linguists, Abingdon, Oxon 2007.

W. Meyer-Lübke, "Die lateinische Sprache in den romanischen Ländern", në *Grundriss der romanischen Philologie*, I, a cura di Gustav Gröber, Trübner, Strasbourg 1888.

S. Riza, "Çështja e paskajores në shqipe", në Selman Riza, *Vepra 4*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Libri 24, Prishtinë 2004.

S. Riza, "Çeshtja gjuhësore" në *Tri monografina albanologjike: Abeceja, Drejtëshkrimi, Çeshtja gjuhësore*, Mesagjeritë Shqiptare, Tiranë 1944.

P. Pristerà, "Per la definizione dell'isoglossa ca/mu nei dialetti calabresi mediani", në *Quaderni del Dipartimento di Linguistica. Università della Calabria*, 2, Rende 1987.

G. Rohlfs, *Nuovo dizionario dialettale della Calabria*, Nuova edizione interamente rielaborata, ampliata e aggiornata, Longo editore, Ravenna 1977.

K. Sandfeld, *Linguistique balkanique: Problèmes et résultats*, Libraire Ancienne Honoré Champion, Paris 1930.

L. Sorrento, *Lat.*modo *nel dialetto siciliano*, Madrid 1912.

J. Trumper e L. Rizzi, "Il problema di ca/mu nei dialetti calabresi mediani", në *Quaderni del Dipartimento di Linguistica. Università della Calabria*, Rende 1985.

TRACCE DI ANTICHI INFINITIVI DELL'ALBANESE NELL'ARBËRESH D'ITALIA

0. La perdita dell'infinito nelle lingue del sud-est europeo: vero balcanismo?

Non c'è dubbio che l'assenza o, meglio, la regressione dell'infinito rappresenti una delle più interessanti e complesse questioni linguistiche che riguarda diverse lingue balcaniche dell'area sud-est europea, di certo tra le maggiormente dibattute e tuttora rimaste 'aperte' nell'approccio, sincronico o diacronico, seguito dai diversi studiosi che si sono sinora occupati di questo fenomeno[1].

La perdita dell'infinito sarebbe, a parere della maggior parte dei linguisti che si occupano della situazione balcanica, uno dei cosiddetti 'balcanismi'[2], che è ampiamente diffuso nel neogreco, nel bulgaro, nel macedone e

[1] Per un quadro d'insieme dell'origine e della diffusione di questo fenomeno linguistico nelle diverse lingue dell'area balcanica cf. la buona monografia di Brian D. Joseph, *The synchrony and diachrony of the Balkan infinitive. A study in areal, general, and historical linguistics*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

[2] Si deve allo studioso tedesco Helmut W.Schaller un riuscito tentativo di sistematizzazione delle diverse posizioni espresse dai linguisti che si sono occupati della situazione balcanica, fornendoci una più appropriata e rigorosa definizione di 'balcanismo', che non può, a parere dello studioso tedesco, contrassegnare tutti i tratti linguistici variamente presenti nelle diverse lingue balcaniche, a prescindere dalla loro distribuzione geografica. Secondo Schaller vanno considerati 'balcanismi' i tratti linguistici comuni presenti a livello fonetico, morfologico e sintattico nelle lingue che partecipano alla 'lega linguistica balcanica' (Sprachbund) e che danno luogo a corrispondenze interbalcaniche. Schaller distingue però i *balcanismi primari* – che riguardano quei tratti che caratterizzano le lingue 'centrali' o 'nucleari' della *Sprachbund* rappresentate dall'albanese, dal bulgaro, dal macedone e dal romeno –, dai *balcanismi secondari* – che toccano solo una parte delle lingue parlate nei Balcani, caratterizzandone quelle corrispondenze che compaiono in almeno due di esse, ma non facenti parte della stessa famiglia linguistica (Sprachfamilie) (Cf.

nel serbo torlak, e che registra invece una limitazione nel suo uso o una perdita parziale della sua funzionalità in altre lingue dell'area come l'albanese, il romeno e il serbo-croato.

Secondo la nota classificazione tentata da Helmut W. Schaller, che applica alle lingue di quest'area una metodica 'griglia' di corrispondenze linguistiche interbalcaniche in relazione al livello di diffusione, la tendenza alla scomparsa dell'infinito rientrerebbe tra i cosiddetti 'balcanismi primari'. Non è dello stesso avviso un altro noto balcanista, lo statunitense Briand D. Jospeh, che rileva la contraddizione di tale categorizzazione, alla luce proprio dei criteri seguiti dallo stesso Schaller, secondo cui partecipano alla "lega linguistica balcanica" come *Kernsprachen* (lingue 'centrali' o 'nucleari') di I grado l'albanese il bulgaro, il macedone e il romeno, mentre come lingue 'centrali' per la perdita dell'infinito si dovrebbero considerare solo il bulgaro, il macedone, il greco e il serbo torlak, con inclusione o esclusione parziali dell'albanese e del romeno[3].

Entrando, inoltre, nel merito dell'analisi delle diverse situazioni linguistiche dell'area, a parere di B.D. Joseph la tendenza alla scomparsa o al regresso dell'uso dell'infinito, da rapportare per le lingue coinvolte più a un quadro meso-balcanico che pan-balcanico[4], non può essere trattata in maniera uniforme, prescindendo dalla effettiva intensità e diffusione di questo fenomeno nei sistemi grammaticali delle diverse lingue. Essa andrebbe invece esaminata secondo la gradualità del processo, riportando in successione come lingue più

Helmut W.Schaller, *Die Balkansprachen: Eine Einführung in die Balkanphilologie*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1975).

3 "Seeing the loss of the infinitive as more a central Balkan feature than a pan-Balkan one has an interesting consequence with regard to Schaller's (1975:100) classification of the Balkan languages. He labels Albanian, Bulgarian, Macedonian, and Romanian as "Balkansprachen 'ersten Grades'" and says they represent the "'Kernsprachen'" of the Balkan Sprachbund. In the account developed here for the loss of the infinitive, the "Kernsprachen" would be Bulgarian, Macedonian, Greek and Torlak Serbian, i.e. an overlapping but distinct set of languages. Moreover, Romanian would be clearly not a "Kernsprache" because of the status of the infinitive today in Modern Romanian, and neither would Albanian, though Albanian could possibly be considered a "Kernsprache" for an earlier stage. In any case, the "core"-languages for the Sprachbund as a whole do not represent the "core"-languages for the infinitive-loss feature", in Brian D. Joseph, *op.cit.*, p. 245.

4 "Cfr. Brian D. Joseph, op. cit., p. 245.

marcate, il macedone, il serbo torlak, il neogreco e il bulgaro e, quindi, come lingue meno marcate, il romeno, l'albanese e il serbo (non torlak)[5].

Numerosi studiosi che si sono occupati di linguistica balcanica hanno avuto modo di analizzare le cause che hanno determinato questo importante ma non omogeneo tratto linguistico interbalcanico, con interessanti corrispondenze anche nei dialetti romanzi italo-meridionali della Calabria e del Salento[6]. Non è certo qui nostra pretesa, in un contributo destinato ad una *Festschrift* in onore del carissimo e chiarissimo collega prof. Walter Breu, voler dar conto dei diversi approcci seguiti e dei diversi risultati raggiunti. Preferiamo invece, partendo dalla situazione attuale che riguarda l'albanese balcanico, indirizzare l'indagine sull'albanese d'Italia, nella individuazione di attestazioni sincroniche e diacroniche di qualche forma di infinitivo in aree di matrice tosca, quali sono quelle arbëreshe, ricorrendo a fonti sia scritte che orali, nel convincimento che l'allargamento di questa ricerca ad una varietà linguistica "relativamente" balcanica, da mezzo millennio senza contatti diretti con l'area linguistica di provenienza, possa essere di una certa utilità anche per lo sviluppo degli studi riguardanti le forme infinitive della sua lingua matrice.

1. *Gli infinitivi dell'albanese: origine e diffusione*

Alla tendenza tutta balcanica della regressione dell'uso dell'infinito, sostituito prevalentemente mediante strutture subordinate al congiuntivo, fenomeno che caratterizza in parte anche l'albanese standard, a base tosca, fa da contraltare la diffusa presenza nell'area albanofona ghega di un infinito perifrastico del tipo *me + participio*[7], che oggi manca nella lingua parlata in area dialettofona tosca, dove però assistiamo a una relativamente più recen-

5 Cfr. Brian D. Joseph, op. cit., pp. 242-243.

6 Cf. Gerhard Rohlfs, "La perdita dell'infinito nelle lingue balcaniche e nell'Italia meridionale ", edito nel volume *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Bucureşti 1958.

7 Sull'origine di questo tipo di infinitivo questa è stata l'opinione di Eqrem Çabej: "Pra, paskajorja, pas gjithë gjasave, u zhvillua në shqipen nga pjesorja në disa tipa fjalish të ndryshme që fillojnë me *me*, qoftë të tipit kushtor ose kohor, ose të një tipi tjetër, dhe pastaj u përgjithësua", alla voce *Paskajorja (Infinitivi)* in Eqrem Çabej, *Hyrje në studimin krahasues të gjuhëve indoevropiane*, Studime gjuhësore, VII, Prishtinë, 1986, p. 120.

te e parziale 'rivitalizzazione' dell'infinito attraverso il costrutto perifrastico del tipo *për + të + participio*[8].

La simmetrica distribuzione geografica (e dialettale), ma anche funzionale in termini grammaticali, di questo fenomeno linguistico nelle due aree dialettofone dell'albanese e, soprattutto la presenza dell'infinito ghego *me + participio* ha posto agli studiosi diversi interrogativi a cui tenteremo con la presente ricerca di dare utili riposte.

Due sono le tesi principali che qui si confrontano:

1. nella prima, sostenuta da La Piana[9], Xhuvani[10], Riza[11] e Domi[12], si ri-

---

Una ampia e approfondita disamina secondo un approccio di tipo generativista della distribuzione e della funzionalità di questo costrutto infinitivo ghego nella variante scutarina, si trova nel recente contributo di Maria Rita Manzini e Leonardo M. Savoia, "Participio e infinito nella varietà di Scutari", *Giornate di studio offerte a Antonino Guzzetta*. Cinque secoli di cultura albanese in Sicilia. Atti del XXVIII Congresso Internazionale di Studi Albanesi, a cura di Matteo Mandalà, Albanica 15, Palermo 2003, pp. 401-432.

8 Pienamente condivisibile l'opinione di Seit Mansaku, che attribuisce anche all'influenza dell'infinito 'ghego' *me + participio*, presente nella 'struttura profonda' della lingua parlata da gran parte degli albanofoni, la maggiore funzionalità sintattica oggi assunta nell'albanese standard dal costrutto *për + të + participio.*

9 Cf. Marco La Piana, *Studi linguistici albanesi* vol. I, Prolegomeni allo studio della linguistica albanese, Palermo 1939, p. 143: "Nella lingua albanese l'infinito è tutt'ora ben conservato nel dialetto ghego… al contrario il dialetto tosco lo ha perduto in epoca certamente anteriore alla venuta degli albanesi in Italia… Che per altro anticamente anche il tosco conoscesse l'uso dell'infinito non vi può essere dubbio, e qualche voce ne resta in antiche formule avverbiali ancor superstiti, come *do-mè-thönë*, "vuol dire, cioè", e *(sic-alb.) vjén-mè-rârë*, "viene a cadere, significa, importa…".

10 Cf. Aleksandër Xhuvani, "Paskajorja në shqipet" (1960), riedito in Aleksandër Xhuvani, *Vepra*, I, Tiranë 1980, p.262: "Do shtuar se në toskënishtet, përveç infinitivit me fjali të varme (*për + të + pjesorja*, ndr), ka qenë përdorë edhe infinitivi perifrastik i gegënishtes (*me + pjesorja*, ndr)… del qartë se infinitivi perifrastik i gegënishtes ka qenë përdorë dikur edhe në toskërishtet, por mâ von vonë u zavendësue me fjali të varme".

11 Cf. Selman Riza, *Çështja e paskajores në shqipe*, pp. 45-55 in Selman Riza, *Vepra*, 4, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Botime të veçanta LIII, Prishtinë 2004, p. 53: "toskërishtja dhe gegërishtja si në egzistencën e dikurshme të paskajores së vjetër, ashtu në zëvendsimin e mëvonshëm të kësaj paskajorje nëpërmjet lidhores, ose kanën e dikurshme të paskajores së vjetër, ashtu në zëvendsimin e mëvonshëm të kësaj paskajorje nëpërmjet lidhores, ose kanë qenë ende të padiferencuara fare njëra nga tjetra, ose në këto dy pika janë pershkuar pikërisht nëpër të njëjtin zhvillim".

12 Cf. Mahir Domi, *Morfologjia historike e shqipes* (Konspekt leksionesh), Tiranë 1961, p. 67: "Paskajorja me *me* s'ndeshet fare sot në toskërishtet. Po disa mbeturina…vërtetojnë

tiene che il tipo di infinitivo *me + participio*, un tempo presente nell'intera area albanofona, sia poi progressivamente scomparso nei dialetti meridionali toschi, sopravvivendo nei soli dialetti settentrionali gheghi;

2. nella seconda, si propende per un'origine "settentrionale" del costrutto infinitivo *me + participio*. Per i fautori di questa tesi, le poche tracce di infinitivo con *me* + participio nel tosco sarebbero la conseguenza di limitate ma dirette influenze esterne del "ghego". Tra le posizioni dei difensori di questa tesi (tra i quali si annoverano Pedersen[13] e Çabej[14] e, in parte, da Demiraj[15]) la più articolata e complessa è quel-

se paskajorja me *me* ka qenë e gjithë shqipes, atë e ka pasur edhe toskërishtja" e ancora p. 68: "Përveç trajtës me *me* kemi edhe një trajtë tjetër paskajore të formuar nga parafjala *për* dhe pjesorja e substantivuar me nyje: *për të punuar*, *për të punue*. Përdoret në toskërisht edhe në gegërisht , po vetëm me funksione të kufizuara, të përmendura më sipër [individuate nelle proposizioni con valore finale (qëllimore) e limitativo (caktues)]. Gegërishtja po me këto funksione ka edhe një trajtë të rrjedhur duket nga kontaminimi i dy trajtave të para, formuar nga parafjalët *për* e *me* dhe pjesorja: *Do të dal për me u takue me Skënderin*. E gjejmë të përdorur edhe ndër autorë arbëreshë ("Eja vash për me gëzuarë, Z.Serembe, Vjersha)".

13 Holger Pedersen suppone che l'espressione *do me thënë* sia un prestito dall'albanese settentrionale (Cf. Holger Pedersen, "Recension për punimin e Sandfeld-Jesen-it mbi infinitivin në gjuhët ballkanike", traduzione albanese di Selman Riza della recensione del contributo di Sandfeld-Jensen Kr. sull'infinitivo nelle lingue balcaniche, e soprattutto nel romeno, apparso su *Indogermanische Forschungen* XII, nel 1901, riedito in Holger Pedersen, *Studime për gjuhën shqipe*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Libri 20, Prishtinë 2003.

14 Eqrem Çabej, nello studio "Disa mendime mbi marrëdhëniet gjuhësore rumune-shqiptare" (pp. 49-65), pubblicato sulla rivista *Studime Filologjike*, viti XXIX (XII), 1975/1, Tiranë, p. 55, sostiene: "Në këto rrethana, një gjykim objektiv i materialit duhet të mbërrijë në rezultatin që shqipja paskajoren e trashëguar prej periodës indoeuropiane e ka bjerrë qëmoti dhe që lentoi (krijoi) më vonë një paskajore të re. Te kjo pra kemi të bëjmë me një dukuri jo ruajtjeje, po risimi, inovacioni. Dhe ajo nuk ka qenë e mbarë shqipes dhe të jetë zhdukur pastaj në toskërishten: E lindur përbrenda gegërishtes në disa lloje fjalish në periodën paraletrare, ajo u përgjithësua aty duke u zhvilluar në një paskajore të mirëfilltë".

15 "Por nga kjo, natyrisht, nuk mund të nxirret përfundimi që në disa të folme popullore të arbëreshëve të Italisë nuk ka ekzistuar fare ndonjë gjurmë e paskajores me pjesëzen *me*… Por, nga ana tjetër, prania e gjurmëve të tilla në ato të folme nuk provon që në këtë tip paskajorjeje e kanë pasur patjetër edhe të folmet e shqipes jugore. Gjurmët, për të cilat po bëhet fjalë, mund të jenë fare mirë mbeturina të folmesh veriore, që kanë mbetur në përdorim pas përzierjes së arbëreshëve të shpërngulur nga viset veriore dhe jugo-

la di Shaban Demiraj[16]. Quest'ultimo linguista, infatti, pur propendendo per la seconda tesi, per un verso interpreta la presenza del costrutto analitico *me* + *participio* più come sviluppo interno del sistema del ghego che come risultato di influenze 'esterne' e, per un altro, mostrando disponibilità a rivedere questa sua posizione alla luce di nuovi e più convincenti dati e, addirittura, anche a condividere la prima tesi in presenza di nuove e più convincenti prove[17].

2. *Costrutti perifrastici infinitivi nell'albanese e nei suoi dialetti in area balcanica*

Per quanto riguarda l'albanese odierno in ambito balcanico, contestualmente al fenomeno del regresso dell'uso e delle funzioni dell'infinito nella lingua standard, per influenza diretta del dialetto tosco ad essa soggiacente, tra i costrutti perifrastici di tipo infinitivo si registrano i seguenti, che sono i più prossimi a svolgerne le funzioni verbali, pur se con differenziata vitalità, funzionalità sintattica e diffusione dialettale:

---

re të Shqipërisë", in Shaban Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Universiteti i Tiranës, Shtëpia Botuese "8 Nëntor", Tiranë 1985, p. 967.

16 Va detto, per onestà, che la sua pregevole monografia di grammatica storica dell'albanese, illustra con molta obiettività e dovizia di argomenti le diverse posizioni "storiche" sull'origine dell'infinito albanese, fornendoci un esaustivo quadro d'insieme delle tesi sin qui emerse. Riconosco al Demiraj, studioso acuto e metodico come pochi nell'ambito della linguistica storica dell'albanese, che con la sua *Gramatikë historike e gjuhës shqipe* ha offerto la sintesi di una magistrale guida didattica e scientifica, il merito di avermi stimolato nella non facile ricerca di nuove fonti e di nuove argomentazioni a sostegno di questa mia ipotesi che tende a dimostrare la presenza di residuali tracce di infinito dell' albanese comune (e quindi non solo del ghego) anche nei dialetti albanesi dell'Italia meridionale.

17 "Nga ana tjetër, po të pranohet mendimi që gjuha shqipe nuk ka pasur një paskajore më të vjetër se ajo e tipit *me ba*, atëherë arsyeja e zhdukjes së paskajores nuk mund të shtrohet për mbarë shqipen. Ajo mund të shtrohej vetëm për të folmet jugore, po të pranohej hipoteza që këtë formë foljore e kanë pasur dikur edhe ato të folme… Sido që të jetë, në daç të pranohet hipoteza që të folmet jugore e kanë pasur dikur këtë formë foljore analitike dhe pastaj e kanë mënjanuar, në daç të pranohet hipoteza e përkundërt që ato nuk e kanë zhvilluar këtë, çështja e mospranisë së kësaj forme të pashtjelluar në ato të folme në periudhën e dokumentuar të gjuhës shqipe mbetet për t'u sqaruar", in Shaban Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, op. cit., p. 1020.

a) il costrutto *me + participio*, equipollente all'infinito e oggi identificato come gheghismo verbale tipico, è molto diffuso e produttivo nell'ambito dei dialetti gheghi più settentrionali;

b) il tratto infinitivo composito del tipo *për + të + participio,* relativamente più recente, consolidato nei primi secoli di attestazione scritta della lingua[18], di crescente diffusione, attestato anche nella lingua albanese standard [19], oltre che in entrambi i dialetti storici, con prevalenza nel tosco;

c) il meno diffuso tipo perifrastico *për + me + participio*[20], sempre infinitivo, attestato in ghego meridionale, e comunque in aree dialettali in diretto contatto col ghego, ritenuto il risultato di una contaminazione incrociata dei due precedenti costrutti: *me + participio* e *për + të + participio.*

Rispetto agli infinitivi di tipo **A** e **C**, impropriamente ricondotti ad un ambito di diffusione di matrice dialettofona ghega, quello di tipo **B** non ha più una caratterizzazione marcata dal punto di vista dialettale, essendo atte-

---

18 "Gramatikalizimi i togjeve të tipit *për të bërë, me të bërë* dhe ***një të bërë*** i takojnë një faze relativisht të vonë të zhvillimit të gjuhës shqipe. Zanafilla e këtij procesi i takon asaj periudhe, kur emrat prejpjesore asnjanës kishin nisur ta humbisnin gjallërinë e dikurshme dhe të zëvendsoheshin pak nga pak nga emrat prejfoljorë prapashtesorë. Si rrjedhim, ky proces gramatikalizimi ka ardhur duke u zhvilluar e duke u konsoliduar në përpjesëtim të drejtë me mënjanimin e shkallëshkallshëm të emrave prejpjesorë asnjanës. Prandaj, megjithëse zanafilla e këtij procesi duhet kërkuar qysh në periudhën pak para fillimit të shkrimit të shqipes, zhvillimi dhe konsolidimi i tij janë kryer gjatë shekujve të parë të periudhës shkrimore të kësaj gjuhe", in Shaban Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, op. cit., pp. 979-980.

19 Sulla presenza di questo e di altri costrutti perifrastici infinitivi nello standard cf. AA.VV., *Gramatika e gjuhës shqipe*, I, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë, Tiranë 1995, pp. 337-341.

20 "Gegërishtja… ka edhe një trajtë të rrjedhur duket nga kontaminimi i dy trajtave të para, formuar nga parafjalët *për* e *me* dhe pjesorja", in Mahir Domi, *Morfologjia historike e shqipes* (Konspekt leksionesh), Tiranë 1961, p. 67; "Në gegërishte, për më tepër në gegërishten jugore, ekziston edhe një tip tjetër i paskajores, forma *për me punue* që ka ardhur nga kontaminimi i paskajores *për të punue* me paskajoren *me punue*" in Jorgji Gjinari, *Dialektologjia shqiptare*, Universiteti i Tiranës – Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë,Tiranë 1975, p. 157.

stato nell'albanese standard e, grazie a quest'ultimo, in entrambe le aree dialettali dell'albanese, benché figuri molto di meno nel contesto dialettofono ghego settentrionale.

La diffusione dei tipi **A** e **B**, là dove i due infinitivi si registrano contestualmente, non è mai omogenea: entrambi si inquadrano in rapporto di "distribuzione complementare", con contesti reciprocamente esclusivi, che permettono a **B** di essere maggiormente presente in quelle parlate dove è parzialmente o del tutto assente l'infinito **A**, rispetto al quale ha funzioni sintattiche decisamente più limitate.

Il tipo **C**, analogamente al tipo **B**, presenta una copertura sintattica più 'ridotta' di funzioni, individuate in proposizioni aventi valore finale e limitativo. Ne consegue, quindi, che il solo costrutto infinitivo **A** mantiene l'infinito come modo verbale dotato dell'autonomia funzionale mancante agli altri due.

Quanto a diffusione, i tipi **B** e **C** si trovano in una situazione di "distribuzione equivalente", ricorrendo nello stesso contesto in quanto a funzione, ovviamente in differenti ambiti areali dialettali, rispecchiando almeno nella situazione odierna il tipo **B** un tratto verbale largamente diffuso in tutto l'albanese, anche se prevale là dove manca **A**, e **C** un marcatore verbale oggi circoscritto soprattutto nel ghego settentrionale e in qualche parlata ghego-meridionale.

Questa, in sintesi, la situazione che oggi rappresenta l'albanese di area balcanica[21] e che appare, forse per l'eccessivo (e forzato) approccio sincronico di schematizzazione binaria ghego-tosca, troppo appiattita sulla odierna suddivisione dialettale di questa lingua.

Ma è così anche per i "dialetti" albanesi di altre aree?

E, soprattutto, è stato sempre così nella storia di questa lingua?

[21] Per un quadro complessivo della distribuzione di questi tipi di infinitivi nelle diverse aree albanofone cf. Jorgji Gjinari et alii, *Atlasi Dialektologjik i Gjuhës Shqipe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, vëllimi I, Napoli 2007, p. 390, cartine nn. 130 e 145.

3. Tratti perifrastici infinitivi nei testi antichi dell'italo-albanese

In questa nostra ricerca si cercherà di rispondere a questi interrogativi al fine di confermare o smentire il quadro di riferimento sinteticamente rispecchiato attraverso un'analisi delle fonti scritte e orali reperite. Ad aver attirato la nostra attenzione sono stati, in particolare, gli antichi testi letterari arbëreshë e i dati ricavati dalle ricerche dialettologiche svolte direttamente sul campo in ambito italo-albanese. I dati raccolti hanno permesso di ampliare in senso diatopico e in senso diacronico talune conclusioni, che, come dicevo, mi sembravano in parte viziate da un forzato e schematico approccio sincronico. Il punto di partenza dell'indagine è stato duplice: da un lato, il riesame critico degli stessi elementi in parte addotti dagli studiosi che si sono occupati finora della distribuzione degli infiniti nell'ambito albanese e italo-albanese e dall'altro il confronto con quelli recuperati in opere, talune manoscritte, in poesia e in prosa scritte nell'albanese d'Italia e nelle ricerche linguistiche condotte personalmente su alcune parlate calabro-albanesi[22].

La verifica preliminare dell'autenticità delle fonti scritte italo-albanesi è un problema preliminare alla loro utilizzazione in analisi comparative di questo genere. Trattandosi in prevalenza di testi letterari, compresi quelli meno recenti, l'accertamento della loro genuinità diatopica – arbëreshe o

[22] Non c'è dubbio che una più approfondita disanima diacronica del problema esigerebbe la disponibilità di un'adeguata e continuativa documentazione linguistica per le diverse aree albanofone in esame, che come sappiamo manca soprattutto per i primi secoli di attestazione scritta della lingua. Pur disponendo l'albanese d'Italia di condizioni storiche più favorevoli rispetto all'albanese balcanico, per la presenza di una ricca tradizione letteraria colta sin dalla fine del XVI secolo e di una discreta produzione letteraria anche nella fase precedente la 'Rilindja', ma che solo oggi sta venendo alla luce, in attesa di disporre di uno spoglio sistematico dei corpora testuali letterari di ambito arbëresh relativi al XVIII e al XIX secolo e di disporre dei risultati delle indagini dialettologiche sul campo avviate più o meno sistematicamente in Arbëria a partire dagli anni '60 del XX secolo, non resta che affidarci ai testi letterari più antichi già editi, anche se quantitativamente limitati e qualitativamente condizionanti la ricerca linguistica, per la loro destinazione colta e il loro registro formale. Ovvio che ripercorrere in questa situazione l'evoluzione storica della lingua albanese attraverso la sua variante regionale e dialettale arbëreshe, di matrice tosca, solo attraverso l'analisi delle fonti letterarie, edite o manoscritte, diventa impresa molto ardua e problematica.

schipetara? – si presenta in tutta la sua complessità[23]. L'opinione che la lingua base delle opere degli scrittori italo-albanesi sia esclusivamente quella materna arbëreshe è, infatti, oggettivamente ingenua e illusoria. Pertanto, dinnanzi ad attestazioni di forme linguistiche particolari, l'obbligo di verificarne l'effettiva origine impone di non dare nulla di scontato. Tra le fonti che si ritengono più fedeli alle parlate arbëreshe, di seguito si farà uso di quelle i cui dati provengono o dalle ricerche dialettologiche sul campo oppure dai testi arbëreshë più antichi, risalenti precisamente dal XVI al XVIII secolo, i cui riferimenti filologici e testuali sono assicurati dalle edizioni critiche utilizzate, di sicura affidabilità[24]: si tratta delle opere *E mbsuame e krështerë* di Luca Matranga[25], *Gjella e Shën Mërīs s'Virgjër* di Giulio Vari-

[23] Ciò ovviamente non vale solo per le opere contemporanee, visto il peso politico e culturale più prestigioso assunto oggi nel mondo albanese dalla lingua letteraria, che porta poeti e scrittori italo-albanesi ad arricchire la loro lingua attingendo all'albanese balcanico e a seguire tendenzialmente le stesse norme ortografiche dell'albanese letterario. Questo discorso si estende anche all'Ottocento, quando la circolazione di opere e di opinioni tra i gruppi intellettuali albanesi, di area balcanica e di area italiana, ebbe un significativo impulso, favorito anche dai primi giornali e dai contatti diretti, che nel corso del tempo diventarono sempre più intensi. Le recenti pubblicazioni di opere manoscritte arbëreshe espressione degli ambienti ecclesiastici del XVII secolo, soprattutto di quello siculo-albanese ma in parte anche di quello calabro-albanese, hanno dimostrato ampiamente come tale tendenza di non limitarsi autarchicamente ad utilizzare l'albanese della propria area, ma di integrarlo e di svilupparlo grazie agli apporti che venivano dagli scambi anche allora frequenti di opere e persone tra i vari centri della diaspora, vero motore della cultura albanese fino agli inizi del Novecento, quando l'Albania riuscì a raggiungere l'indipendenza nazionale, era una tendenza comune degli intellettuali arbëreshë. Da ciò discende l'accortezza di non affidarsi acriticamente alle fonti antiche: è un principio valido anche in linguistica, come lo è già in filologia.

[24] Trattandosi di opere religiose, in parte tradotte dall'italiano, con contenuti teologici da rendere in una lingua sino ad allora non coltivata, è evidente come l'autenticità 'dialettale' delle stesse fonti vada naturalmente relativizzata, essendo meno marcata sul piano lessicale e più marcata sul piano grammaticale. Ma, come vedremo, per taluni condizionamenti che venivano anche dalle tradizioni e dalle traduzioni cui questi autori si appoggiavano, anche la grammatica di queste opere risentiva di qualche influenza esterna che, nei limiti delle nostre conoscenze, non mancheremo di evidenziare.

[25] Luca Matranga, *E mbsuame e krështerë*, Edizione critica dei testi manoscritti e a stampa (1592) a cura di Matteo Mandalà, Albanica 21, Salvatore Sciascia Editore, Caltanissetta, 2004, pp. 571.

boba, *Il Codice Chieutino* di Nicolò Figlia[26] e *Urtsia e Kërshtë* e *Ndëlgisa e Barisisë të gjith Rruzullimit* di Nicolò Chetta[27].

Cominciamo così dallo spoglio sistematico del materiale linguistico attestato ne *Il Codice Chieutino* di Nicolò Figlia[28], e specificatamente dall' *I Krishteu i Arbresh* (1736-1739), allargando poi l'indagine sulle attestazioni dei tratti infinitivi presenti in altre due analoghe traduzioni catechetiche in prosa, sempre di ambito siculo-albanese: la *Mbsuame e Krështerë* (1592) di Luca Matranga e la *Urtsia e Kërshtë* (1767) di Nicolò Chetta.

Trattandosi di opere in prosa, esse si offrono indubbiamente uno spettro grammaticale più ampio rispetto a quello dei testi poetici, alcuni dei quali pure di ispirazione popolare. Se il Catechismo cristiano tradotto dal Matranga (1592) si basa sull'arbëresh parlato a Piana degli Albanesi, quello del Figlia dovrebbe rispecchiare sostanzialmente, anche se non proprio fedelmente, la lingua in uso nella comunità allora albanofona di Mezzoiuso, mentre quello del Chetta, sempre con le riserve suindicate e riferite al Figlia, l'arbëresh in uso nella comunità di Contessa Entellina.

Per poter disporre di testi grammaticalmente omogenei sui quali condurre l'analisi delle forme infinitive che ci interessano, sono state confrontate le tre traduzioni in prosa, espressione tutte di varietà dialettali siculo-albanesi che rientrano nello stesso tipo di tosco arcaico a cui deve essere ricondotto l'albanese d'Italia risalente al XV secolo.

---

26 Nicolò Figlia, *Il Codice Chieutino*, Edizione critica e concordanza a cura di Matteo Mandalà, Comune di Mezzoiuso, Istituto di Lingua e letteratura albanese, Università di Palermo, Palermo 1995, pp. 606.

27 Nicolò Chetta, *Testi letterari in albanese*. Edizione critica a cura di Matteo Mandalà, Albanica 22, Salvatore Sciascia editore, Caltanissetta 2004, pp. 222.

28 Il valore di questo importante documento linguistico e letterario dell'albanese di Sicilia, restituito alla sua autenticità testuale grazie al serio lavoro filologico del collega Matteo Mandalà, è considerevole. Va però ricordato che oltre ai testi poetici originali e a quelli tradotti dal Figlia, che rappresentano, con qualche riserva come poi vedremo riguardo alla autenticità dialettale, i più antichi testimoni della lingua, oggi estinta, allora parlata nella comunità arbëreshe di Mezzojuso, sono compresi nel *Codice Chieutino* anche alcuni componimenti poetici religiosi di Nicolò Brancato, originario di Piana degli Albanesi, e quelli ricopiati da un manoscritto appartenuto a Nilo Catalano, quest'ultimo non esente da influenze linguistiche dell'albanese balcanico.

Il dato prevalente che emerge dalla comparazione delle tre traduzioni sui costrutti perifrastici infiniti del tipo *me + participio*, è l'assenza assoluta di essi in Matranga, una attestazione discreta in Figlia e una più diffusa in Chetta[29], di contro alla relativa alta densità d'uso della forma perifrastica *për + me + participio* nella sola opera di Figlia, che ad essa ricorre per rendere la proposizione finale dell'italiano.

Di seguito si riportano, evidenziate in grassetto e accompagnate dalla traduzione italiana, le forme infinitive tratte dal *Codice Cheutino* (1736-1739) di Nicolò Figlia, individuate grazie anche alla preziosa concordanza lemmatizzata curata dall'editore, e dall'opera *Ndëlgisa e Barisisë të gjith Rruzullimit* (La spiega della creazione di tutto l'Universo) di Nicolò Chetta:

a) Costrutto perifrastico infinitivo *me + participio* (FIGLIA)
e sa̅ tona t'mira t'jenë gjithë të tijtë e s'jan me thënë"e tante le nostre virtù siano, (quante) le sue che tutte non possono dirsi" p. 143; *siu më [**me**] **flerë** do* "l'occhi chiudiri si vonnu" [l'occhio vuole addormentarsi] p. 94; *I thonë Jisu, çë do me thënë Liruas* "Lo chiamano Gesù che vuol dire liberatore"p. 46; *Materea **mo thënë*** "Materea chiamato" p. 122; *Andej ka **mo ardhurë mo gjukuarë** të gjalltë e të vudekurit* "Di là

[29] Oltre ai tratti tipici dell'arbëresh dialettale *do me thënë, vjen më rarë, vjen më thënë*, ci imbattiamo nell' opera *Urtsia e Kërshtë̅*. [Dottrina Cristiana] del Chetta in un solo infinitivo con *me*, non formulare come i precedenti: si tratta di *Çë desh të bën me barisurë jetnë* ["E cosa volle fare *creando* il mondo?"] (v. 339 di *Urtsia e Kërshtë̅*). Non sappiamo se abbiamo a che fare qui con un relitto di una forma popolare - il che potrebbe anche dare sostegno all'interpretazione di quanti spiegano la formazione dell'infinito *me + participio* da un originario participio, associato al valore temporale della preposizione *me*, prima che il costrutto si grammaticalizzasse in area ghega – oppure con una incipiente influenza sul Chetta della lingua degli scrittori albanesi a lui contemporanei di area ghega. Da notare che nella sua opera successiva, *Ndëlgisa e Barisisë të gjith Rruzullimit* [La spiega della creazione di tutto l'Universo], come osserva Matteo Mandalà, non solo l'infinitivo "ghego", ma anche il futuro "ghego", di tipo necessitativo come quello arbëresh, ma costruito con *kam +me + participio*, invece di *kam + congiuntivo*, sono chiaramente prevalenti e arrivano a mettere in ombra le originarie forme arbëreshe, a dimostrazione di una crescente presenza di interferenze 'dotte' che il Chetta subisce dalla conoscenza delle opere dei più antichi scrittori gheghi (Cf. Nicolò Chetta, *Testi letterari in albanese*. Edizione critica a cura di Matteo Mandalà, Albanica 22, Salvatore Sciascia editore, Caltanissetta 2004, pp. XCVI-XCVII).

verrà a giudicare i vivi e i morti" p. 47; *Ka* ***mo ardhurë*** *Krishti papa në jetë?* "Verrà [ha da venire] mai Cristo di nuovo nel mondo?" p. 47.

a. Costrutto perifrastico infinitivo *me + participio* (CHETTA)
vjen ***me thënë*** "significa"p. 54, *vjen* ***më rarë*** "simboleggi" p. 64, *do* ***me thënë*** "significa" pp. 44, 46, 48, 50, 54, 56, etc., *duam* ***me thënë*** "vogliamo dire" p. 48, *duan* ***me thënë*** "vogliono dire" p. 90, *gati si k r duaj* ***me thënë*** "quasi come se volesse asserire" p. 62;
Po shkonjëmë nani ***me hapisurë*** "Ma passiamo ora a spiegare" p. 50, *Perëndia dha* ***me bërë*** "il Signore assegnò" p. 80, *Kūr tha* ***më të barisurë*** *Adhaminë* "quando disse creando Adamo" p. 52, *Sā dī* ***me bërë*** "quanto sappia compiere" p. 82, *zū* ***me barisurë*** *qiellënë* "iniziò a creare il cielo" p. 54, *desh* ***me mbësuarë*** *të marrëvet jevre* "volle insegnare ai folli ebrei" p. 58, *gjith kemi* ***me ksomollisurë*** "tutti dobbiamo confessarci" p. 84, *Për mbi malet kanë* ***me mbeturë*** *ujërat* "Sopra le montagne si fermeranno le acque" p. 88, *ato kanë me u zbjerrë* "loro si perderanno" p. 58, *Këtu mbarë kam* ***me porsiturë*** "Qui opportunamente avvertirò"p. 66, *kā* ***me dashëruar*** "ha **da amare**" p.48, *kā* ***me likosurë e mundeshtuarë*** "infrangerà e vincerà" p. 48, *kemi* ***me ndëlguarë*** "dobbiamo intendere" p. 58;
së mëndë **me pasurë** soro "non potrà aver fine" p. 44, *mëndë kolaj* ***me ndëlguarë*** "si può facilmente spiegare" p. 86, *së mëndë kurraj* ***me dalë*** "non possono giammai uscire" p. 88[30].

b. Costrutto perifrastico infinitivo *për + me + participio* (FIGLIA)
çilat shërbise janë ***për me o bërë****, sa t'duam mirë tin Zonë*? "quali cose sono da fare per amare Dio?" p. 48, *Veç ksoje janë të tjera të mira* ***për me o bërë*** *sa të mos bjerë njeriu në mukatje?* "Oltre queste, ci sono altre opere buone da fare affinché non cada l'uomo nel

[30] Accanto al costrutto *mund/mënd + me + participio* il Chetta utilizza largamente in questa sua opera il costrutto *mund/mënd + congiuntivo*, com'è nella tradizione linguistica arbëreshe: *kolaj munë* ***ndëlgiset*** "facilmente si può spiegare" p. 48, mëndë **bënjë** ndë ças pa fare u lodhur "può creare in un istante , senza affatto stancarsi" p.46, *Po mëndë* ***thuash*** *si kurrë mëndë jē t* "Ma puoi dire come mai è possibile"p.84, *Po këtu mëndë* ***thoshmë*** "Ma qui potremo dire" p. 98, *ato mëndë* ***gjellijnë e rrojnë*** *ndë ujë* "essi potevano nutrirsi e vivere in acqua" p. 98, etc.

peccato?" p. 50, *I madhi Perindī çë jeshe* ***për me o ndërturë*** *e* ***për me o dashurë*** *në gjī e në zëmrë* "grande Signore, che eri da onorare ed amare nel petto e nel cuore" p. 49, *Zoti Krisht u të dua mirë në gjī e në zëmrë, jo për gjagjë po vetmë se je* ***për me o dashurë*** *mirë mbi gjith* "Cristo Signore, io ti amo in seno e nel cuore, non per qualcosa, ma soltanto perché esisti per essere amato sopra tutto" p. 51, *Veç ksoje janë të tjera të mira* ***për me o bërë*** *sa të mos bjerë njeriu në mukatje*? "Oltre queste, ci sono altre opere buone da fare affinché non cada l'uomo nel peccato?" p. 50, *shërbisetë e mia s'janë* ***për me o thënë*** "le mie cose non sono da raccontare" p. 55, *s'isht* ***për me o thënë*** *sā gzim ju kle* "non è da dirsi quanto gaudio vi fu" p. 91, *Mua zëmra më klā* ***për me rrufier*** *s'isht* "a me il cuore piange, da raccontare non è (possibile) p. 122.

c. Costrutto perifrastico infinitivo *për + të + participio* (FIGLIA)
se në shuan mos kloftë ***për të folë*** "che se si spegne non abbia da parlare" p. 83, *thot se* ***për të ngrënë*** *s'isht,* ***për me u vunë*** *qenet jo* "dice che per mangiarlo non è, ma per mettersi bestialmente, no" p. 89, *O çë thamazmë, s'isht* ***për të thënë*** "Oh che meraviglia, non è da dirsi"p.110.

3.1. Costrutto perifrastico infinitivo me + participio

C'è da osservare che le poche, ma significative attestazioni del tipo di infinitivo *me + participio* raggruppate in a), sembra che denotino carattere, oltre che estremamente limitato, anche già tendenzialmente cristallizzato, non solo in questo testo, ma anche nella lingua albanese allora in uso in area siculo arbëreshe. Lo dimostrano i pochi sintagmi verbali del tipo *do me thënë*, unica forma che si ritrova oggi anche nell'albanese standard e in altre parlate tosche, e presente anche in ambito arbëresh, sia nella lingua scritta che nella lingua parlata, accanto ai più diffusi *vjen me thënë* e *vjen me rarë*, aventi lo stesso significato. Altra traccia simile di sintagma verbale infinitivo del tipo *me + participio***,** che trova attestazione nel *Codice Chieutino*, è *do me flerë*.

Pur presentando una costruzione analitica ad essa formalmente analoga, sembra a noi, così com'era sembrato prima anche a Matteo Mandalà, de-

cisamente "anomalo"[31] e problematico l'uso di tale infinitivo, in due occorrenze, all'interno del futuro necessitativo "ghego *kam + me + participio*: es. *Ka* ***mo ardhurë*** *Krishti papa në jetë?* e Andej ka **mo ardhurë mo gjukuarë** të gjalltë e të vudekurit, quest'ultima desunta dal "Credo" cristiano nella versione cattolica.

E proprio il confronto condotto dal Mandalà su questo passaggio del "Credo", riportato per l'area ghega nel catechismo albanese precedentemente edito da Pietro Budi (1668),[32] così come l'analogo passaggio riportato nel precedente catechismo arbëresh pubblicato da Matranga, dimostrano inequivocabilmente come il Figlia non adotti qui un'espressione dell'albanese di Sicilia[33], ma il modello linguistico 'ghego' utilizzato dal Budi nel suo catechismo:

---

31 Tale "anomalia", con tutta la complessità che suscita questo costrutto verbale perifrastico sotto forma di componente del futuro necessitativo di tipo 'ghego' in questo autore arbëresh di Sicilia del Settecento, è stata acutamente rilevata nella prefazione della edizione critica da Matteo Mandalà, che osserva:"Un'altra forma linguistica "anomala" attestata nel *Codice* che ha sollevato altre perplessità riguarda la costruzione analitica del futuro, che nel ghego avviene mediante il ricorso a *kam + l'infinito* del verbo del tipo *me punue*, e nel tosco mediante la forma *kam + il congiuntivo*. Colpisce pertanto che la costruzione del futuro da parte del Figlia in qualche caso ricalchi l'uso ghego (*kam + me punue)*", in Nicolò Figlia, *Il Codice Chieutino*, Edizione critica e concordanza a cura di Matteo Mandalà, Palermo 1995, p.XLIX. Anche Shaban Demiraj ritiene che tale costrutto all'interno dell'opera del Figlia, unitamente a quello dello stesso infinito di tipo *me + participio*, sembra non avere che la seguente spiegazione: "Me sa duket, në këtë rast kemi të bëjmë ndofta me një ndikim të gegërishtes", ma con prudenza consiglia: "ky supozim mbetet për t'u hulumtuar" (cf. Shaban Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, op. cit., Tiranë 1985, p.835, nota 55).

32 Cf. Matteo Mandalà, op. cit., p.L.

33 A parere, invece, di Italo C. Fortino, "Nel caso specifico del Figlia c'è da ritenere che si tratti di uso vivo nella parlata arbëreshe, in quanto egli propone la traduzione del catechismo in albanese per essere compreso dalla gente che veniva catechizzata. La lingua del Figlia, d'altra parte, non è ricercata, né tanto coerente dal punto di vista stilistico, ma si presenta con la spontaneità di chi utilizza tutte le forme popolari per rendere più esplicito il pensiero. L'insieme dell'opera ci induce ad affermare che si tratta di un testo basato esclusivamente sulla parlata viva e certamente non in posizione di dipendenza rispetto alla lingua colta degli autori a lui precedenti" p. 20, in Italo C. Fortino,"Osservazioni sull'infinito in albanese. Contributo delle parlate e della letteratura arbëreshe" (pp.11-26) in *Problemi di morfologia della lingua albanese*. Atti del IV Convegno Internazionale di Studi sulla Lingua Albanese, Fisciano, 1-2 dicembre 1992, a cura di Addolorata Landi e Patrizia Del Puente, Salerno 1993.

MATRANGA (1592):	*Andej*	*kā*	*të vinjë*	*të gjukonjë*	*të gjallëtë e të vdekuritë*
BUDI (1668):	*Andej*	*kā*	*me ardhunë*	*me gjukuom*	*të gjallëtë e të vdekunit*
FIGLIA (1736-1739):	*Andej*	*kā*	*mo ardhurë*	*mo gjukuarë*	*të gjalltë e të vudekurit*

L'"anomalia" data da questo futuro necessitativo con infinitivo, *kam + me + participio*, attestato oltre che nei testi letterari anche in qualche grammatica di area arbëreshe[34], e oggi molto produttivo e comunemente utilizzato nell'albanese del nord, risalta anche statisticamente.

L'autore non è neppure lontanamente sfiorato dal dubbio che il Figlia e gli altri autori arbëreshë coevi e successivi, essendo obbligati, per scrivere le loro opere, a utilizzare e, ovviamente, in parte anche creare un registro linguistico elaborato, abbiano potuto, ma anche dovuto, scrivere in una lingua che non era esattamente la lingua del loro campanile o quella del loro focolare. L'ingenua posizione del Fortino è contraddetta, del resto, dalle ampie e documentate prove che, portate dal Mandalà, dimostrano invece che il modello linguistico utilizzato dal Figlia non era mutuato certo dalla tradizione popolare arbëreshe, bensì da quella 'ghega' d'oltre Adriatico. Alla luce delle stesse prove, inoltre, crolla l'altra azzardata asserzione del Fortino (op. cit., p. 23), secondo cui "*Gli stessi intellettuali arbëreshë, fino al secolo scorso ebbero scarsi contatti con la letteratura d'oltreadriatico*": la clamorosa smentita proviene da una ricca documentazione storica, linguistica e letteraria, che dimostra, già a partire dal XVIII secolo, l'esistenza di strettissime relazioni culturali tra gli intellettuali e i centri culturali albanesi di area italiana, soprattutto siciliana, e di area balcanica.

34 Esso, che figura in due sole occorrenze nel *Codice Chieutino* del Figlia, è assente del tutto nella prima opera di Nicolò Chetta *Urtsia e Kërshtē*, ma risulta quasi sempre presente nell'altra sua opera *Ndëlgisa e Barisisë të gjith Rruzullimit* (La spiega della creazione di tutto l'Universo). Anche nelle grammatiche del De Rada esso trova attestazione, probabilmente per mutuazione dalla prima grammatica albanese, quella di Francesco Maria Da Lecce (1716) e non per rispecchiamento di un fenomeno linguistico registrato nell'albanese d'Italia. Il De Rada nella sua prima grammatica (1870: 86) presenta il costrutto *me + participio* come infinito futuro e interpretando il participio come infinito presente e il participio di *kam + participio* come participio passato: es. ljaar "lavare", mê ljaar "da lavare", passur ljaar "aver lavorato". Anche nella sua seconda grammatica (1894: 85) segue questa stessa impostazione: es. rrëmpìer "afferrare", passur rrëmpier "avere afferrato", mee rrëmpier "arrepturum". La traduzione del costrutto infinitivo albanese con il participio futuro latino evidenzia bene anche il senso dell'operazione deradiana, che percepiva tale costrutto, estraneo alla sua lingua materna, come corrispondente a un tratto grammaticale che veniva ad arricchire il sistema verbale dell'albanese 'comune' che lui mirava a potenziare, oltre che a normalizzare, anche con la sua grammatica. Tale sforzo si nota anche laddove (1870: 87) il De Rada per la modalità 'necessitativa', molto produttiva nell'arbëresh - e non solo al futuro (Cf. Francesco Altimari,

Molto più sistematica è l'attestazione sia nell'opera del Figlia che nella *Urtsia e Kërshtë* di Chetta del 'classico' futuro arbëresh di tipo necessitativo *kam + congiuntivo*[35]:

FIGLIA: *se u s'di kur* **kam të vdes** p. 140, *Bot* **ke të sillesh**, *o ti do o s'do* p. 93, *Të të thom sa* **ke të shkosh** p. 95, *e sa* **ke të më helmosh** p. 95, *Njetrë Ëmë s'***ka t'i shkonjë** p. 135, *Sa* **kemi të bënjëmë** *oprë të mira* p. 48 , *Bir, sa shërbise* **kanë të jenë** *të sprasmet gjellësë sonë?* p. 52.

CHETTA: *ke të thuash* "devi dire" p.10, *kë të jet* "dovrà essere" p.18, *kë të vësh një të klënëtë* "devi porre un essere" pp. 22-23, *kemi të ksomollisnj-*

"Il'futuro necessitativo' dell'albanese d'Italia: influenza italo-romanza o arcaismo balcanico?" (pp.1-21) in *L'influsso dell'italiano sulla grammatica delle lingue minoritarie. Problemi di morfologia e sintassi*, Atti del Convegno Internazionale-Costanza, 8-11 ottobre 2003, a cura di Walter Breu, Università della Calabria, Albanistica 17, Rende 2005, p.4) - fa seguire al verbo *kam* "ho, devo" l'infinitivo *me + participio* invece del congiuntivo, com'è prassi nell'albanese tosco e nell'albanese d'Italia: es. *kam mê ljaar* "ho da lavare", pata mê ljaar "ebbi a lavare", kishënja mê ljaar "aveva da lavare", të kem mê ljaar "ch'io abbia da lavare", pasha mê ljaar "mi sia dato da lavare".

35 Dal congelamento di taluni processi linguistici in itinere all'interno della lingua albanese troverebbe spiegazione l'assimetrica conservazione di alcuni tratti più arcaici, a livello fonologico, grammaticale e livello lessicale, che oggi ritroviamo sia nel ghego che nell'arbëresh. Queste due varietà dialettali, benché non affini dal punto di vista tipologico per il fatto che l'arbëresh rientra nel dialetto tosco, documentano tuttavia uno stadio diacronico della storia della lingua comune antecedente la diaspora del XV secolo, rispecchiandosi in entrambi i fenomeni che, prima della loro attuale differenziazione, appartenevano al patrimonio linguistico dell'albanese comune. In questo dominio dell'albanese comune rientrerebbe il cosiddetto 'futuro necessitativo', reso con *kam* "ho, devo", che un tempo era più diffuso e funzionale di quello "voluntativo" reso con *do* "voglio", di tipo balcanico, che oggi pienamente grammaticalizzato prevale nell'albanese standard e nel tosco. Non a caso si registra nell'albanese settentrionale e in quello d'Italia il tipo di futuro che, sviluppatosi attraverso una parziale desemantizzazione dell'ausiliare *kam* al presente indicativo, pur non pienamente grammaticalizzatosi, continua tuttavia a esprimere una modalità di necessità nel futuro, rispettivamente con l'infinitivo *me + participio* nel ghego e con il congiuntivo nell'arbëresh. Ma in queste due varietà dialettali dell'albanese la modalità necessitativa, espressa sempre con l'infinitivo *me + participio* nel ghego e con il congiuntivo nell'arbëresh, viene a coprire anche il passato, introdotta, a seconda se indica un'azione incompiuta o compiuta nel passato, dall'imperfetto indicativo o dall'aoristo indicativo di *kam* (Cf. Francesco Altimari, "Il'futuro necessitativo' dell'albanese d'Italia: influenza italo-romanza o arcaismo balcanico?", *op.cit*, pp. 4-5 e p. 9).

më “confesseremo” p. 22, *kemi të thomi, kā̄ të jē̄t* “dovremo dire, deve essere” p. 26, *kā̄ të thē̄t* “dovrà dire” p. 32.

Lo stesso costrutto si ritrova come unico e sistematico tipo di futuro nell’opera di Matranga: es. *Andej* **kā̄, të të vinjë të gjukonjë** p. 476, **kemi të anastisemi** *gjithë me sopirti e me kurmit, e* **kanë të venë** *të mirëtë* p. 486, *Kemi thënë të të bëmevet të mira çë* **kanë të bënenë**, *thuaj nani të të këqiavet çë kemi të ikënjëmë* p. 516, **kā̄ të jē̄t ndërtur** *përpara me zëmërët, prā̄ me gluhët* p. 512, Si **kā̄ të dërtonetë** *ai çë do të ksemolloisetë?* **Kā̄ të bënjë** *trī̄ shërbise* p. 524, Si **kā̄ të gatuhetë** *një se të marrë me vlavie kurminë shejt të Krishtit?* p. 526, **kanë të trashëgonjënë** *dhënë* p. 530, **kanë të jē̄në** *glirë* p. 530, **kanë të jenë** *lipisurë* p. 530, **kanë të shohënë** *Tënëzonë* p. 530, **kanë të kluhenë** *bilj të Tënëzot* p. 530.

3.2. Costrutto perifrastico infinitivo për + me + participio

Rispetto al costrutto perifrastico *me + participio*, in Figlia attestato come infinitivo in sole quattro occorrenze, presumibilmente non importate da testi di autori di area ghega, e come componente del futuro necessitativo *kam + me + participio* in tre occorrenze, molto probabilmente queste ultime mutuate dal catechismo albanese del Budi (1668), l’infinitivo *për + me + participio* si dimostra più produttivo all’interno dello stesso *Codice Chieutino*.

Pur non potendosi teoricamente escludere, anche in questo caso, una possibile dipendenza di questo costrutto analitico dalla stessa fonte ghega surrichiamata, e non potendosi fare affidamento, per sostenerne l’autenticità dialettale arbëreshe, neppure sulle sue non poche attestazioni in autori italo-albanesi dell’Ottocento[36], i risultati delle nostre ricerche, condotte sul cam-

[36] Riportiamo alcuni esempi che attestano questo tipo di infinitivo in opere di scrittori arbëreshë della Rilindja: *për me shkuar* e *për me gëzuar* (Giuseppe Serembe), *për me pieturith* (Girolamo De Rada), *prë me u dhuruor*, *prë me u kënduor* (Francesco Antonio Santori), tratti dal nostro precedente lavoro: Naim Frashëri, *Bagëti’ e Bujqësija* – I pascoli e i campi, Introduzione, edizione critica, traduzione italiana e concordanza a cura di Francesco Altimari, Albanistica, Studi e testi, n. 4, Centro editoriale e librario dell’Università della Calabria, Rende 1994, p. 83.
Tuttavia, come si è già avuto modo di osservare, poiché al fine di dimostrare l’origine

po in alcune comunità albanesi di Calabria, si rivelano decisivi e inducono a ritenere questo particolare tipo di infinitivo sicuramente non di origine dotta, di più ampia diffusione dialettale di quella attuale – essendo esso oggi circoscritto, quanto ad uso vivo nei Balcani, alla sola area dialettofona ghega meridionale[37] – e quindi di carattere panalbanese[38].

Abbiamo infatti rintracciato tale forma composita di infinito anche in qualche parlata arbëreshe della Calabria settentrionale: "Ad esempio a Fir-

'popolare' di un fenomeno linguistico non si può utilizzare ciecamente il testo letterario arbëresh che lo attesta, concordiamo con Shaban Demiraj nel ritenere che le tracce di infinitivo rilevabili nelle opere di scrittori italo-albanesi debbano essere valutate con prudenza e, in ogni caso, nel quadro delle relazioni interbalcaniche e interadriatiche: "Në të vërtetë, gjurmë të paskajores *me* me nuk mungojnë në të folmet jugore si edhe në ato të arbëreshëve të Italisë. Madje, këtë formë foljore e gjejmë të përdorur edhe te disa shkrimtarë jugorë, si Nezim Frakulla, Naimi, Vretoja, etj., si edhe tek shkrimtarët arbëreshë si: N. Filia, Santori, De Rada, Dara i Riu… Por a janë këto gjurmë të hershme apo relativisht të reja, kjo çështje duhet hulumtuar. Këtu nuk është fjala për gjurmët, që gjejmë tek shkrimtarët e Rilindjes, sepse në këtë rast kemi të bëjmë me një trajtë foljore të huazuar nga gegërishtja për qëllime të caktuara dhe pikërisht si një përpjekje të vetëdijshme për afrimin e dy dialekteve të shqipes në të shkruar….Ka mjaft të ngjarë që pjesa më e madhe e këtyre rasteve të jenë 'ndikime' nga të folmet veriore, sepse kontaktet midis Veriut dhe Jugut , sado të kufizuara të kenë qenë në të kaluarën, nuk munguan fare….Gjurmët jo të pakta të paskajores me pjesëzën me te disa shkrimtarë arbëreshë mbeten gjithashtu për t'u hulumtuar nëse ato e kanë burimin në të folmet popullore përkatëse." in Shaban Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, op. cit., pp. 966-7.

37 "Në disa të folme veriore, sidomos në gegërishten jugore, përdoren edhe forma me të dyja pjesëzat: *për me punue* (gjendet sidomos në formën e futurit), e cila mund të jetë një riformim për të karakterizuar funksionin final ose mund të jetë një kontaminim i thjeshtë. Riformime të këtilla ka edhe në gjuhë të tjera të Ballkanit, p.sh. në rumanishte", in Jorgji Gjinari, *Dialektet e gjuhës shqipe*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Tiranë 1989, p.70.

38 "Il sintagma *për + me + participio*, a nostro avviso sicuramente di origine popolare e non dotta, comprende contestualmente i due tratti morfologici – quello del tosco assieme a quello del ghego, seguiti dal participio – che oggi sono presenti in alternanza nelle due forme dialettali di infinito dell'albanese: *për + të + participio* nel tosco e *për + me + participio* nel ghego. Tale sintema, come già si accennava, sembra rispecchiare una fase più antica e unitaria nella storia della lingua albanese, caratterizzata da minori differenziazioni dialettali tra ghego e tosco…", in Cf. Naim Frashëri, *Bagëti' e Bujqësija* – I pascoli e i campi, Introduzione, edizione critica, traduzione italiana e concordanza a cura di Francesco Altimari, Albanistica, Studi e testi, n.4, Centro editoriale e librario dell'Università della Calabria, Rende 1994, p. 83.

mo abbiamo potuto personalmente registrare forme infinitive del tipo *për me ngrën, për me pīr*; a Lungro è attestato lo stesso tipo di infinito *pri me ngrën, pri me pir*, come anche a San Basile, dove sono diffusi costrutti analoghi come *prima ngrōn* (<* *për me ngrën)* e *prima pīr* (<* *për me pīr*), con varianti determinatesi per effetto di talune restrizioni sequenziali che si registrano a livello fonologico e morfofonologico. Analogo costrutto infinitivo si registra anche nella parlata di San Martino di Finita"[39]. Riporta il Fortino alcuni esempi che proverebbero come questo tipo di infinitivo si registri per quest'area calabro-settentrionale anche nella parlata arbëreshe di Civita: es. *Ky shërbes ësht pir me qeshur*"questa cosa è ridicola (da ridere)", *kjo vest ësht pir me blerë* "questo vestito è da comperare"[40].

Esso sembra, inoltre, perfettamente integrato nel sistema verbale del tosco, cui rientrava anche la parlata albanofona oggi estinta di Mezzoiuso, soggiacente alla lingua di base utilizzata dal Figlia. Tra l'altro, si presenta in distribuzione perfettamente equivalente con l'altro costrutto infinitivo di matrice tosca *për + të + participio*, che attestato nell'albanese d'Italia e di Grecia e come mostrano gli esempi suindicati, risulta meno utilizzato ma ugualmente attestato in Figlia, ricorrendo nelle proposizioni o con valore finale (*per + infinito* nell'italiano) oppure con funzione predicativa (*da + infinito* nell'italiano)[41]. Entrambi gli infinitivi mancano del tutto nel catechismo arbëresh di Luca Matranga, che utilizza normalmente il congiuntivo là dove, invece, Nicolò Figlia ricorre a *për + me + participio*:

es. MATRANGA: ***kā të jētë ndērtur*** *përpara me zëmërët, prā me gluhët* (p. 512)

---

39 Cf.Naim Frashëri, *Bagëti' e Bujqësija* – I pascoli e i campi, op. cit., pp. 83-84.

40 Cf. Italo C. Fortino,"Osservazioni sull'infinito in albanese. Contributo delle parlate e della letteratura arbëreshe" *op. cit.*, p. 21.

41 Si tratta, in questo caso, di due tipi di infinitivi tra loro perfettamente equipollenti, dalle funzioni sintattiche molto limitate, per riprendere quanto dal Demiraj asserito per l'infinito tosco *për + të + participio* (Cf. Shaban Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, op. cit., p. 980), coprendo come succede nel tosco solo poche funzioni dell'infinito, come quella delle proposizioni finali e quella predicativa, sostituito poi regolarmente negli altri casi dal congiuntivo. Molto più alta risulta essere invece la "copertura" dell'infinitivo oggi ghego *me + participio* che risulta funzionale anche là dove il tosco fa ricorso alle subordinative con il modo congiuntivo.

FIGLIA: *I madhi Perindī çë jeshe* ***për me o ndërturë*** *e* ***për me o dashurë*** *në gjī e në zëmrë*" (p. 49).

Attestazioni di infinitivo "tosco" **për + të + participio** si rilevano, invece, nell'opera *Gjella e Shën Mëris s'Virgjër* di Giulio Variboba (1762):

es. Vjershe o **për të qeshur** o **për të qëlltur** dhūn "poesie per ridere o per prendere in giro" (Introduzione: Oj e ndërmja rrexhin). In contesti analoghi della stessa opera [è il caso di: *Putenxja jote, jo, s'kā* ***të rrëfier***"la tua potenza non può essere descritta"(v. 4672), ma anche in Chetta: *"e të dī s'kanë të rrëfierë*"e entrambi non si possono raccontare"(vv-369-370) di *Urtsia e Kërshtā*], si riscontra, invece dell'infinitivo, il solo participio, il che potrebbe costituire una traccia di possibile arcaismo morfologico nel processo non documentato di trasformazione dell'antico infinito 'sintetico', di probabile matrice participiale, che l'albanese ha ereditato dall'antico indoeuropeo prima che il suo sistema sviluppasse i vari tipi di infinito 'analitico' con a base il participio di cui ci siamo qui brevemente occupati in contesto italo-albanese.

4. *Conclusioni*

Le conclusioni cui siamo giunti, relativamente alla distribuzione dialettale dei tre costrutti perifrastici che possiamo associare ad una qualche forma di infinito ancora presente in ambito albanofono, sono le seguenti:

a) il tipo di infinito *me + participio*, oggi ritenuto 'ghego' perché attestato correntemente nel solo dialetto albanese settentrionale, doveva un tempo appartenere al sistema verbale dell'albanese comune se tracce di esso possiamo ritrovarle, anche se in forme grammaticalmente cristalizzate[42], nella lingua parlata degli Albanesi d'Italia, e non solo nelle opere letterarie degli scrittori arbëreshë, che rappre-

[42] Lo stesso fenomeno si riscontra in neogreco e bulgaro, che più dell'albanese hanno subito la perdita dell'infinito, e nei quali talune forme di infinito continuano a sopravvivere anche se in forma cristallizzata in espressioni popolari, spesso calcate su altri modelli linguistici, fraseologie, sintagmi vari (Cf. Emanuele Banfi, *Linguistica balcanica*, Zanichelli, Bologna 1985, p. 58).

sentano una fonte non sempre attendibile. Tra queste tracce isolate ma 'popolari' riscontrate in ambito arbëresh ricordo qui: *vjen me thënë* (italiano"significa"), diffuso in tutto l'albanese d'Italia, e *vjen mu rarë*, con lo stesso significato, e attestato assieme al sintagma precedente, nella sola varietà siculo-albanese.

b) sulla base dell'infinito analitico *me* + *participio*, originatosi forse in sostituzione di un comune e più antico infinito participiale dell'albanese, di origine indoeuropea, andato perduto, probabilmente iniziarono a svilupparsi all'interno dell'albanese gli altri due costrutti infinitivi *për me* + *participio e për të* + *participio*, entrambi con funzioni sintattiche più limitate e pressoché coincidenti. La loro differenziazione diatopica – caratterizzandosi il primo prevalentemente, ma non esclusivamente in area ghega, e il secondo prevalentemente, ma non esclusivamente in area tosca – è da ascrivere a una fase della storia della lingua immediatamente a ridosso della consistente e massiva emigrazione degli albanesi in Italia (XV secolo), che coincide con il periodo di prima attestazione scritta della lingua e comunque successivo a quello in cui le due principali varietà dialettali dell'albanese assunsero i principali tratti fonologici e grammaticali di differenziazione.

Ciò spiegherebbe inoltre la sopravvivenza, anche se ormai grammaticalmente devitalizzata, dell'antico infinito albanese comune nelle due forme qui analizzate - *për* + *me* + *participio* e *për* + *të* + *participio*[43] - dell'albanese d'Italia e la graduale sostituzione delle funzioni svolte precedentemente da queste realizzazioni perifrastiche infinitive col congiuntivo, secondo una ten-

[43] Sintomatica dell'espansione nel sistema dell'albanese meridionale del processo di progressiva sostituzione dell'infinito col congiuntivo è l'attestazione di un costrutto sintattico che tende ad utilizzare con l'introduttore preposizionale *për* forme flesse del verbo al congiuntivo invece della forma verbale participiale invariabile. Esso è riscontrabile in diverse parlate italo-albanesi (es. ho personalmente registrato nella comunità albanofona di Eianina: *Ajo kmish ng'ësht e mī r për të dalsh*"quella camicia non è adatta per uscire di casa"), ma anche in qualche dialetto della madrepatria, come nel circondario di Corcia.

denza tipica del tosco, a cui non potevano non partecipare le parlate italo-albanesi, nonostante abbiano continuato a mantenere qualche tratto più arcaico e conservativo rispetto al tosco balcanico, a loro affine dal punto di vista della tipologia dialettale.

In conclusione, da un archetipo comune *me + participio*, facente parte dell'albanese comune, probabilmente in sostituzione di un più antico infinito 'sintetico' realizzato dal participio, seguendo il modello dell'indoeuropeo, si sarebbero generati parallelamente nell'albanese comune le due strutture perifrastiche infinitive *për + me + participio e për + të + participio*, un tempo presenti in entrambi i dialetti – e anche nell'albanese d'Italia – a testimonianza di una fase più unitaria che caratterizzava l'albanese, almeno dai primi secoli della sua attestazione scritta. Entrambi questi costrutti infinitivali si sono poi venuti a caratterizzare per una minore diffusione geografica, una minore funzionalità sintattica e una maggiore caratterizzazione dialettale all'interno del sistema linguistico dell'albanese.

Bibliografia

AA.VV.: *Gramatika e gjuhës shqipe*, I, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë, Tiranë 1995, pp. 337-341.

F. Altimari, "Il 'futuro necessitativo' dell'albanese d'Italia: influenza italo-romanza o arcaismo balcanico?" in *L'influsso dell'italiano sulla grammatica delle lingue minoritarie. Problemi di morfologia e sintassi*., Atti del Convegno Internazionale-Costanza, 8-11 ottobre 2003, a cura di Walter Breu, Università della Calabria, Albanistica 17, Rende 2005, pp. 1-21.

E. Banfi, *Linguistica balcanica*, Zanichelli, Bologna 1985.

B. Bokshi, *Pjesorja e shqipes (vështrim diakronik)*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Botime të veçanta XXIX, Prishtinë 1998.

W. Breu (a cura di), *L'influsso dell'italiano sulla grammatica delle lingue minoritarie. Problemi di morfologia e sintassi*., Atti del Convegno Internazionale-Costanza, 8-11 ottobre 2003, Università della Calabria, Albanistica 17, Rende 2005.

E. Çabej, "Disa mendime mbi marrëdhëniet gjuhësore rumune-shqiptare", in *Studime Filologjike*, viti XXIX (XII), 1, Tiranë 1975, pp. 49-65.

E. Çabej, cf. la voce "*Paskajorja (Infinitivi)*" In *Hyrje në studimin krahasues të gjuhëve indoevropiane*, Studime gjuhësore, VII, Prishtinë 1986, pp.118-120.

N. Chetta, *Testi letterari in albanese*. Edizione critica a cura di Matteo Mandalà, Albanica 22, Salvatore Sciascia editore, Caltanissetta 2004.

F.M. Da Lecce, *Osservazioni grammaticali nella lingua albanese*, Nella Stamperia della Sag. Cong. di Prop. Fede, Roma 1716.

Sh. Demiraj, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Universiteti i Tiranës, Shtëpia Botuese "8 Nëntor", Tiranë 1985.

G. De Rada, *Opera Omnia*, X, Opere grammaticali. Introduzione di Leonardo M.Savoia, Rubbettino editore, Soveria Mannelli 2005.

M. Domi, *Morfologjia historike e shqipes* (konspekt leksionesh), Tiranë 1961.

W. Fiedler, "Zhvillimi i infinitivit gegë nga aspekti i ballkanologjisë", in *Gjurmime albanologjike*, Seria e shkencave filologjike, V-1975, Prishtinë 1976, pp. 27-49.

N. Figlia, *Il Codice Chieutino*, Edizione critica e concordanza a cura di Matteo Mandalà, Comune di Mezzoiuso, Istituto di Lingua e letteratura albanese, Università di Palermo, Palermo 1995.

I.C. Fortino, "Osservazioni sull'infinito in albanese. Contributo delle parlate e della letteratura arbëreshe" in *Problemi di morfologia della lingua albanese*. Atti dl IV Convegno Internazionale di Studi sulla Lingua Albanese, Fisciano, 1-2 dicembre 1992, a cura di Addolorata Landi e Patrizia Del Puente, Salerno 1993, pp.11-26.

N. Frashëri, *Bagëti' e Bujqësija* – I pascoli e i campi, Introduzione, edizione critica, traduzione italiana e concordanza a cura di Francesco Altimari, Albanistica, Studi e testi, n.4, Centro editoriale e librario dell'Università della Calabria, Rende 1994.

J. Gjinari, *Dialektologjia shqiptare*, Universiteti i Tiranës – Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë,Tiranë 1975.

J. Gjinari, *Dialektet e gjuhës shqipe*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Tiranë 1989.

J. Gjinari et alii, *Atlasi Dialektologjik i Gjuhës Shqipe*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, vëllimi I, Napoli 2007.

B.D. Joseph, *The synchrony and diachrony of the Balkan infinitive. A study in areal, general, and historical linguistics*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

M. La Piana, *Studi linguistici albanesi* vol. I, Prolegomeni allo studio della linguistica albanese, Palermo 1939.

S. Mansaku, "Paskajorja e shqipes dhe kategoritë gramatikore të saj", in *Studime filologjike*, viti XXXVI (XIX), n.1, Tiranë 1982, pp.139-161.

M.R. Manzini - L.M. Savoia, "Participio e infinito nella varietà di Scutari", in *Giornate di studio offerte a Antonino Guzzetta*. Cinque secoli di cultura albanese in Sicilia. Atti del XXVIII Congresso Internazionale di Studi Albanesi, a cura di Matteo Mandalà, Albanica 15, Palermo 2003, pp. 401-432.

L. Matranga, *E mbsuame e krështerë*, Edizione critica dei testi manoscritti e a stampa (1592) a cura di Matteo Mandalà, Albanica 21, Salvatore Sciascia Editore, Caltanissetta 2004.

H. Pedersen, "Recension për punimin e Sandfeld-Jesen-it mbi infinitivin në gjuhët ballkani-

ke", *Indogermanische Forschungen* XII, 1901, riedito in Holger Pedersen, *Studime për gjuhën shqipe*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Libri 20, Prishtinë 2003.

S. Riza, *Çështja e paskajores në shqipe*, pp. 45-55 in Selman Riza, *Vepra*, 4, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Botime të veçanta LIII, Prishtinë 2004.

G. Rohlfs, "La perdita dell'infinito nelle lingue balcaniche e nell'Italia meridionale ", nel volume *Omagiu lui Iorgu Iordan cu Prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti 1958, pp. 733-744.

H.W. Schaller, *Die Balkansprachen: Eine Einführung in die Balkanphilologie*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1975.

A. Xhuvani, "Paskajorja në shqipet" (1960), riedito in Aleksandër Xhuvani, *Vepra*, I, Tiranë 1980.

Diversitas Linguarum
Volume 25

Von Zuständen, Dynamik und Veränderung bei Pygmäen und Giganten

Festschrift für Walter Breu zu seinem 60. Geburtstag

Herausgegeben von
Lenka Scholze & Björn Wiemer

Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer

DISA NDIKIME TË GREQISHTES NË FJALËFORMIMIN FOLJOR TË ARBËRISHTES SË ITALISË

1. *Bazë leksikore romane (+ ndajshtesë greke) + eptim arbëresh*

Në të folmet arbëreshe të Italisë dëshmohet një numër i konsiderueshëm greqizmash që sot gjejmë sidomos në të folmet simotra të shqipes së Çamërisë dhe në toskërishten jugore, në përgjithësi, dhe natyrisht në të folmet arvanite të Greqisë, për të cilat disponojmë sot pas monografisë së Sasse-s, të monografive të plota dhe sistematike të përgatitura në dhjetëvjetëshin e fundit nga albanologu i mirënjohur Titos Jochalas – përmend këtu vetëm studimin e tij të fundit dhe të rëndësishëm *I arvanitjà sto Morià, chronikàporìas*, në dy vëllime, që doli sivjet në Athinë.

Kërkimet e reja të Jochalasit[1] – kujtoj këtu vëllimet e tij *΄Ανδρος. Αρβανίτες και Αρβανίτικα* (Αθηνα 2000), *Ευβοια. Τα Αρβανίτικα* (Αθηνα 2002), *΄Υδρα. Λησμονημέη γλώσσα,* gjithashtu në dy vëllime (Αθηνα 2006), me të dhënat e reja gjuhësore që na sollën, na detyrojnë ta rikonsiderojmë pak historinë e shqipes duke na ofruar një dokumentacion të pasur dhe të ri për arvanitishten, që na paraqet një spektër më të gjerë diatopik dhe diakronik për ta rishikuar këtë variant jugor të gjuhës dhe vendin e tij në kontekstin e varianteve të shqipes, sidomos për sa i përket raportit të tij me një variant tjetër të toskërishtes së vjetër siç është arbërishtja e Italisë.

---

[1] JOCHALAS, Titos P. (2000): *΄Ανδρος. Αρβανίτες και Αρβανίτικα.* Αθηνα: Εκδοσεις Πατακη; JOCHALAS, Titos P. (2002): *Ευβοια. Τα Αρβανίτικα.* Αθηνα: Εκδοσεις Πατακη; JOCHALAS, Titos P. (2006): *Υδρα. Λησμονημέη γλώσσα, τόμ Α΄-Β΄,* Αθηνα: Εκδοσεις Πατακη; JOCHALAS, Titos P. (2011): *Η Αρβανίτικα στο Μοριά, χρονικάπορείας, τόμ Α΄-Β΄.*

Dhe këtu do të hap një parentezë të shkurtër për të theksuar nevojën që kemi në komunitetin tonë shkencor – dhe ky tubim ynë i sotëm albanologjik kështu i rëndësishëm për studimet tona gjuhësore ndoshta mund të na jep rastin e mirë për ta diskutuar këtë çështje seriozisht – të fusim në përdorim një term që na mungon për gjuhën e përbashkët panshqipe nën çatinë e së cilës duhet të përfshihen qoftë komunitetet e folësve të varianteve të gjuhës së diasporës arbërore që u shkëputën nga trungu para shekullit XV domethënë arbëreshët e Greqisë dhe të Italisë, qoftë komunitetet e shqipfolësve të Ballkanit. Të vazhdojmë ta quajmë atë 'shqipe' si u bë deri sot ka rrezik të vazhdojmë ta mbulojmë shtratin e madh gjuhësor me nje batanije të shkurtër, gjysmake nga ana diakronike dhe diatopike, që nuk mund ta mbulojë atë sepse nuk e ka masen e kohës dhe të hapësirës të shtratit që duhet ta përfshijë. Por duke e quajtur atë 'shqipe' edhe per periudhen në të cilen nuk ishte 'shqipe', por 'arbërishte', rrezikojmë të dërgojmë tipologjikisht në mërgim jashtë shtratit të përbashkët jo vetëm 'arbëreshët' me eksodin e tyre historik, më parë në Greqi dhe pastaj në Itali, por edhe 'arbërishtet' që gjuha 'shqipe' nuk mund të përfshijë historikisht duke përcaktuar një fazë diakronike të gjuhës më të mëvonshme se ajo e diasporave arbërore. Tani, duke mos qenë Arbërishtja – ajo e Greqisë dhe ajo e Italisë – dhe shqipja dy gjuhë paralele, si vazhdojnë të trumbetojnë disa dilektantë katundi – por me të gjitha veçoritë e veta variante gjuhësore brenda shtratit të një gjuhe të përbashkët, neve na duhet domosdo ta kemi këtë term identifikues të brendshëm që nuk kemi për ta identifikuar këtë gjuhë të përbashkët, domethënë se duhet ta kemi edhe ne këtë term asnjanës që mjerisht deri sot na mungon, por nuk u mungon gjuhëve të huaja ku gjejmë terma si "albanese" (italisht),"albanian" (anglisht), "albanische"(gjermanisht), "albanais" (frëngjisht) etj.

Për këtë term që na mungon në shqipe dhe në terminologjinë tonë shkencore për *gjuhën e përbashkët panshqipe*, duke shkaktuar anakronizma dhe anatopizma [me "arbëreshët" që sipas shqiptarëve flasin shqip dhe me shqiptarët që sipas arbëreshëve flasin arbërisht!], para do kohe kam avancuar idenë që këtë gjuhë të përbashkët panshqipe mund ta emërtojmë për shembull *albanishte*, ose *albanishtja e re*, ku mund të përfshihen të gjitha variantet e saj pas protoshqipes, ose *albanishtja e vjetër*: e kam fjalën këtu për të gjitha variantet qoftë diakronike qoftë diatopike – shqipja, arbërishtja

e Greqisë, arbërishtja e Italisë – që regjistrohen përkatësisht në trevat shqipfolëse, në trevat arvanitishtfolëse dhe në trevat arbërishtfolëse[2].

Por ta lëmë tani diskutimin për albanishten dhe të kthehemi në temën qendrore të kësaj kumtese time për ndikimet e greqishtes në fjalëformimin foljor të arbërishtes. Do të ndalem posaçërisht në efektin e dendurisë së lartë të greqizmave, sidomos të atyre foljore, që ka ushtruar në sistemin foljor të vet arbërishtes, duke prekur edhe fjalëformimin e saj në një hark kohor shumeshekullor. Dhe kjo ndodhi edhe pas shume shekujsh nga shkëputja e arbërishtes nga trungu i Ballkanit dhe nga ndërprerja e kontaktit të ngushtë që ajo kishte me greqishten, por edhe për efekt të hegjemonisë fetare dhe kulturore të greqishtes bizantine në kishën lindore arbëreshe[4], që zgjati për një pjesë të komuniteteve arbëreshe deri në ditët tona dhe që solli si pasojë asimilimin brenda arbërishtes të një numri të lartë leksemash, sidomos emra por edhe folje, që e pasuruan fondin e arbërishtes, duke e karakterizuar edhe atë në krahasim me variantet e tjera të gjuhës.

Dihet se ka rëndësi se si verifikohet në këtë rast, në kontekste me kontakt gjuhësor, ndërhyrja, dmth interferenca gjuhësore, që mund të ndodhë përmes rrugës gojore apo shkrimore, brenda një konteksti komunikativ prestigji siç është ai fetar, që megjithëse sektorial, e ushtron peshën e vet me fuqinë e institucionit bartës të gjuhës liturgjike – kisha – edhe në një komunitet si ishte ai arbërishtfolës në të kaluarën që karakterizohej për një prani të madhe greqizmash në shumë fusha të gjuhës së folur. Kjo peshë ka qenë e madhe nëse ky ndikim përmes oralitetit, i tejkaloi kufijtë e leksikut, siç do të shikojmë më tej, dhe ju adaptua morfologjisë së gjuhës që mori hua për efekt të induksionit edhe prapashtesat nga gjuha marrëse.

Në arbërishten, sikurse edhe në gjuhët e tjera ballkanike, greqizmat foljorë kanë hyrë nga koha e aoristit, dhe jo nga e tashmja, duke paraqitur këto ndajshtesa që rrjedhin përkatësisht nga tema e kohës së kryer të thjeshtë

[2] Kjo gjendje është shumë e afërt nga ana tipologjike me gjendjen e gjuhës së Holandezëve, që në ambientin akademik identifikohet si nederlandishtja, që përfshin brenda saj variante diakronike dhe diatopike si gjuha hollandeze, e folur ne Hollande, gjuha flamenge, e folur ne Belgjike, dhe gjuha afrikaans, e folur ne Afriken e Jugut dhe ne Namibi.

të greqishtes: **-as** [nga morfema e aoristit -ασ(α)], **-es** [nga morfema e aoristit *-εσ(α)*]**, is** [nga morfema e aoristit *-ισ(α)*], **os** [nga morfema e aoristit -*όσ(α)*]**, -aks** [nga morfema e aoristit *-αξ(α)*]**, eks**[nga morfema e aoristit -*εξ(α)*], **-aps** [nga morfema e aoristit *-αψ(α)*], **-eps** [nga morfema e aoristit -*εψ(α)*], **-ips-**[nga morfema e aoristit *-iψ(α)*]. Këto huazime foljore greke përfshihen në zgjedhimin e dytë të foljeve me bashkëntingëllore në temë, por ashtu siç ndodh në arvanitishten këto huazime foljore marrin edhe prapashtesën e vjetër të shqipes **-nj** që sot në trajtën standarde **-j** gjejmë vetëm në zgjedhimin e foljeve me temë në zanore.

Sjellim këtu disa shembuj nga greqizmat foljorë që kemi nxjerrë nga vjelja e leksikut të veprës *Gjella e Sh*ën *Mëris Virgjër* (1762) të Jul Varibobës:

a. Folje me temë në **-as-inj** < nga foljet greke me temë në të tashmen *άζω* dhe në të kryerën e thjeshtë *ασ(α):*
dhjavasinj (shqip "lexoj") <διαβάζω: 1503 çë dhjavasën urtëria

b. Folje me temë në **-es-inj** < nga foljet greke me temë në të tashmen -*αίω* dhe -*έω* dhe në të kryerën e thjeshtë *-εσ(α):*
ftesënj (shqip "kam faj") 1775: Të ftesa, oj Zoti Krisht. *Nga greqishtja πταίω;*
ngalesënj (shqip "padis") 965: Mos vaça t'e ngalesënj, Prefazione: e të dal dhimoni të më ngalesënj. *Nga greqishtja εγκαλέω;*
parkalesënj (shqip "lut") Prefazione: Andaj të parkalesënj, Zonja e Shën Mëri, 236: parëkalesënje tën Zon". *Nga greqishtja παρακαλέω.*

c. Folje me temë në **-is-inj** < nga foljet greke me temë në të tashmen *-ίζω* dhe në të kryerën e thjeshtë *-ισ(α):*
dhrosisënj (shqip "ushqej" dhe jo "lag**,** lagështoj, freskoj" si është ne greqishten e sotme δροσίζω dhe për shqipen e vjetër (shih Leotti (1937:152) "rinfrescare": 3425 Ea më lipis, ea më dhrosis, 2602 e si bī r të dhrosisi, 2144 ndë ktë tries të dhrosisesh;
rrukullisënj (shqip "rrëkëllej" sot jo në standardin, por e dëshmuar deri në fjalorin 1954 dhe në Leotti (1937: 1245): 151: i rrukullisi e i gramisi, 3069: mbjatu i gramisi e i rrukullisi;
qeverrrisi 634: qeverrisi, via, zonjat e mia (por këtë huazim e gjejmë

edhe në shqipen qeveris dhe në rumanishten chivernisi (italisht "governare"). Nga aoristi *εκυβέρνησα* i foljes greke *κυβερνῶ.*

Ndryshe nga foljet e mësipërme, që e kanë prejardhjen direkt nga greqishtja, folja *sporrisinj* (shqip "hedh farën, mbjell") më duket se u krijua brenda arbërishtes, por duke u nisur nga fjala greke *σπορέα*[3] "mbjellje". Nuk dimë nëse folja prejemërore *sporris* u krijua për analogji të brendshme apo ekzistonte në greqishten mesjetare dhe pra u humb, e zëvendësuar nga forma moderne οπορίάζω "semenzire, tallire" sot.

d. Folje me temë në **-os-inj** < nga foljet greke me temë në të tashmen *-όνω, -όω* dhe në të kryerën e thjeshtë *-όσ(α):*
dhullosënj (shqip "hidhëroj") nga greqishtja δουλόω (italisht "soggiogare, asservire") 3729: Oj mëm shëjte e dhullosur ("Madre addolorata"), 4159: gjakùn e pruar dhullosur ("nessuno fu deluso"). Altra ipotesi: nga italishtja e vjetër dolare, piallare;
farmakosënj (si në shqipen: "helmoj, hidhëroj") 2458: Ka Krishti farmëkosur. Nga greqishtja *φαρμακόνω ~ φαρμακόω.*
serposënj (shqip "përfundoj, perëndoj") 1865: Së dighet dit për mua, sembre serposet.

e. Folje me temë në **-aks-inj** < *nga foljet greke me temë në të tashmen – -άσσω, -άζω* dhe në të kryerën e thjeshtë *-αξ(α):*
pataksënj (shqip "çudit", "zë në befasi", qëlloj") 285: Si e tha bëri, e u pataks". *Nga greqishtja πατάσσω;*
taksënj (shqip "premtoj"): 169 Atë çë taksi tat Adhamit". Nga greqishtja *τάσσω;*
gharaks (shqip "gdhin, agon") 286: porsa u gharaks, vate e gjet. Nga greqishtja *χαράζω* (imp. albeggia, fa giorno").

---

3 *Sporè* ashtu si *podhè, thimonè kallamè, vorè,* dalin me mbaresat έα (si ashtu në dialektet arvanite të Greqisë) dhe jo e mëvonshme ία që gjëndet në greqishten e Kalabrisë dhe në ία si u zhvillua monoftongimi dhe shkrirja e dy zanoreve nga dy rrokje në një rrokje të vetme ("sinizèsi") para shekullit XIII, ndërsa emigrimi i arbëreshëve në Greqi ndodhi në fillim të shek. XIV. Domethënë se, sipas Johalasit (1994), nuk e morën nga kontakti në Greqi, por e kishin me vetë, sepse e kishin marrë që prej kontaktit të shqipes me greqishten më arkaike të Shqipërisë.

f. Folje me temë në **-eks-inj** < nga foljet greke me temë në të tashmen -*άιω, -εχω,* dhe në të kryerën e thjeshtë *εξ(α):*
steksënj (shqip: "ulem", "vendosem") 4042: Ku vate e ka steksi ("Dove essa si posò"). Nga greqishtja *σταίνω* (italisht "porre, collocare");
porseksënj (shqip "dalloj", "vë re") 743: çë ajo porseksi se llegha vin, 4040: Ma kur Romën porseksi;
streksinj (shqip "kthehem, drejtohem") 4105: Streksi e Shën Mëria. Nga greqishtja *στρέχω;*

g. Folje me temë në **-iks-inj** < *nga foljet greke me temë në të tashmen -ηγω,* dhe në të kryerën e thjeshtë *iξ(α):*
piksënj (shqip "ngjiz, zë") 4037 u piks porsa e pā (" e si addensò al vederla")
rrëfiksënj (shqip "fishket, venitet");

h. Folje me temë në **-aps-inj** < nga foljet greke me temë në të tashmen -*άυω* dhe në të kryerën e thjeshtë -*αψ(α):*
papsënj (shqip "fashit, qetësoj, paqësoj".

i. Folje me temë në **-eps-inj** < nga foljet greke me temë në të tashmen -*έυω* dhe në të kryerën e thjeshtë -*εψ(α):*
jatrepsënj (shqip "mjekoj, shëroj"). 1985: ea jatreps theritat tona. Nga greqishtja *ιατρεύω.*

l. Folje me temë në **-ips-inj** < nga foljet greke me temë në të tashmen -*είπω* dhe në të kryerën e thjeshtë - *iψ(α):*
lipset (shqip "duhet, nevojitet") 3401: Ju nguqet çera, se lipset vera. Nga greqishtja *λείπω.*

Përveç huazimeve foljore nga greqishtja mesjetare/bizantine dhe nga greqishtja e re, ka në arbërishten e Italisë një sërë foljesh që janë formuar nëpër shekujt duke shfrytëzuar disa elemente të greqishtes, si fjala vjen morfemat që vijnë nga aoristi i gjuhës fqinje, duke i kombinuar ato me një baze leksikore romane (e prejardhur nga italishtja ose nga dialektet italo-jugore me te cilat arbërishtja ka qenë historikisht në kontakt) dhe me mbaresat e vjetra shqipe që arbërishtja e Italisë dhe arbërishtja e Greqisë vazhdojnë të përdorin edhe sot në gjuhën e folur edhe për foljet të zgjedhimit të dytë.

Në variantet gjuhësore arbëreshe gjejmë në fjalëformimin foljor një seri formash hibride romano-greke çka duket se ka qenë kjo një prirje e kahershme që gjallon ende në strukturën e thellë leksikore e që shfaqet në disa neologjizma prejemërorë ku përdoren thuajse rregullisht morfema nga greqishtja mesjetare dhe ajo e re, si ***-as (+ënj***), ***-aks (+ënj)***, ***-aps (+ënj)*** dhe ***-is (ënj)***, të ndjekura nga mbaresat e vjetra arbëreshe.

Në disa formime të tjera bazës leksikore romane i bashkohet një ndajshtesë fjalëformuese me prejardhje greke, që ndiqet nga ndajshtesat trajtëformuese arbëreshe. Një rast i tillë është p.sh. huazimi foljor *ngolisënj* 'ngjis' nga it. 'incollare' < (*n*+tema *kolë*) *ngolë+is+ënj*, që në ndonjë të folme është zëvendësuar nga huazimi më i ri *ngolarënj* që haset aty-këtu krahas fjalës shqipe *ngjitënj*.

Folja *kolis* "ngjis" që sot nuk figuron në fjalorin e shqipes standarde të Akademisë së Shkencave (edicionet: 1980 dhe 2002), figuronte në fjalorin e shqipes të vitit 1954 dhe në ato të meparshme, si në *Dizionario albanese-italiano* te Angelo Leotti, Roma 1937, f. 472: *kolis* – v.-is, aor.*isa*, attaccare, appiccicare, appioppare". Ajo ka sot një përhapje më dialektore dhe figuron në fjalorin e Çamërisë të Qemal Haxhihasanit[4]. Nuk jemi të sigurt nëse këtu kemi të bëjmë me foljen e fondit leksikor dialektor tradicional ***kolis*** ose me një neologjizëm prejemëror ***ngolis*** (nga parashtesa përforcuese ***n*** + ***kolë*** (nga italishtja 'colla').

Në disa formime të tjera bazës leksikore romane i bashkohet një ndajshtesë fjalëformuese me prejardhje greke, që ndiqet nga ndajshtesat trajtëformuese arbëreshe. Një rast i tillë është p.sh. huazimi foljor *ngolisënj* 'ngjis' nga it. 'incollare' < (*n*+tema *kolë*) *ngolë+is+ënj*, që në ndonjë të folme është zëvendësuar nga huazimi më i ri *ngolarënj* që haset aty-këtu krahas fjalës shqipe *ngjitënj*.

GIORDANO (1963) sjell një listë me huazime të tilla foljore me një bazë leksikore romane e ndërthurje eprimore greko-arbëreshe që hasen sot e gjithë ditën në të folmen e Frasnitës: *çotjasënj* 'trullos', *cingarjasënj* ~

[4] Shih studimin e tij: "Vështrim i përgjithshëm mbi të folmen e banorëve të Çamërisë" (f. 3-113) në *Dialektologjia Shqiptare*, II, Tiranë 1974, f. 61.

cingarjarënj ‘mashtroj’, *cinxulljasënj* ‘keqtrajtoj’, *fallopjasënj ~ fallopjarënj* ‘ha, përtyp (barin – për kafshët)’, *fjandasënj* e *fjandaksënj* ‘imagjinoj’, *mubjasënj* ‘narkotizoj’, *mulhasënj* ‘kalb, prish’, *shkerdhjasënj* ‘cifloj’ dhe *zgarrixjasënj* ‘gërvisht’. Kësaj liste ne do t’i shtonim edhe dy huazime të tjera “hibride”, me bazë leksikore romane dhe formant grek *-as*: *vakandasënj* ‘zbraz’; *kutufasënj ~ kutufosënj* ‘rrah’ (me një bazë romane me etimologji të pasigurt *cutuf-* nga *cutuffari* a *accutuffari* që çuditërisht nuk gjendet në Kalabri, por në Sicili)[5].

2. Bazë arbëreshe + ndajshtesa greke/ bazë italiane + ndajshtesa greke

gharepsënj: 89: Me tij gharepsem, o e Shën Mëri, 113: Mund gharepsesh, o e Shën Mëri, 1430 Gharepsem kur kultonj se mbi dhe.

Një tjetër huazim “hibrid”, formuar nga një bazë leksikore italiane dhe një ndajshtesë nga greqishja e re, është folja *stirandaksënj ~ stirandasënj* ‘ndej teshat, e i përgatit për t’u hekurosur’. Me gjasa përbëhet prej një rrënje italiane *stir-* < *stirare* dhe greqizmit foljor *adhjas(ënj)* ‘rendit, përgatit’ me mbaresat e vjetra shqipe *-ënj*, *-ën*, *-ën* etj. Që në të folmet arbëreshe të Kalabrisë u shtohen foljeve me temë në bashkëtingëllore. Përdorimi i kufizuar i kësaj foljeje në kushtet e sotme mund të ketë përcaktuar perceptimin dhe interpretimin e gabuar në *stirandaksënj ~ stirandasënj* me gjasa nga *stiradhjas*. Një dukuri e ngjashme dëshmohet në disa të folme arbëreshe të Kalabrisë edhe në foljen *tarandaksënj* ‘shkund, tund’ me variantin *trandaksënj*[6].

Së fundi, në këtë kategori huazimesh me bazë italo-romane dhe ndajshtesa greke hyn edhe folja *manganisënj* ‘rrah lirin a kërpin me mëngër’, që kemi regjistruar në ngulimin arbëresh San Nicola dell’Alto, por që gjendet edhe në *Fjalorin arbërisht* nga GIORDANO (1963: 253). Mirëpo në këtë rast, edhe pse fjala *mangën / mëngër* është ndër huazimet më të vjetra

[5] G. Piccitto, (1977: 44): *cutuffári*, *accutufári* ‘bastonare, malmenare’; sipas Alberto Varvaro (1986: 12): *accutufari* v.tr. ‘percuotere’. Nuk haset jashtë Sicilisë dhe nuk i dihet prejardhja.

[6] Falënderoj Titos Johalasin që më sugjeroi gojarisht këtë hipotezë mbi prejardhjen e foljes *stirandaksënj*.

greke të shqipes, në këtë të folme arbëreshe mund të ketë hyrë prej kalabrishtes *mangano*.

Në përfundim, mund të konstatojmë se huazimet, siç vëren me të drejtë gjuhëtari italian Massimo Fanfani, "*janë dëshmi të shtrenjta të historisë dhe të marrëdhënieve reciproke midis popujve, studimi i të cilave na lejon ta rindërtojmë dhe ta përshkojmë përsëri shtigjet e shumta të shkëmbimeve kulturore, duke gjetur të dhëna mbë gjuhët e interesuara, mbi historinë e leksikut të tyre, mbi aspekte të fonetikës historike dhe mbi ngjarje morfologjike që do t'ishte e vështirë apo e pamundur të nxjerrim gjetkë*"[7].

Bibliografia

E. Giordano (1963), *Dizionario degli Albanesi d'Italia*. Bari: Edizioni Paoline.

Q. Haxhihasani (1974), "Vështrim i përgjithshëm mbi të folmen e banorëve të Çamërisë" (ff. 3-113) në *Dialektologjia Shqiptare*, II, Tiranë.

T.P. Jochalas (1994), "Considerazioni sull'elemento greco nell'arbëresh" (pp. 141-160), në I dialetti italo-albanesi. Studi linguistici e storico-culturali sulle comunità arbëreshe, a cura di F.Altimari e L.M.Savoia, presentazione di Tullio De Mauro, Bulzoni, Roma.

T.P. Jochalas (2000), *΄Ανδρος. Αρβανίτες και Αρβανίτικα,* Εκδοσεις Πατακη. Αθηνα.

T.P. Jochalas (2002), *Ευβοια. Τα Αρβανίτικα,* Εκδοσεις Πατακη. Αθηνα.

T.P. Jochalas (2006), *΄Υδρα. Λησμονημέη γλώσσα, Α΄-Β΄,* Εκδοσεις Πατακη. Αθηνα.

T.P. Jochalas (2011), *Η Αρβανίτικα στο Μοριά, χρονικάπορείας, τόμ Α΄-Β΄,* Εκδοσεις Πατακη. Αθηνα.

Il Vocabolario Treccani. Enciclopedia dell'italiano, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma 2011.

G. Piccitto (a cura di) (1977), *Vocabolario siciliano. I,* Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani. Catania-Palermo.

G. Variboba (2005), *Vita della Beata Vergine Maria (1762) – Gjella e Shën Mërīs s'Virgjër (1762).* Edizione critica e traduzione italiana a cura di Vincenzo Belmonte. Con cd-rom allegato, Rubbettino editore, Soveria Mannelli.

A. Varvaro (1986), *Vocabolario etimologico siciliano*. *Volume I (A-L)*. Con la collaborazione di Rosanna Sornicola, Centro Studi Filologici e Linguistici Siciliani, Palermo.

[7] cf. zërin "Prestiti" nën kujdesin e Massimo Fanfani, në *Il Vocabolario Treccani. Enciclopedia dell'italiano*, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma 2011, f. 1158-1160.

AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE E KOSOVËS

AKADEMIA E SHKENCAVE E SHQIPËRISË

SHQIPJA DHE GJUHËT E BALLKANIT

ALBANIAN AND BALKAN LANGUAGES

Konferencë shkencore e mbajtur më 10-11 nëntor 2011 në Prishtinë
Scientific Conference held on 10-11 November 2011 in Prishtina

PRISHTINË
2012

ARBËRISHTJA
NË KONTEKSTIN GJUHËSOR ITALIAN

L'ALBANESE D'ITALIA
NEL CONTESTO LINGUISTICO ITALIANO

TEKSTE ARBËRISHT TË KALABRISË DHE TË SICILISË NË VEPRAT E HERVÁS Y PANDURO

Humanist me interesa filozofike, teologjike, matematikore, historike, gjeografike, antropologjike dhe gjuhësore, Lorenzo Hervás-i përfaqësonte në mënyrë simbolike gjendjen shoqërore të eruditit tipik të shekullit XVIII. Quhej një nga njerëzit më të ditur të kohës së tij (*"El último humanista y el primer filólogo del mundo"* e ka përcaktuar, ndoshta me njëfarë emfaze, shkrimtari spanjoll Navarro Ledesma). Jetoi ndërmjet viteve 1735-1809 në Spanjë dhe pastaj në Itali, dhe më saktë në Shtetin e Papës, ku gjeti mikpritje si pasojë e dëbimeve të jezuíitëve nga tokat e fronit të Spanjës (1767).

Nga veprimtaria e gjerë dhe e shumanshme, kryevepra e këtij autori spanjol mbetet *Idea dell'Universo* (Përfytyrimi i Gjithësisë), me 32 vëllime, botuar në Çezenë, ndërmjet viteve 1778-1792. Duke iu përmbajtur Tagliavinit[1], në qoftë se vëllimet për natyrën (I-XVI, XXII) të kësaj vepre madhështore, në ditët tona, rreth dy shekuj nga botimi i tyre, kanë pak ose asnjë interes, nuk mund të themi të njëjtën gjë për të pesë vëllimet e tjera që mbesin, sidomos *Catalogo delle lingue* (Katalog i gjuhëve, 1784), *Origine, formazione e meccanismo degli idiomi* (Prejardhja, formimi dhe mekanizmi i gjuhëve të folura, 1785), *Aritmetica delle nazioni* (Aritmetika e kombeve, (1786), *Vocabolario poliglotto* (Fjalor shumëgjuhësh, 1787) dhe *Saggio pratico delle lingue* (Studim praktik i gjuhëve, 1787), përkatësisht vëllimet XVII, XVIII, XIX, XX dhe XXI të së njëjtës seri enciklopedike, që kanë vlerë të madhe për historinë e gjuhësisë. Këta vëllime, me shtesa dhe plotësime të mëtejshme, më vonë bënë kapitujt e veprës së tij *Catalogo de*

[1] Shih C(arlo) T(agliavini), "Hervás y Panduro, Lorenzo", në *Enciclopedia Italiana*, XVIII, Roma 1933, f. 498.

las lenguas de las naciones conocidas, numeración, división y clases de éstas, según la diversidad de sus idiomas y dialectos (Madrid, 1800-05), mbetur e pambaruar.

Me këtë erudit të shekullit XVIII jam ndeshur pothuajse rastësisht në vitin 1986, kur, gjatë një qëndrimi të shkurtër kërkimor në Gjermani, po merresha me studimet për gjuhën dhe kulturën e arbëreshëve të Italisë të botuara në vendet gjermanfolëse. Për shkak të disa citimeve që gjeta në studimin e Bruno Biondelli-t, *Della letteratura popolare dell'Epiro* (1846)[2], hyra atëherë në veprën e mirënjohur enciklopedike të Johann Christoph Adelung-ut (1732-1806) *Mithridates*[3], botuar në Berlin ndërmjet viteve 1806-1817, vazhduar dhe mbaruar pas vdekjes së sajuesit nga Johann Severin Vater (1771-1826). Kjo vepër, që sipas qëllimeve të Adelung-ut, duhej të përfshinte me studime dhe me përshkrime të shkurtra gramatikore të të gjitha gjuhëve të botës që njiheshin atëherë, ndërmjet versioneve shqipe të lutjes së "padrenostros" (atit tonë), ka dy përkthime, përkatësisht në arbërishten siciliane dhe në arbërishten kalabreze, që Vateri, ruajtës dhe vazhdues i *Mithridates*, pas vdekjes së Adelung-ut, i rimori, siç shkruan tekstualisht, "aus Hervas".

I shtyrë nga kurioziteti për të njohur veprën e këtij jezuiti spanjoll të shekullit XVIII, qëndrova disa ditë në Bibliotekën Kombëtare të Romës, ku gjeta punimet me karakter "gjuhësor" të botuara nga Hervás-i.

Duke parë pamundësinë për të pasur në dispozicion, brenda një kohe të caktuar, nga një kopje fotostatike të tyre si dhe pamundësinë e një huazimi ndërbibliotekar, meqë bëhej fjalë për vëllime me një kopje të vetme të

[2] Shih Bruno Biondelli, "Della letteratura popolare dell'Epiro", në Rivista Europea, 1846; përkthyer në gjermanishte dhe botuar në revistën *Magazin für die Literatur des Auslandes*, Berlin 1846, n. 133, f. 531-2, n. 134, f. 536-7, me titullin "Geschichte, Sprache und Poesie der Albaner"; ribotuar në *Studii linguistici di Bruno Biondelli*, Milano 1856, f. 77-103.

[3] Për këtë vepër, titulli i plotë i së cilës është *Mithridates oder allgemine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in bey nahe fünfhundert Sprachen und Mundarten* (Berlin 1806-17) dhe që kam mundur ta konsultojë në botimin origjinal pranë Bibliotekës universitare të Heidelbergut, ekziston tashmë edhe një rishtypje fotostatike e botuar më 1970 në Gjermani nga shtëpia botuese Georg Olms.

botuara para vitit 1850, u ngushëllova me një konsultim të plotë dhe të drejtpërdrejtë vetëm të *Saggio pratico delle lingue*[4], botuar në Çezenë më 1787. Vetëm më vonë munda të kem disa fotokopje të veprave të tjera[5], konsultimi i të cilave, edhe pse pjesërisht, më dukej në çdo rast i domosdoshëm për të pasur një kuadër referimi më të gjerë që do të më lejonte të kuptoja në çfarë optike vepronte ky erudit spanjoll për klasifikimin e gjuhëve të ndryshme, midis të cilave dhe të shqipes[6].

---

4 Titulli i plotë i veprës është *Saggio pratico delle lingue, con prolegomeni e una raccolta di orazioni Domenicali in più di trecento lingue e dialetti*, në të cilën shpjegohet përhapja e gjuhës së parë të folur e llojit njerëzor dhe pastaj pështjellimi i gjuhëve që pasoi në të dhe tregohet degëzimi dhe shpërndarja e kombeve me shumë të dhëna të dobishme për historinë. *Opera dell'abbate Don Lorenzo Hervás*, Cesena 1787, pp. 255 (vepër e abatit Atë Lorenco Hervás, Çezenë 1787, me 255 faqe).

5 Po sjell këtu titujt e veprave të Hervásit, që munda t'i konsultoj në Bibliotekën kombëtare të Romës: *Catalogo delle lingue conosciute e notizie della loro affinità e diversità*, Cesena 1784; *Origine, formazione, meccanismo ed armonia degl'idiomi*, Cesena 1785; *Vocabolario Poliglotto con prolegomeni sopra più di CL lingue dove sono delle scoperte nuove, ed utili all'antica storia dell'uman genere, ed alla cognizione del meccanismo delle parole*, Cesena 1787.

6 Klasifikimi i gjuhëve propozuar nga Hervás-i, që niset nga teoria e vjetër njëgjenetike, sipas së cilës diferencimi ndërmjet gjuhëve të botës do të jetë bërë ashtu siç tregohet nga historia e kullës së Babelit (Zanafilla e botës XI) – shih referimin në nëntitullin e *Saggio pratico delle lingue* për rrëmujën babilonike të gjuhëve që ndodhi pas shpërbërjes së "të folurit të parë të llojit njerëzor" – sigurisht nuk ishte një gjë e re në shekullin XVIII dhe prandaj nuk shihet si një kontribut për erudicionin e kohës, duke pasur parasysh se bëhet fjalë më shumë për një ide të pranuar gjatë shekujve të parë të erës së krishterë, kur shkenca duhej të pajtohej me interpretimin e mirëfilltë të historisë së gjithësisë, që përmbahej në Zanafillën e botës. Nga i njëjti këndvështrim njëgjenetik, rrjedhin një sërë hamendjesh të gabuara dhe hipotezash dogmatike (shih pohimin aksiomatik që "të gjitha gjuhët bashkohen në sintaksë dhe vetëm në fjalët ndryshojnë" në *Saggio pratico*, f. 57), të cilat prej kohësh nuk ishin mbështetur më nga gramatikanët empirikë.
Kriteri që ndoqi Hervás-i për të mundur të përcaktonte një farefisni ndërmjet familjeve të gjuhëve kryesisht qe afërsia gjeografike, që mori një domethënie historike. Kështu, duke u mbështetur në mënyrë të përshtatshme në një parim të tillë historiko-territorial, qe e lehtë për atë të bashkonte shqipen me greqishten; prejardhja e përbashkët e të dyja gjuhëve shpjegohet nga ai me njëfarë numri fjalësh që shqipja ndante me greqishten, ndërsa ndryshimi për Hervás-in do të ishte rezultat i kalimit të kohës dhe i shpërbërjes gjeografike të popujve greqishtfolës.
Hervás-i e fuste shqipen vazhdimisht ndërmjet varianteve të greqishtes, qoftë kur solli në *Saggio pratico delle lingue* versionet e ndryshme të "atit tonë", qoftë kur në *Vocabolario Poliglotto* renditi për krahasim nja gjashtëdhjetë fjalë, duke iu vënë

Saggio, siç e specifikon edhe nëntitulli, ka "një përmbledhje të lutjeve të së Dielës në më shumë se treqind gjuhë dhe dialekte". Botimi i një vepre si kjo nuk qe ndonjë gjë e re në rrethin evropian, ku, që nga fundi i shekullit XVI e deri në fillimet e shekullit XX, vihet re një interes mjaft i madh për këto përmbledhje[7]. Në *Saggio*, në nënndarjen "dialekte greke", Hervás-i sjell katër versione të "atit tonë" në gjuhën shqipe, përkatësisht të shënuara me numrat progresivë 184, 185, 186 dhe 187. Dy janë në shqipe (ajo me numër 184, e quajtur "shqipe epirote" dhe ajo me numër 185, e emërtuar si "shqipe moderne epirote") dhe dy në arbërishte (ajo me numër 186, e përcaktuar "greqishte siciliane" dhe ajo me numër 187, e quajtur "greqishte kalabreze"). Ndërsa për versionet në gjuhën shqipe Hervás-i në hyrje na tregon burimet që ka përdorur – katekizmin e Budit (botimi i vitit 1664) për të ashtuquajturën "shqipe epirote" (ose thjesht "epirotishte") dhe katekizmin e Paolo Galantes, një prift shqiptar, për atë që ai e sjell si "shqipe moderne

menjëherë, në vijim të pandërprerë, pa ndonjë dallim, varianteve greke tre lloje shqipeje nga ai të quajtura "shqipe", "epirotishte" dhe "epirotishte siciliane" (ose "greqishte siciliane") duke ndjekur të njëjtën skemë për ndarjen e gjuhëve propozuar edhe në tabelën XLVIII të *Catalogo delle lingue*. Sidoqoftë, kufizimet gjuhësore të Hervásit janë të dukshme në qoftë se krahasohen me rezultatet e arritura nga studiues të tjerë bashkëkohorë me të (shih Thunman, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig (1774), që arriti të çonte përpara hipotezën për një vazhdimësi gjuhësore dhe etnike iliro-shqiptare dhe të mbronte kështu karakterin autokton dhe autonom të shqipes kundrejt gjuhëve të tjera ballkanike).

7 Mbledhje sistematike të listave të fjalëve, shqyrtime të gjuhëve, fjalorë për të përkthyer dhe tekste të katekizmit të fesë kristiane, veçanërisht të "atit tonë", u bënë në masë mjaft të madhe gjatë shekujve pas Rilindjes. Ndërmjet përmbledhjeve me përkthime të "atit tonë" do të kufizohemi këtu të shënojmë ato më të njohurat dhe më domethënëset, duke nisur nga ajo e Hieronymus Megiser-it, *Specimen quadraginta diversarum atque inter se differentium linguarum et dialectorum*, Frankfurt 1603. Pothuajse janë 100 versionet e kësaj lutjeje të përfshira në përmbledhjen e Andrea Müller-it, *Oratio orationum. SS. Orationis Dominicae Versiones praeter Authenticam fere Centum*, Berlin 1680. Në mënyrë kronologjike vjen përmbledhja e J. Chambarlaynes, *Oratio Dominica in diversas omnium fere gentium linguas versa*, Amsterdam 1715, me rreth 150 versione të lutjes të së dielës. Pikërisht kjo përmbledhje, e zgjeruar me rreth 50 versione u rishtyp pastaj në Lipsia më 1748. Së fundi, regjistrojmë përmbledhjet e sipërpërmendura të Hervás-it, ku gjejmë të paraqitura 300 lloje gjuhësore, dhe të Adelung-ut, pa dyshim më e gjera dhe më tipikja, me 500 përkthime.

epirote" (ose vetëm "shqipe moderne")[8], për versionin në arbërishte nuk ka asnjë specifikim, as drejtpërdrejt, as tërthorazi, për ata që e kanë informuar ose për tekstet e mundshme të përdorura nga ai.

Emërtimi i përdorur nga autori i veprës për të treguar zonën dialektore të origjinës së dy versioneve arbëreshe – përkatësisht "greqishte-siciliane" dhe "greqishte-kalabreze" – nuk duhet të na shpjerë në gabim dhe të na bëjë që të pandehim një ngatërresë të dukshme të autorit ndërmjet dy gjuhëve. Në fakt, edhe pse ka renditur shqipen menjëherë pas greqishtes ose madje bashkë me greqishten, por, mendojmë, vetëm për shkak të fqinjësisë territoriale, Hervás-i nuk mungon të vërë në dukje largësinë e dukshme strukturore që ekziston ndërmjet dy gjuhëve:

"Kalabrezët dhe Sicilianët flasin një dialekt të quajtur *Epirot*, i cili vjen nga të folurit e Epirit të Greqisë që njihet me emrin Barbaro, dhe është kaq shumë larg nga greqishtja letrare, dhe popullore, siç do të shihet pastaj në fjalorin tim të gjuhëve, saqë në shikimin e parë të gjitha këto gjuhë nuk duken të ngjashme"[9].

Ka pastaj faktorë historiko-kulturorë, dhe në radhë të parë rëndësia që ka pasur në shekujt e kaluar riti greko-bizantin, ndjekur në origjinë nga shqiptarët që emigruan në Itali, faktorë që na ndihmojnë të kuptojmë këtë identifikim "grek" të arbëreshëve[10].

---

8 "Vjen pastaj lutja Epirotishte e Shqipes, që këndohet në Katekizmin e Kardinalit Bellarmino përkthyer në shqipe, dhe botuar në Romë në Propaganda më 1664 me ortografinë italiane… Bëra përkthimin e saj 'me ndihmën e Zotit Atë Paolo Galante Shqiptar, që ma ktheu përsëri lutjen, e cila me numrin 185, emërtohet Shqipe-Moderne", në *Saggio pratico delle lingue*, f. 184.

9 Shih *Catalogo delle lingue*, vepër e cituar, f. 168.

10 Duhet të themi për këtë se mbivlerësimi i faktorit ritual grek, si shenjë etnike e karakterizimit të arbëreshëve, erdhi jo aq shumë nga pakësimi i ndërgjegjes etnike, sesa nga ndikimi i jashtëm për identifikimin, "i diktuar" nga autoritetet administrative dhe fetare italiane. Me kalimin e kohës kjo gjë ndikoi në vetë autoidentifikirnin etnik të arbëreshëve nëse është e vërtetë që në disa nga bashkësitë më periferike, si ato të Krahinës së Katanxarit, emri etnik "i jashtëm" *greku* – me të cilin dalloheshin në mënyrë paradoksale edhe ata arbëreshë që e kishin humbur prej shekujsh ritin grek – më në fund i zuri vendin atij "të brendshëm" arberesh.

Edhe pse nuk i njohim burimet që shfrytëzoi Hervás-i për dy versionet arbëreshe të "atit tonë", dimë se si vepronte zakonisht jezuiti spanjoll për të gjetur përkthimet e ndryshme që pastaj i sillte në përmbledhjen e tij:

"Për të vënë në praktikë këtë mendimin tim iu drejtova misionarëve, ish-jezuitëve që ndodheshin në Itali, personave të huaj, të cilët ndodheshin në qytetin e Romës gjatë kohës së qëndrimit tim aty dhe të njohurve të mi të tjerë të shpërndarë nëpër mbretëritë e ndryshme të Europës: dhe për të pasur lutjen e së Dielës në ato gjuhë, në të cilat nuk gjeja njohës të saj, kam përfituar nga katekizmat e tyre përkatëse; dhe së fundi kam përdorur përmbledhjet që janë botuar deri tani për lutjet e së Dielës në disa gjuhë të folura"[11] dhe më tej: "Në disa raste i citoj autorët nga të cilët mora lutjet e së Dielës dhe në qoftë se nuk i citoj, kjo është shenjë që i kam marrrë nga misionarët ose nga miqtë"[12].

Në dritën e kësaj dëshmie sqaruese të vetë autorit, mund të nxjerrim përfundimin që përkthimet në arbërishte, duke mos u ndalur në përmbledhjet e tjera të botuara më parë, i ka marrë ose në Romë, ku ai qëndroi që nga viti 1785 e deri në vitin 1789, ose në Romanja, krahinë në të cilën banoi që nga viti 1767 deri në vitin 1784, tek të njohurit ose tek miqtë sigurisht me gjuhë mëmë arbërishten, dhe ndoshta priftërinj, që kalonin ose banonin në Shtetin e Papës. Hipoteza "romane" na duket më e besueshme dhe më e mbështetur nga ato që shkruan vetë Hervás-i në *Saggio pratico delle lingue* botuar më 1787:

"Ka pak më shumë se dy vjet, që më erdhi mendimi për të shkruar historinë e gjuhëve me mundësinë që më jepte vendosja, ose qendrimi, që në këtë Shtet Kishëtar bënin qindra ish-jezuitë Misionarë, pjesa më e madhe e të cilëve nga kombe të njohura"[13].

Që bëhej fjalë për dy lloje gjuhësore të shqipes dhe jo të greqishtes, përveç emërtimit të dhënë nga Hervási, e ka kuptuar edhe Vater në *Mithridates* (f. 795): "Hervás hat im *Saggio prattico*, S. 187, zwei Formeln, welche er Sicilianisch-Griechisch und Calabrisch-Griechisch nennt. Aber beide sind Albanisch, obgleich die Sprache schon sehr verderbt ist".

[11] Shih *Saggio pratico delle lingue*, vepër e cituar, f. 53.

[12] Shih *Saggio pratico delle lingue*, vepër e cituar, f. 58.

[13] Shih *Saggio pratico delle lingue*, vepër e cituar, f. 56.

Pra, duke u mbështetur në këtë thënie të vetë autorit, për të cilën nuk më duket se ka shkak për të dyshuar, mund të vendosim, me mundësi të madhe sigurie, që të dy versionet arbëreshe të “atit tonë” Hervási i ka marrë në Romë ndërmjet viteve 1785-1786.

Pas kësaj hyrjeje, që m’u duk e domosdoshme për të paraqitur temën e diskutimit tim dhe për të vendosur tekstet në kontekstin e tyre të duhur, le të kalojmë tani në analizimin e dy përkthimeve në arbërishten e Sicilisë dhe të Kalabrisë të “atit tonë”, që këtu po i sjell në versionin origjinal, ashtu siç janë botuar në *Saggio pratico delle lingue*, duke vënë përbri transkriptimin në alfabetin shqip bashkëkohor.

VERSIONI SICILIANO-ARBËRESH (teksti “A”)
186. Greqishte-Siciliane

origjinali	*transkriptimi*
Tata ghinë… **padre nostro**	Tata jinë
cë jee… **che sei**	çë jé
në chiex… **in cieli:**	në qiegh
Schetruarë clost… **santificato sia**	shetruarë kloft
embri ghit… **nome tuo:**	embri jit
Jar… **venga**	jar(t)
reghria jòte… **regno tuo:**	rregjëria jote
Bûrë clost… **fatta sia**	burë kloft
vulema jòte… **volontà tua**	vulema jote
astu në chiext… **come in cielo,**	ashtu në qieght
si në dee… **cosi in terra.**	si në dhé
Bucnë tënë… **pane nostro**	bukënë tënë
të-discmen… **dà**	të ditshmen
emna sòt… **a noi oggi:**	ëmna sot
E ndiena… **e perdona**	e ndjena
mcatëtë tona… **debiti nostri,**	mkatëtë tona
si na… **come noi**	si na
ndicgnëmi… **perdoniamo**	ndjenjëmi

armikete tënë… **debitori nostri:**	arrniqët tënë
Etë mòj… **e non**	e të mos
bieme… **indurre**	biemë
ën pirasmô… **in tentazione,**	në pirasmò
Ma lirona… **ma liberaci**	ma lirona
caa ghiet eliga… **dal male.**	ka jet'e liga,
Astu clost… **cosi sia.**	ashtu kloft.

VERSIONI KALABRO-ARBËRESH (teksti "B")

187. Greqishte -Kalabreze

origjinali	*transkriptirni*
Tatta-in… **padre nostro**	Tata in
cue jè nue kielue… **che sei nei cieli,**	çë je n(d)ë qiellë
Clot beccuar… **sia santo**	klot bekuar
embri iti… **nome tuo:**	embri iti
Büe tue rignueme… **e tuo regno**	bë të hinjëmë
due parraisue… **ci venga:**	ndë parrajsë
Clot buerue… **sia fatta,**	klot bërë
sido ti… **volontà tua,**	si do ti
kue stu due kielue… **come in cielo,**	kështu ndë qiellë
si due prue de… **così e in terra.**	si ndë prë dhe
Venna buccuenue… **dà-ci pane nostro**	ëna bukënë
ga ditta… **oggi giorno:**	nga dita
E duellennue… **e perdonaci**	e ndëlenë
si né… **come noi**	si ne
duellennemue… **perdoniamo**	ndëlenjëmë
nuemickitue tonna… **nemici nostri:**	nëmiqitë tona
E bue tue mosue vemmi… **e non lasci indur**	e bë të mosë vemi
nue dozue tue palicudue… **noi in tentazione:**	ndë dorë të palikudhë
E tue mosue… **e tu facci**	e të mosë
chemmi kueki… **liberare male.**	kemi këqi.
E clot astu… **e sia cosi.**	E klot ashtu.

Duhet thënë se të dy alfabetet, të dyja me shkronja latine, nuk përputhen në të dyja versionet. Kjo shpjegohet, qoftë me karakterin jo homogjen të sistemeve fonologjike që ata përfaqësojnë (me fjalë të tjera, nuk janë të njëjtat fonema në të dyja të folmet bazë, të papërcaktuara qartë), qoftë me ndryshimin (ndërhyrjet e ndërsjella) e gjedheve (orto) grafike që kanë ndjekur përkthyesit, të cilët, ka shumë mundësi, t'i kenë dhënë Hervás-it versione të shkruara, dhe jo gojore, që janë botuar, disa herë "të ndrequra" dhe të ndryshuara, me gabime jo të pakta interpretimi, nga autori i përmbledhjes, që sigurisht nuk. kishte asnjë njohje për shqipen.

Që Hervás-i nuk e njihte shqipen e dëshmojnë:

a) disa thënie paradoksale për mungesën e nyjave, shquese në fleksionin emëror të shqipes, që e bindën të mos sillte artikujt në përkthimin në italishte të ndonjë versioni shqip të "atit tonë"[14].

b) një sërë gabimesh trashanike, të pabesueshme, të pakonceptueshme për një njohës të gjuhës, që burojnë nga interpretimi i gabuar i teksteve që ka marrë si dhe nga ngjashmëria pak a shumë e afërt grafike, si në dorëshkrim, ashtu edhe në shtyp, që ekzistonte atëherë ndërmjet disa shenjave si: <*f*> dhe <*s*>, <*j*> dhe <*ʃ*>, <*c*> dhe <*e*>, <*r*> dhe <*h*>, <*z*> dhe <*r*> (p.sh. *clost* për *cloft*, *moj* për *moʃ*, *ndicgnëmi* për *ndiegnëmi* në tekstin A; *rignueme* për *hinjueme*, *dozue* për *dorue* në tekstin B),

c) disa përkthime të tij "me sy", të bëra vetëm mbi bazën e disa ngjashmërive të thjeshta grafoestetike ndërmjet formave shqipe dhe atyre italiane, si p.sh. në tekstin B: *Büe tue rignueme* |Bë të rrinjëmë] "e tuo regno", që ndoshta duhet interpretuar, në mënyrë më koherente me mesazhin kristian, |Bë të hinjëmë] "facci entrare".

[14] Hervás-i shkruan tekstualisht: "Në përkthimin e fjalëpërfjalshëm kam lënë mënjanë përdorimin e artikujve; pasi, edhe pse në gramatikën shqipe të P. Fr. da Lecce, Minore Osservante, botuar në Romë në Propaganda në vitin 1716 lexojmë se në shqipe përdoren artikujt, megjithatë, shembujt që paraqiten aty, provojnë se artikujt në shqipe janë vetëm për emëroren e të dy numrave dhe jo për rasat e tjera", në *Saggio pratico*, f. 184.

ALFABETET SHQIPE NË VEPRAT E HERVÁS -IT

IPA	Teksti “A”	“Fjalori”	Teksti “B”
a	a	a	a
b	b	b	b
ts	–	–	–
tʃ	c	–	c
d	d	d	d
ð	d	d	d
e	e	e	e
ə	ë	ë	ue
f	f	f	f
g	g	g, gh	g
ɟ	gh	–	–
h	–	x	–
i	i	i	i
j	gh, j	j, i, gh	i, j
k	c	c, ch	c, k
ʎ	–	–	l, ll
l	l	l	l
m	m	m	m
n	n	n	n
ɲ	gn	gn	gn
o	o	o	o
p	p	p	p
c	ch, k	ch, k	k, ck
ɾ	r	r	r
r	r	–	rr
s	s	s	s
ʃ	s, sc	s, sc	s
t	t	t	t
θ	–	–	–
u	u	u	u
v	v	v	v

dz	–	–	–
dʒ	–	d	–
z	–	z	–
ʒ	–	–	–
γ	x	gh	–

Kalojmë tani në shqyrtimin e drejtpërdrejtë të të dy teksteve, duke filluar të analizojmë, para së gjithash sistemin grafik të tekstit A të zonës siciliano-arbëreshe. Lidhur me këtë version, të quajtur nga Hervás-i "greqishte-siciliane", duhet të themi se sistemi i përdorur i transkriptimit paraqitet koherent, me pak lëkundje dhe pasiguri, për shkak të ortografisë së përdorur, që, në kundërshtim me atë që thotë autori, nuk është mbështetur vetëm në italishten, por dëshmohet ndonjë ndikim grek[15]. Përveç kësaj, për herë të parë në një libër të botuar, gjejmë të përdorur në transkriptimin e shqipes grafemën *ë*, që nuk mund të jetë aspak për shkak të grafisë (ose ortografisë) "rregulluese" të studiuesit spanjoll, sepse një shenjë e tillë nuk duket në tre versionet e tjera shqipe të "atit tonë" të pranishme në po këtë vepër të Hervás-it. Të paktën për përdorimin e *ë*-së, ai që e ka informuar ka përsëritur një traditë alfabetike të ndjekur gjerësisht në Seminarin greko-arbëresh të Palermës dhe që dëshmohet, për të parën herë, në veprat e Pal Maria Parrinit [ital. Paolo Maria Parrino] (1711-1765) dhe të Nikollë Tanas Sulit [ital. Nico1a Atanasio Suli](?- 1785)[16], të cilët nuk bënë gjë tjetër veçse zhvilluan një prirje tashmë të pranishme në *Dorëshkrimin e Qeutit* (1736-39), ku e gjejmë *ë*-në të paraqitur nga një shenjë që është shumë e afërt grafikisht me të d.m.th. me *e*-në me një pikë djathtas lart.

Një fakt që lë mëdyshje është pohimi i Hervás-it, sipas të cilit,

[15] Ndikimi i greqishtes vihet re, p.sh., në transkriptimin e fjalëve si "jinë" (*ghine*), "qieg " (*chiex*), "jit" (*ghit*), "jet" (*ghiet*).

[16] Veçanërisht shkronjën *ë* e gjejmë për të paraqitur në shqipe zanoren neutrale ə "schwa" në veprën e P. M. Parrinit, *In septem perpetuae consensionis libros Albanensis Ecclesiae cum Romana omnium Mater et Magister* (1764) dhe në poezinë, edhe kjo në dorëshkrim, e N.A. Sullit, *I luminisemi At e Zoti Jinë* (1757), me të cilën është marrë në mënyrë të thelluar Matteo Sciambra në studimin "Paolo Maria Parrino, scrittore siculo-albanese", *në Shêjzat*, XI, 1-4; 5-8, Roma 1967.

“ortografia e kësaj lutjeje është italiane, siç përdoret nga greko-sicilianët”[17]. Në të vërtetë, në traditën alfabetike siciliano-arbëreshe nuk, gjejmë një sistem shenjash që përputhet plotësisht me alfabetin italian te asnjë autor të periudhës që po shqyrtojmë ose të mëparshme[18], kështu që mendojmë se njëjtësia alfabetike, me zëvendësimin e mundshëm të shkronjave greke me korrispondueset latine, mund të jetë bërë “ad hoc” nga vetë ai që e ka informuar, duke mbajtur parasysh që Hervás-i në veprat e tij, për transkriptimin e teksteve të të gjitha gjuhëve, përdorte vetëm alfabetin me bazë latine.

Një problem sipas meje qendror, që del nga dekodifikimi grafematik i tekstit në shqyrtim, është ai i fonemës |γ| me variantin [ʁ], në vend të likuides anësore velare |ɫ| j të shqipes së përbashkët, në tekstin A, tingull që e gjejmë të paraqitur me njëfarë përafërsie nga shenja <*x*>, variant i detyruar tipografik i *χ* greke: p.sh. *në chiex* dhe *në chiex* “në qiell”. Prania në tekstin A e një tingulli të tillë, tipik për zonën siciliano-arbëreshe, të së folmes së Horës së Arbëreshëve[19], bashkë me praninë e formave të tjera që janë karakterizuese dhe dalluese nga ana dialektologjike (p.sh. *jinë* “ynë”, *embri* “emri” *jit* “yt”, *burë* “bërë”) përbën sipas meje një provë vendimtare për të identifikuar në të folmen e Horës variantin dialektor të paraqitur siciliano-arbëresh, i pasaktësuar mirë këtu nga Hervás-i.

Siç dihet, për këtë fonemë, që e gjejmë të realizuar në Horë si frikative

---

17 Shih *Saggio pratico delle lingue*, vepër e cituar, f. 188.

18 Shih për këtë kontributin e Antonino Guzzetta, “Per una storia della questione alfabetica dell’albanese in Sicilia” (f. 208-223), në *Bollettino del Centro di studi filologici e linguistici siciliani*, XI, Palermo 1970 dhe punimin tonë “La questione alfabetica nella “Rilindja”: il contributo di Demetrio Camarda” (f. 101-119), në *Demetrio Camarda e la linguistica albanese*. Atti dell’XI Congresso internazionale di studi albanesi (a cura di Antonino Guzzetta), Palermo 1984.

19 Mbi bazën e klasifikimit fonetik të dialekteve arbëreshe të bërë nga Frangjisk Solani (shih studimin e tij *I dialetti albanesi dell’Italia Meridionale*, I. Appunti per una classificazione, “Quaderni di Zjarri”, Castrovillari 1979) në Itali ka dy zona arbërishtfolëse që karakterizohen nga kalimi |ɫ| < |γ| ~ | ʁ|. E para e këtyre izoglosave fonologjike përfshin në arealin Sicilian të folmen e Horës së Arbëreshëve, ndërsa e dyta përfshin të folmet arbëreshe të Kutronit, në Kalabri, ku gjejmë në vendin e fërkimores qiellzore të zëshme |γ| një variant alofonik jo fërkimor |ɯ|.

uvulare të zëshme [ʁ] në rrokje të theksuar dhe si frikative velare të zëshme [ɣ] në rrokje të patheksuar në vend të likuides velare anësore |ɫ| të shqipes së përbashkët[21], nuk gjejmë gjurmë në *Doktrinën* e *Krishterë* të Lekë Matrëngës, që përfaqëson jo vetëm librin e parë të botuar në arbërishte, por edhe dokumentin më të vjetër gjuhësor të shkruar në të folmen e Horës. Matteo Sciambra, që botoi versionet dorëshkrim të *Doktrinës* së Matrëngës[22], për këtë mungesë thotë se kemi të bëjmë me një rregullim gjuhësor të parashikuar që e ka bërë Matrënga për të kapërcyer veçoritë dialektore ngushtësisht vendore[22], ndërsa Mark La Piana mendon se Matrënga veproi në këtë mënyrë për të arritur në një model të një gjuhe të përbashkët panarbëreshe që do t"i bënte të mundur veprës së tij të qarkullonte më lehtë në bashkësitë arbëreshe të gjithë Ita1isë[23]. Në një qëllim të tillë rregullues do të hynte edhe zëvendësimi i |ɣ|, ose i variantit të saj alofonik [ʁ] që kishte një përhapje dialektore shumë të reduktuar dhe të kufizuar, me më të përgjithmen |ɫ|.

Për të shqyrtuar më mirë një çështje të tillë dhe për të përfshirë dhe elemente fituar të tjerë të mëtejshme dhe të dobishme për vlerësim, edhe pse në tekstin e "atit tonë" zëvendësimi i likuides anësore velare |ɫ| me frikativen velare të zëshme |ɣ| del vetëm në një rast – *në chiext* – duke mos pasur fjalë

[20] Shih Antonino Guzzetta, *La parlata di Piana degli Albanesi*. Parte I. Fonologia, Università di Palermo, Istituto di lingua e letteratura albanese, Palermo 1978, f. 38-9.

[21] Matteo Sciambra, *La 'Dottrina Cristiana' albanese di Luca Matranga*. Riproduzione, trascrizione e commento del Codice Barberini Latino 3454, Città del Vaticano 1964.

[22] Matteo Sciambra, La 'Dottrina Cristiana' albanese di Luca Matranga, vepër e cituar, f. XXXV:
"… ai, për t'iu përshtatur më mirë të folmeve arbëreshe ka dashur të shmangte përdorimin karakteristik të së folmes së përditshme të Horës së Arbëreshëve në shqiptimin e "ll" në' një mënyrë të ngjashme me r̥ (e shqiptimit parisian) p.sh gjellë shqiptuar gjer̥". Në të njëjtën vepër dhe për më tepër në të njëjtën faqe, Shambra ka disa dyshime për këtë hipotezë, duke vërejtur që në poezitë e Brankatit, që janë sjellë në Dorëshkrimin e Qeutit (1736-1739), kjo dukuri fonetike mungon krejt: "Ne, përkundrazi, mendojmë se, ose dukuria nuk ekzistonte realisht në kohën kur shkruante Matrënga dhe Brankati, ose duhet të mendojmë që ata, duke ditur që dukuria përfaqësonte një çoroditje fonetike vendore, do ta kenë gjykuar të dëmshme ta flisnin në krijimet e tyre".

[23] Marco La Piana, "Il Catechismo Albanese di Luca Matranga (1592) da un Manoscritto Vaticano", në Roma e l'Oriente, anno II, fasc. XVIII-XXIII, Grottaferrata 1912, f. 10.

të tjera në tekst që të kenë një tingull të tillë, e shtriva kërkimin në fjalë të tjera, që vijnë nga Hora, të cilat mund të gjendeshin në vepra të tjera të Hervás-it dhe veçanërisht në *Vocabolario Poliglotto* (1787), ku në tre variante të quajtura përkatësisht "epirotishte", "shqipe" dhe "greqishte siciliane" janë sjellë në mënyrë krahasuese 63 fjalë të përdorimit të përgjithshëm[24].

Edhe këtu i ashtuquajturi variant "greqishte siciliane" përputhet me të folmen e Horës. Sistemi i transkriptimit i përdorur për shkrimin e arbërishtes është i njëjtë me atë të "atit tonë", dhe duket më i plotë vetëm për numrin mëtë madh të fialëve që ka, edhe pse, sigurisht, më pak i përkryer. janë tetë fjalët arbërisht të dialektit të Horës ku duket dhe duhej të dukej likuidja anësore velare |ł|. Në tre raste ndeshemi me shenjën <*x*> që tregon frikativen velare të zëshme |γ|, bashkë me korresponduesen alofonike [x], si *chex* [IPA 'ciex|, *imaxcuami* |IPA i max'kuami] dhe *ighi* |IPA 'iγi|, ndërsa në pesë raste duket shenja <l>, që tregon likuiden anësore velare, si *vetula* |IPA 'vetulła|, *balët* |IPA 'bałət| *dieli* |IPA 'diełi, *sapatulë* |IPA 'ʃpatuł|, dhe *animaal* |IPA ani'ma:ł|.

Ky alternim i dy shenjave < x > dhe < l >, dhe i referentëve të tyre

[24] Po sjell këtu, në versionin siciliano-arbëresh, në origjinal dhe në transkriptim, këto 63 fjalë që përfshihen në *Vocabolario Poliglotto* (1787), f. 161-219:
ACQUA újë [ujë], ANIMA scpirte [shpirt], ANIMALE animáal [animall], ANNO vit [vit], BIANCO ibardë [i bardhë], BOCCA ghója [goja], BRACCIO craxu [krahu], CAPELLI criptë [kriptë], CAPO crietë [krietë], CASA scpii [shpi], CHIARO chiaro [qiaro], CIELO chiex [qieh], CIGLIO vétula [vetul1a], COLLO kiàfa [qafa], CORPO curmi [kurmi], COSCIA cofscia [kofsha], CUORE zëmmra [zëmra], DEMONIO imaxcuami [i mahkuami], DENTE dembi [dhembi], DIO Inzòt [Inzot], DITO glistti [glishti], DOLCE itëmblë [i tëmb1ë], DONNA grùa [grua], FACCIA fácchia [faqja], FRONTE balët [ballët], FULMINE scheptimë [shkeptimë], FUOCO ziárri [zjarri], GAMBA chëmba [këmba], GIORNO dita [dita], GIU' pósct [posht], GORGIA görgia [gërxha], LABBRO buza [buza], LAGO ghurgu [gurgu], LINGUA gluxa [gluha], LUNA xëna [hëna], MADRE mâma [mëma], MANO dora [dora], MESE muaghë [muahj], MIELE mijaxti [mjahjti], NASO xunda [hunda], NERO i zíi [i zi], NOTTE nata [nata], OCCHIO síu [siu], ODOROSO odoroso [odorozo], OSCURO oscuro [oscuro], PADRE tata [tata], PESCE piscu [pishku], PETTO petturini [peturini], PIEDE chëmba [këmba], PIOGGIA sciu [shiu], ROSSO i cuchi [i kuqi], SASSO gúri [guri], SELVA spát [shpat], SOLE dieli [dielli], SPALLA sapatulë [shpatullë], STELLA ighi [illi], STRADA rüghë [rrugë], SÙ sipr [siprë], TERRA deu [dheu], UCCELLO zoga [zoga], VENTO era [era], VENTRE barcu [barku], UOMO gneriu [njeriu].

fonologjikë përkatës |γ| dhe |ɬ|, në të njëjtin kontekst mund të tregojë dy gjëra: ose ai që e ka informuar kishte dijeni për shtrirjen e vogël dialektore të kalimit fonetik |ɬ| > |γ|, i kufizuar në zonën siciliane vetëm në të folmen e Horës dhe mundohej, por jo gjithnjë në mënyrë të vijueshme dhe sistematike, që ta njëjtësonte me shqipen e përbashkët[25], ose më thjesht ai u kufizua të regjistrojë një dukuri atëherë në zhvillim e sipër dhe që nuk kishte zënë vend plotësisht në fund të shekullit XVIII. Kjo hipoteza e dytë, nga e cila prirem më shumë, do të përforcohej dhe nga mungesa e dukurisë së sipërpërmendur në poezitë e Nikollë Brankatit, nga Hora, sjell në Dorëshkrimin e Qeutit[26] as edhe gjysmë shekulli më parë, d.m.th. rreth gjysmës së shekullit XVIII.

Përsa i përket tekstit B, që është lutja e "atit tonë" në versionin arbërisht të Kalabrisë e quajtur nga Hervás-i "greqishte-kalabreze", paraprakisht vërejmë se kundrejt tekstit A, përkthimi arbërisht është më i dobët, i pasigurt dhe me afërsi, me shprehje perifrastike të shtrembëruara që në disa raste nuk përputhen aspak me skemën tipike prej formule të një lutjeje kaq të njohur dhe kaq të përhapur: p.sh *bë të rrinjëmë* (ose hinjëmë) *ndë parrajsë* për "le të vijë parajsa jote"; *bë të mos vemi në dorë të palikudhë* për "mos na shtjerë në tundim".

Më pak pasiguri dhe mospërputhje vihet re në sistemin e transkriptimit, i cili, edhe pse në thelb nuk largohet nga ai i përdorur në tekstin A, ndryshon nga prania e zgjedhjeve grafike të mëposhtme:

1) përdorimi, më shumë i pazakontë nëse jo vetjak i dyshkronjës <ue> për të treguar zanoren qëndrore të mesme |ə|;

---

25 Një hipotezë të tillë do ta vërtetonte shpërndarja rastësore e të dyja fonemave |γ| dhe |ɬ|, të cilat, siç mund të vërtetohet me lehtësi, vijnë njëra pas tjetrës pa rregulla fonetike në të njëjtin kontekst.

26 Shiko të kësaj vepre botimin kritik shumë të kujdesshëm të përgatitur nga Mateu Mandalà, *Il Codice Chieutino*. Edizione critica e concordanza a cura di Matteo Mandalà, Istituto di Lingua e Letteratura albanese, Università di Palermo 1995, f. 606. Fotokopja e dorëshkrirnit të kësaj vepre, që është hartuar në Qeuti ndërmjet viteve 1736-1739 gjendet në Fondin Gangale të Bibliotekës universitare të Kozencës dhe mban titullin *Il Cristiano Albanese fatto in Lingua Nazionale da D. Nicola Fi(glia) Arciprete di Mezziussi.*

2) përdorimi i dyshkronjës <ll> – por vetëm në pozicion ndërzanor – për të paraqitur, në modelin ortografik spanjoll, anësoren palatale |ʎ|;
3) dyfishimi grafik i bashkëtingëlloreve që ndodh kryesisht në pozicion pastheksor (p.sh. *tatta, ditta, tonna, vemmi, chemmi, duellennue, buccuenue, uenna,* por edhe në *beccuar*), dhe që e gjejmë edhe në tekste të tjera kalabro-arbëreshe të kësaj periudhe – shih *Varibobën* (1762) dhe *Katekizmin e Shën Vasilit* (1834) – më shumë nga ndërhyrja e italishtes së shkruar sesa për përshtatje grafike të një shqiptimi të mundshëm të gjatë të bashkëtingëlloreve ndërzanore në kontekstin italo-shqiptar, gjë e cila mbetet për t'u vërtetuar.

Për të mundur të arrija në një identifikim të së folmes arbëreshe të paraqitur këtu, u nisa nga sistemi fonetik, i cili, edhe pse me shumë kufizime, del nga "struktura e thellë" e sistemit grafik të përdorur. Para së gjithash, prania e lidhjes *kl* |IPA kʎ|, megjithëse me kujdesin e duhur të domosdoshëm për të mos absolutizuar të dhëna sinkronike në një kuadër diakronik, siç është ky që po shqyrtojmë me tekste të dy shekujve më parë, na çon që të përjashtojmë nga lista e dialekteve të mundshme kalabro-arbëreshe, që janë përdorur këtu, pjesën më të madhe të të folmeve të Krahinës së Kozencës, duke qenë se një lidhje e tillë është karakteristike për dy zona kalabro-arbërishtfolëse, të cilat nga ana fonetike janë më konservuese dhe janë lokalizuar sidomos në Kalabrinë veriore, në kufi me Bazilikatën (Kastërnexhi, Çifti, Farneta dhe Pllatëni) dhe në Kalabrinë e mesme (Andali, Gharrafa, Marçedhuza, Vina dhe Xingarona)[27].

Duke shfrytëzuar përmbledhjet me materiale gjuhësore, që u përkasin këtyre dy zonave, studimet me karakter dialektologjik të bëra për disa nga këto zona, si dhe rezultatet e disa kërkimeve "në terren" që i bëra gatë këtyre viteve, si në Kalabrinë veriore, ashtu edhe në Kalabrinë qëndrore, kam mundur ta zvogëloj gjithnjë e më shumë listën e të folmeve, të cilat mund të paraqesin bazën dialektore të versioneve të "atit tonë" në arbërishten e

[27] Shih Francesco Solano, *I dialetti albanesi dell'Italia Meridionale*, vepër e cituar, f. 6.

Kalabrisë, duke përjashtuar edhe të folmet shqiptare të zonës së Kalabrisë veriore, d.m.th. të folmet e zonës së Pulinit. Në të vërtetë, ruajtja e temës origjinare – *nj* edhe në shumësin e së tashmes të mënyrës dëftore të foljeve në zanore (p.sh. *duellennueme* = ndëlenjëmë, *rignueme* = rinjëmë), si dhe mbajtja sistematike e zanores qendrore të mesme |-ë| ende në pozicion pastheksor fundor (p.sh. dozue = dorë, parraisue = parrajsë, *kielue* = qiellë, *buccuene* = bukënë), na bëjnë që ta përqendrojmë kërkimin për të folmen që interesohemi vetëm në zonën arbërishtfolëse të Krahinës së Katanxarit, duke qenë se në zonën arbërishtfolëse konservuese të trevës së kufirit kalabro-lukan nuk ka gjurmë të dukurive të tilla morfologjike dhe fonetike.

Një formë leksikore tipike e trevës arbëreshe të Kalabrisë së mesme, ku na rikthen shqyrtimi i tekstit B, jepet nga fjala *nëmiqitë* "armiqtë" (njëjës *nëmik-u*), huazim nga italishtja dhe i asimiluar plotësisht në strukturën morfonologjike të shqipes, si dhe nga antonimi përkatës *amiqte* "miqtë" (njëjës *amik-u*) që kanë zëvendësuar format origjinare shqipe që kanë humbur, *armiqtë* (njëjës *armik*) dhe *miqtë* (njëjës *mik*), me prejardhje latine.

Prania në tekstin në shqyrtim të veçorive të tjera dialektore jo të përbashkëta për të gjithë trevën e Kalabrisë qendrore, në fund të fundit na duket vendimtare dhe e rëndësishme për identifikimin e bashkë-sisë gjuhësore arbëreshe nga ku e kishte prejardhjen informuesi i panjohur i Hervás-it. Në të vërtetë, përemri lidhor *çë* në këtë trevë është karakteristik vetëm për të folmen e Vinës, ndërsa të folmet e tjera arbëreshe të Krahinës së Katanxarit (Xingarona, Gharrafa, Andalli dhe Marçedhuza), me përjashtim të të folmeve së Kutronit (Karfici, Puhëriu dhe Shën Kolli) ruajnë edhe sot formën *që*, formë e cila përdoret në mënyrë të përgjithshme në shqipen. Gjithashtu, janë dokumentuar – edhe pse jo vetëm atje – në të folmen e Vinës format e dëshirores së tashme të foljes <u>jam</u> *klot* (sot *kilot*) për *kloft* = *qoftë* të shqipes së përbashkët; *embri* – për *emëri* të shqipes së përbashkët - që edhe pse nuk ndeshet në të folme të tjera të Kalabrisë, është e përhapur dhe e zakonshme ndërmjet arbëreshëve të Sicilisë - si dhe *ne*, përemër vetor i vetës së parë shumës, që – e kam fjalën këtu vetëm për të folmet kalabro-arbëreshe – dëshmohet edhe sot e kësaj dite, bashkë me formën më të përhapur *na* vetëm në Vinë dhe në Xingaronën fqinje, ku e folmja arbëreshe tashmë po zhduket, ndërsa në të gjitha të folmet e tjera aktualisht ruhet forma *na*.

Duke përfunduar vëzhgimet e mia për dy tekstet në arbërishte, botuar dy shekuj më parë nga Lorenco Hervás y Panduro, dua të nënvizoj rëndësinë e madhe që kanë ata për historinë e arbërishtes së Italisë. Këta dy versione dialektore arbëreshe të "atit tonë", bashkë me veprën e Varibobës, në fakt nuk janë tekstet e vetme shqipe të Italisë që janë botuar në shekullin XVIII, por në mënyrë absolute edhe dokumentet më të vjetra të botuara në një larmi të tillë dialektore, pas *Doktrinës së Krishterë* (1592), pas "karmen" [poezi] (1638) të Daniel Kortezit [ital. Daniele Cortese][28] dhe pas të sipërpërmendurës *Gjella e Shën Mërisë Virgjër* (1762) të Jul Varibobës [ital. Giulio Variboba]. Në qoftë se do të vërtetohet hipoteza e parashtruar këtu që informuesi kalabrez i tekstit B të ketë qenë një folës, ndoshta njeri i kishës, me prejardhje nga bashkësia e Vinës[29], atëherë do të thotë se kemi të pranishëm edhe tekstin e parë të shkruar në një lloj arbërishteje të trevës të Kalabrisë qendrore të asaj periudhe.

---

[28] Kjo poezi u botua në Romë më 1638 në *Monumentum romanum*, përmbledhje me poezi kushtuar Nicolaus-Claude Fabri de Peiresc-it (1580-1637), shkencëtar francez, mik dhe nxënës i Galileut. "Karmen" i Kortezit përbëhet vetëm nga gjashtë vargje, në mënyrë të qartë lavdërues dhe të rastit, që paqyrojnë gjuhën e bashkësisë kalabro-arbëreshe të Ungrës (ital. Lungro), nga ku e kishte prejardhjen Kortezi. (Shih për këtë Dh. S. Shuteriqi, *Shkrimet shqipe në vitet* 1332-1850, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Tiranë 1976, f. 77).

[29] Nuk jemi në gjendje të japim një identitet të sigurtë për informuesin e panjohur që i dha Hervás-it versionin arbëresh të Kalabrisë të "atit tonë", për shkak të mungesës së plotë të citimeve dhe të referimeve, të drejtpërdrejta ose të tërthorta, në veprën e jezuitit spanjoll. Ka të ngjarë që të ketë qenë një njeri i Kishës katolike, i cili ka pasur lidhje miqësie dhe pune me Hervás-in në kohën e qendrimit të' tij në Romë. Në atë kohë në Vinë jetonin priftërinjtë e mëposhtëm, me prejardhje nga kjo bashkësi arbërishtfolëse e Krahinës së Katanxarit: Domenico Del Giudice, padre Antonio Peta e padre Luigi Sciumbata (ky i fundit ishte prift në Garafën fqinje). I jam shumë mirënjohës prof. Gaetano Bokës, studiues i pasionuar i historisë vendore dhe i antikitetit kalabrez, me prejardhje nga Vina, i cili në mënyrë bujare më ka siguruar këto të dhëna të nxjerra nga *Regestro del notaio D. Gaetano Petruzzo* ("Përmb1edhje dokumentesh e noterit D. Gaetano Petruca", në të cilin janë regjistruar kontratat me afat të shkurtër të nënshkruara në Vinë ndërmjet fundit të viteve '80 dhe fillimit të viteve '90 të shekullit XVIII.
Edhe për versionin e "atit tonë" në të folmen arbërishte të Horës, nuk kemi asnjë element që do të na ndihmonte konkretisht të përcaktonim autorësinë. Pra, në gjendjen aktuale, mund të parashtrojmë vetëm hipoteza, që sigurisht kanë nevojë për thellime dhe vërtetime të mëtejshme, duke e kufizuar në disa intelektualë kishëtarë me prejardhje nga Hora, që jetuan në gjysmën e dytë të shekullit XVIII. Dua t'i referohem, në veçanti, p.

Rëndësia e kësaj lutjeje të shkurtër, të botuar nga Hervás-i në dy versione arbëreshe, pos në historinë e shqipes së shkruar, shtrihet edhe në dialektologjinë diakronike; nëpërmjet saj mund të vërejmë dhe mund të shpjegojmë disa dukuri interesante fonetike dhe leksikore në prejardhjen e tyre, duke pasur epërsinë se kemi në dispozicion – siç është rasti i tekstit A, që pasqyron në mënyrë të padiskutueshme të folmen e Horës, tekste të tjera, të mëparshme dhe të mëpasme të shkruara në variant të tillë dialektor.

Së fundi, për sistemin e shkrimit të përdorur ripohojmë se për herë të parë në një tekst arbëresh të botuar gjejmë të përdorur shenjën <*ë* > për të paraqitur zanoren neutrale /ə/ "schwa". Për përdorimin e një grafeme të tillë tashmë kemi përmendur faktin që informuesi i panjohur i Hervás-it i referohet një tradite alfabetike të ndjekur gjerësisht në rrethin siciliano-arbëresh, duke nisur nga Pal Maria Parrini dhe Nikollë Tanas Suli [Nicola Atanasio Suli], që të dy nga Palaci. Nga kjo traditë shkrimi u frymëzua pjesërisht edhe helenisti i shquar nga Hora, Zef Krispi [Giuseppe Crispi], nga i cili, më vonë, De Rada huazoi përdorimin e *ë*-së, në shenjë nderimi, për përkushtimin letrar dhe kulturor të Poetit të madh nga Maqi, me Kongresin e Manastirit (1908) hyri për të bërë pjesë në alfabetin zyrtar të shqipes.

Bibliografi

C. Tagliavini, "Hervás y Panduro, Lorenzo", në *Enciclopedia Italiana*, XVIII, Roma 1933, f. 498.

B. Biondelli, "Della letteratura popolare dell'Epiro", në Rivista Europea, 1846; përkthyer në gjermanishte dhe botuar në revistën *Magazin für die Literatur des Auslandes*, Berlin 1846, n. 133, f. 531-2, n. 134, f. 536-7, me titullin "Geschichte, Sprache und Poesie der Albaner"; ribotuar në *Studii linguistici di Bruno Biondelli*, Milano 1856, f. 77-103.

Gjergj Stasit [Giorgio Stassi 1712-1802], i cili, pasi shërbeu si kryeprift në Horë, qe famullitar i kishës greke të Palermës, rektor i Seminarit greko-shqiptar të këtij qyteti dhe peshkop i parë i ritit grek në Sicili, si dhe p. Frangjisk Parrinit [Francesco Parrino] 1754-1831), autorë, ndërmjet të tjerash, të shumë këngëve fetare në arbërishte të riprodhuara nga Skiröi në përmbledhjet *Canti sacri delle colonie albanesi di Sicilia* (Napoli 1907) dhe *Canti tradizionali ed altri saggi delle colonie albanesi di Sicilia* (Napoli 1923).

J.Ch. Adelung, *Mithridates oder allgemine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in bey nahe fünfhundert Sprachen und Mundarten* (Berlin 1806-17).

L. Hervás y Panduro, *Saggio pratico delle lingue, con prolegomeni e una raccolta di orazioni Domenicali in più di trecento lingue e dialetti.*

L. Hervás y Panduro, *Opera dell'abbate Don Lorenzo Hervás*, Cesena 1787, pp. 255

L. Hervás y Panduro, *Catalogo delle lingue conosciute e notizie della loro affinità e diversità*, Cesena 1784.

L. Hervás y Panduro, *Origine, formazione, meccanismo ed armonia degl'idiomi*, Cesena 1785; *Vocabolario Poliglotto con prolegomeni sopra più di CL lingue dove sono delle scoperte nuove, ed utili all'antica storia dell'uman genere, ed alla cognizione del meccanismo delle parole*, Cesena 1787.

M. Sciambra, "Paolo Maria Parrino, scrittore siculo-albanese", *në Shêjzat*, XI, 1-4; 5-8, Roma 1967.

A. Guzzetta, "Per una storia della questione alfabetica dell'albanese in Sicilia" (f. 208-223), në *Bollettino del Centro di studi filologici e linguistici siciliani*, XI, Palermo 1970.

F. Altimari, "La questione alfabetica nella "Rilindja": il contributo di Demetrio Camarda" (f. 101-119), në *Demetrio Camarda e la linguistica albanese*. Atti dell'XI Congresso internazionale di studi albanesi (a cura di Antonino Guzzetta), Palermo 1984.

F. Solano, *I dialetti albanesi dell'Italia Meridionale*, I. Appunti per una classificazione, "Quaderni di Zjarri", Castrovillari 1979).

A. Guzzetta, *La parlata di Piana degli Albanesi*. Parte I. Fonologia, Università di Palermo, Istituto di lingua e letteratura albanese, Palermo 1978, f. 38-9.

M. Sciambra, *La 'Dottrina Cristiana' albanese di Luca Matranga*. Riproduzione, trascrizione e commento del Codice Barberini Latino 3454, Città del Vaticano 1964.

M. La Piana, "Il Catechismo Albanese di Luca Matranga (1592) da un Manoscritto Vaticano", në Roma e l'Oriente, anno II, fasc. XVIII-XXIII, Grottaferrata 1912, f. 10.

M. Mandalà, *Il Codice Chieutino*. Edizione critica e concordanza a cura di Matteo Mandalà, Istituto di Lingua e Letteratura albanese, Università di Palermo 1995, f. 606.

Dh. S. Shuteriqi, *Shkrimet shqipe në vitet* 1332-1850, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Tiranë 1976, f. 77).

TESTI ALBANESI DI CALABRIA E DI SICILIA NELLE OPERE DI HERVÁS Y PANDURO

In occasione di questo importante incontro scientifico, che rappresenta il momento centrale dei festeggiamenti per il V centenario della fondazione della comunità di Piana degli Albanesi, ho pensato di presentare una relazione che in linea con il tema-guida del convegno stesso e i miei interessi di ricerca, riguardasse contestualmente gli albanesi di Sicilia e di Calabria, in una prospettiva sia linguistica che storico-culturale. La scelta è cosi caduta su alcuni testi in arbëresh, rimasti sino ad oggi pressoché sconosciuti[1], presenti nell'opera enciclopedica di un gesuita spagnolo del '700: Lorenzo Hervás y Panduro[2].

---

[1] Considerando i repertori bibliografici in cui si trovano riferimenti a pubblicazioni che riguardano l'albanese, l'opera di Hervás, con i testi albanesi ivi contenuti, non viene affatto menzionata nella *Bibliographie Albanaise* (Paris 1912) di E. Legrand, mentre risulta citata in *Albanesische Bibliographie* (Wien 1909) di F. Manek, Gj. Pekmezi e A. Stoltz, come anche nella piü recente, puntuale ed aggiornata rassegna bibliografica *Shkrimet shqipe në vitet. 1332-1850*. (Tiranë 1976) curata da Dh. S. Shuteriqi, che perö, non avendo avuto modo di conoscerla e di consultarla direttamente, la cita con qualche inesattezza attraverso C. Tagliavini (cf. *Glottologia*, I, Bologna 1963) e J. Ch. Adelung (cf. *Mithridates*, Berlin, l806-1817).
Ma oltre a queste segnalazioni generiche e indirette, di carattere bibliografico, non c'è stata sinora una analisi specifica degli elementi linguistici – testi e lessemi – albanesi dell'opera di Hervás e delle due versioni arbëreshe, di area siciliana e di area calabrese, del "padrenostro" ivi riportate, che rappresentano l'oggetto di questa comunicazione.
Di Hervás si è recentemente occupato, limitatamente però ai dati sull'e1emento romanzo e in particolare sulla lingua romena presenti nella sua opera, il linguista E. Coseriu, in *Von Genebrardus bis Hervás. Beiträge zur Geschichte der Kenntnis des Rumänischen in Westeurop*a (Tübingen 1981).

[2] Ho attinto i principali dati su Hervás dal suo profilo bio-bibliografico tracciato da C. Tagliavini per la *Enciclopedia Treccani* e in parte dalla *Enciclopedia Universal Illustrada Europeo-Americana*.

Umanista con interessi filosofici, teologici, matematici, storici, geografici, antropologici e linguistici, Hervás riassume emblematicamente la condizione del tipico erudito settecentesco. Era considerato uno degli uomini più colti del suo tempo ("*El último humanista y el primer filólogo del mundo*" lo definì forse con una certa enfasi, lo scrittore spagnolo Navarro Ledesma). Visse tra il 1735 e il 1809, prima in Spagna e poi Italia, precisamente nello stato Pontificio, dove trovò ospitalità in seguito all'espulsione dei gesuiti da tutte le terre della corona di Spagna (1767).

Di tutta la sua vasta e versatile produzione libraria, il suo capolavoro resta l'opera enciclopedica *Idea dell'Universo*, in 22 vo1umi, edita a Cesena tra il 1778 e il 1792. Osserva il Tagliavini[3] che se i volumi naturalistici di questa colossale opera (I-XVI, XXII) hanno ai giorni nostri, a distanza di circa due secoli dalla loro pubblicazione, poco o nessun interesse, non così è per i restanti cinque volumi, e cioè *Catalogo delle lingue* (1784), *Origine, formazione e meccanismo degli idiomi* (1785), *Aritmetica delle nazioni* (1786), *Vocabolario poliglotto* (1787) e *Saggio pratico delle lingue* (1787), rispettivanente il XVII, il XVIII, il XIX, il XX e il XXI della stessa collana enciclopedica, che hanno grande valore per la storia della linguistica. Questi stessi volumi, con ulteriori aggiunte ed integrazioni, vennero poi a rappresentare altrettanti capitoli della sua opera *Catalogo de las lenguas de las naciones conocidas, y numeraciôn y clases de éstas, segun la diversidad de sus idiomas y dialectos* (Madrid, 1800-05), rimasta incompiuta.

Mi sono imbattuto in questo erudito del Settecento quasi per caso, nell'autunno del 1986, mentre, durante un soggiorno di ricerca in Germania mi stavo occupando degli studi sulla lingua e la cultura degli albanesi d'Italia pubblicati nei Paesi di lingua tedesca. Da alcune citazioni che ho trovato nel saggio di Bruno Biondelli, *Della letteratura popolare dell'Epiro* (1846)[4], sono allora risalito alla celebre opera enciclopedica di Johann Christoph Ade-

[3] cf. C(arlo) T(agliavini), "Hervás Panduro, Lorenzo", in *Enciclopedia Italiana*, XVIII, Roma 1933, p. 498.

[4] cf. Bruno Biondelli, "Della letteratura popolare dell'Epiro", in *Rivista Europea*, 1846; tradotto in tedesco ed apparso sul periodico *Magazin für die Literatur des Auslandes*, Berlin 1846, n. 133, pp. 531-2, n. 134, pp. 536-7, con il titolo "Geschichte, Sprache und

lung (1732-1806), *Mithridates*[5], pubblicata a Berlino tra il 1806 e il 18177, continuata e portata a termine dopo la morte dell'ideatore da Johann Severin Vater (1771-1826). Quest'opera, che secondo gli intendimenti di (Adelung dovevan abbracciare con saggi e brevi descrizioni grammaticali tutte le lingue del mondo allora conosciute, comprende tra le versioni albanesi della preghiera del "padrenostro", due traduzioni, rispettivamente in siculo-albanese e in calabro-albanese, che il Vater, curatore e continuatore del *Mithridates* dopo la scomparsa di Adelung, riprese, come scrive testualmente, "aus Hervas".

Fu così che spinto dalla naturale curiosità di conoscere l'opera di questo gesuita spagnolo del XVIII secolo, appena rientrato in Italia mi fermai qualcne giorno alla Biblioteca Nazionale di Roma, dove potei rintracciare tutti i lavori di carattere "linguistico" editi da Hervás. Constatata però l'impossibilità di disporre in tempi ragionevoli di una loro copia fotostatica, nè potendo contare sul servizio di prestito interbibliotecario, trattandosi di volumi in unica copia pubblicati anteriormente al 1850, ho dovuto allora limitare la consultazione integrale e diretta al solo *Saggio pratico delle lingue*[6] edito a Cesena nel 1787. Solo successivamente sono riuscito a procurarmi alcune fotocopie delle altre opere[7], la cui consultazione, pur se parziale, mi

Poesie der Albaner"; ripubblicato in *Studii linguistici di Bruno Biondelli*, Milano 1856, pp. 77-103.

5 Di quest'opera, il cui titolo completo è *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in bey nahe fünfhundert Sprachen und Mundarten* (Berlin 1806-17) e che ho potuto consultare in edizione originale presso la biblioteca universitaria di Heidelberg, abbiamo ora anche una ristampa fotostatica pubblicata nel 1970 in Germania dalla casa editrice Georg Olms.

6 Il titolo completo dell'opera è *Saggio pratico delle lingua, con pro-legomeni e una raccolta di orazioni Domenicali in piu di trecento lingue e dialetti, con cui si dimostra l'infusione del primo idioma dell'uman genere e la confusione delle lingue in esso poi succeduta e si additano la diramazione e dispersione delle nazioni con molti risultati utili alla storia*, Opera dell'abbate Don Lorenzo Hervás, Cesena 1787, pp. 255.

7 Riporto i titoli di queste opere di Hervás che ho potuto consultare alla Biblioteca Nazionale di Roma: *Catalogo delle lingue conosciute e notizia della loro affinità e diversità*, Cesena 1784; *Origine, formazione, meccanismo ed armonia degl'idiomi*, Cesena 1785; *Vocabolario Poliglotto con prolegomeni sopra più di CL lingue dove sono delle scoperte nuove, ed utili all'antica storia dell'uman genere, ed alla cognizione del meccanismo delle parole*, Cesena 1787.

sembrava in ogni caso necessaria per avere un quadro di riferimento piu ampio che mi consentisse di capire in quale ottica si muoveva questo erudito spagnolo nella classificazione delle diverse lingue e quindi anche dell'albanese[8].

Il *Saggio*, come specifica il sottotitolo, comprende "una raccolta di orazioni domenicali in piu di trecento lingue e dialetti".

La pubblicazione di un'opera come questa non costituì certo una novità in ambito europeo, dove, dalla fine del Seicento sino agli inizi del Nove-

[8] La classificazione delle lingue proposta da Hervás, che parte dalla vecchia teoria monogenetica secondo cui la differenziazione fra le lingue del mondo sarebbe avvenuta nel modo narrato dalla storia della Torre di Babele (Genesi XI) – cf. il richiamo nel sottotitolo del *Saggio pratico delle lingue* alla babilonica confusione delle lingue succeduta alla dissoluzione del "primo idioma dell'uman genere" – non costituì certo una novità nel Settecento e non va vista perciò come un tributo all'erudizione dell'epoca, trattandosi piuttosto di una idea accettata da tutti durante i primi secoli dell'era cristiana, quando la scienza doveva conciliarsi con l'interpretazione letterale della storia della creazione contenuta nella Genesi. Dalla stessa impostazione monogenetica, derivano tutta una serie di false congetture e dogmatiche supposizioni (cf. l'assiomatica affermazione che "tutte le lingue convengono nella sintassi e soltanto nelle parole differiscono" in *Saggio pratico*, p. 57) che da tempo non erano piu condivise dai grammatici empirici.
Il criterio seguito da Hervás per giungere a definire una parentela tra le famiglie di lingue fu sostanzialmente la prossimità geografica, che investì di significato storico. E così, basandosi riduttivamente su tale principio storico-territoriale, gli fu facile associare l'albanese al greco; la comune origine delle due lingue viene da lui spiegata con un certo numero di parole che l'albanese condivideva con il greco, mentre la divergenza sarebbe per Hervás' il risultato del passare del tempo e della 'dispersíone geografica delle genti ellenofone.
Hervás incluse costantemente l'albanese tra le varianti del greco sia quando riportò nel *Saggio pratico delle lingue* le diverse versioni del "padrenostro", sia quando nel *Vocabolario Poliglotto* elencò in comparazione una sessantina di vocaboli, facendo seguire in immediata successione, senza distinzione alcuna, alle varianti greche tre varietà albanesi da lui denominate "albanese", "epirotica" ed "epirotica siciliana" (o "greca siciliana"), seguendo lo stesso schema di distribuzione delle lingua proposto anche nella tabella XLVIII del *Catalogo delle lingue*. In ogni modo, i limiti linguistici di Hervás sono evidenti se confrontati con i risultati a cui pervenivano altri studiosi a lui contemporanei (cf. J. Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig 1774) che arrivò ad avanzare l'ipotesi di una continuità linguistica ed etnica illirico-albanese e quindi a sostenere il carattere autoctono ed autonomo dell'albanese rispetto alle altre lingue balcaniche).

cento, si registra un notevole interesse per queste raccolte[9]. Nel *Saggio*, sotto la voce "dialetti greci", Hervás riporta quattro versioni del "padrenostro" in albanese, contrassegnate rispettivamente con i numeri progressivi 184, 185, 186 e 187. Due sono in shqip (la 184,denominata "epirotica-albanese" e la 185, identificata come "epirotica-albanese moderna") e due in arbërisht (la 186, definita "greca-siciliana" e la 187, intitolata "greca-calabrese"). Mentre per le versioni in shqip Hervás ci indica nell'introduzione le fonti utilizzate – il catechismo del Budi (edizione del 1664) per quella cosiddetta "epirotica-albanese" (o semplicemente "epirotica") e don Paolo Galanta, un sacerdote albanese, per quella che lui riporta come "epirotica-albanese moderna" (o soltanto "albanese moderna")[10], per quelle in arbërisht non c'è alcuna indicazione, nè diretta, nè indiretta, degli informatori o degli eventuali testi da lui utilizzati.

La denominazione adoperata dal curatore dell'opera per indicare l'area dialettale di origine delle due versioni arbereshe – rispettivanlente "greca-siciliana" e "greca-calabrese" – non deve trarre in inganno e far magari ipotizzare una macroscopica confusione dell'Autore tra le due lingue. In effetti, pur elencando l'albanese subito dopo il greco o addirittura assieme al greco,

[9] La raccolta sistematica di liste di parole, rassegne di lingue, dizionari per tradurre testi catechetici della fede cristiana, in particolare il "padrenostro", si è svolta in misura notevole durante i secoli dopo il Rinascimento. Tra le raccolte di traduzioni del "padrenostro" ci limitiamo qui a segnalare le più note e significative, a partire da quella di Hieronymus Megiser, *Specimen quadraginta diversarum atque inter se differentium linguarum et dialectorum*, Frankfurt 1603. Quasi 100 sono le versioni di questa preghiera comprese nella raccolta di Andrea Müller, *Oratio orationum. SS. Orationis Dominicae Versiones praeter Authenticam fere Centum*, Berlin 1680. Segue cronologicamente la raccolta di J. Chambarlayne, *Oratio Dominica in diversas omnium fere gentium linguas versa*, Amsterdam 1715, con circa 150 versioni dell'orazione domenicale. Questa stessa raccolta, ampliata di quasi 50 versioni, venne poi ristampata a Lipsia nel 1748. Registriamo, infine, le succitate raccolte di Hervás, dove troviamo rappresentate 300 varietà linguistiche, e di Adelung, la più vasta e rappresentativa in assoluto, con 500 traduzioni.

[10] "Segue poi l'orazione Epirotico-Albanese, che si legge nel catechismo del Cardinale Bellarmino tradotto in Albanese, e stampato a Roma in Propaganda l'anno 1664 con ortografia italiana… Ne ho fatta la traduzione coll'assistenza del Sig. Don Paolo Galanta Albanese, il quale ancora mi ha data l'orazione, che al numero 185, si nomina Albanese-Moderna", in *Saggio pratico delle lingue*, p. 184.

ma soltanto per motivi, pensiamo, di contiguità territoriale, Hervás non manca però di osservare la distanza strutturalmente rilevante esistente tra le due lingue:

"I Calabresi ed i Siciliani parlano un dialetto chiamato *Epiroto* il quale proviene dal linguaggio dell'Epiro da' Greci detto *Barbaro*, e tanto dista dal Greco letterario, e volgare, come poi si vedrà nel mio dizionario delle lingue, che a prima vista tutti questi linguaggi non sembrano affini"[11].

Ci sono poi dei fattori storico-culturali, e in primo luogo l'importanza avuta nei secoli passati dal rito greco-bizantino, professato in origine da tutti gli albanesi emigrati in Italia, che ci aiutano a capire il perché di questa identificazione "greca" degli italo-albanesi[12].

Anche se non conosciamo le fonti di cui Hervás si servì per le due versioni arbëreshe del "padrenostro", sappiamo pero come di solito operava il gesuita spagnolo per procurarsi le diverse traduzioni poi riportate nella sua raccolta:

"Per mettere in pratica questo mio pensiero ricorsi subito a' Missionari, Exgesuiti esistenti nell'Italia, alle persone forestiere, che in questa Città di Roma sono capitate durante il tempo della mia dimora, e ad altre mie conoscenti disperse per diversi regni dell'Europa: e per avere l'orazione Domenicale in quelle lingue, di cui non ho trovati intendenti, mi sono prevaluto de' loro rispettivi catechismi; ed in ultimo luogo ho fatto uso delle raccolta, che

---

11 cf. *Catalogo delle lingue*, op. cit., p. 168.

12 C'è da osservare a questo riguardo che la sopravvalutazione del fattore rituale greco, quale segno etnico di caratterizzazione degli arbëreshë, si deve non tanto al venire meno della coscienza etnica, quanto all'influenza della identificazione esterna "imposta" dalle autorità amministrative ed ecclesiastiche italiane. Alla lunga ciò ha finito per incidere sulla stessa autoidentificazione etnica degli arbëreshë se è vero che in alcune delle comunità piu periferiche, come quelle del Catanzarese, l'etnonimo "esterno" *greku* – in cui gli albanesi, pur avendo perduto da secoli il rito greco, paradossalmente si riconoscono – ha alla fine soppiantato quello "interno" di arbëresh.
Che si trattasse, al di là della denominazione imposta da Hervás, di due varietà linguistiche dell'albanese e non del greco, si rese conto anche Vater in *Mithridates* (p. 795):
"Hervas hat im *Saggio prattico*, S.187, zwey Formeln, welche er Sicilianisch-Griechisch und Calabrisch-Griechisch nennt. Aber beyde sind Albanisch, obgleich die Sprache schon sehr verderbt ist".

di orazioni Dominicali in parecchi idiomi finora sono state pubblicate”[13] e ancora: “In parecchie occasioni cito gli Autori, da cui ho preso orazioni Dominicali ed ove non li cito, segno egli è, che le ho avute da’ Missionarj, o dagli Amici”[14].

Alla luce di questa testimonianza chiarificatrice dello stesso curatore della raccolta, possiamo dedurre che le traduzioni in arbërisht, non comparendo in altre precedenti raccolte edite, gli siano state fornite o a Roma, dove egli soggiornò dal 1785 al 1798, o in Romagna, regione in cui risiedette dal 1767 al 1784, da conoscenti o amici, sicuramente di madrelingua albanese, e probabilmente ecclesiastici, di passaggio o residenti nello Stato Pontificio. L’ipotesi “romana” ci pare pero piu attendibile e avvalorata da quanto scrive lo stesso Hervás nel *Saggio pratico delle lingue*, dato alle stampe nel 1787:

“Sono poco più di due anni, che mi venne il pensiere di scrivere la storia delle lingua coll’opportunità, che mi dava lo stabilimento, o dimora, che in questo stato Ecclesiastico faceano centinaja di Exgesuiti Missionarj della maggior parte delle nazioni conosciute”[15].

Quindi, sulla base di questa asserzione dello stesso autore, di cui non mi pare che ci sia motivo di dubitare, possiamo stabilire, con ampio margine di certezza, che le due versioni arbëreshe del “padrenostro” sono state fornite ad Hervás a Roma tra il 1785 e il 1786.

Dopo questa premessa, che mi è sembrata necessaria per introdurre l’argomento del mio intervento e per collocare i testi nel loro giusto contesto, passo ora ad analizzare le due traduzioni in arbërisht di Sicilia e di Calabria del “padrenostro”, che qui riporto in versione originale, cosi come risultano stampati nel *Saggio pratico delle lingue*, con a fianco la trascrizione nell’alfabeto moderno albanese.

[13] cf. *Saggio pratico delle lingue*, op.cit., p. 53.
[14] cf. *Saggio pratico delle lingue*, op.cit., p. 58.
[15] cf. *Saggio pratico delle lingue*, op.cit., p. 56.

VERSIONE SICULO-ARBËRESHE (testo “A”)
186. Greca-Siciliana

originale	*trascrizione*
Tata ghinë… **padre nostro**	Tata jinë
cë jee… **che sei**	çë ié
në chiex… **in cieli:**	në qiegh
Schetruarë clost… **santificato sia**	shetruarë kloft
embri ghit… n**ome tuo:**	embri jit
Jar… **venga**	jar(t)
reghria jòte… **regno tuo:**	rregjëria jote
Bûrë clost… **fatta sia**	burë kloft
vulema jote… **volontà tua**	vulema jote
astu në chiext… **come in cielo,**	ashtu në qieght
si në dee… **cosi in terra.**	si në dhé
Bucnë tënë… **pane nostro**	bukënë tënë
të-discmen… **dà**	të ditshmen
emna sòt… **a noi oggi:**	ëmna sot
E ndiena… **e perdona**	e ndjena
mcatëtë tona… **debiti nostri,**	mkatëtë tona
si na… **come noi**	si na
ndicgnërmi… **perdoniamo**	ndjenjëmi
armikete tënë… **debitori nostri:**	armiqët tënë
Etë mòj… **e non**	e të mos
bieme… **indurre**	biemë
ën pirasmô… **in tentazione,**	në pirasmò
Ma lirona… **ma liberaci**	ma lirona
caa ghiet eliga… **dal male.**	ka jet’e liga,
Astu clost… **cosi sia.**	ashtu kloft.

VERSIONE CALABRO-ARBËRESHE (testo “B”)
187. Greco-Calabrese

originale	*trascrizione*
Tatta-in… **padre nostro**	Tata in
cue jè nue kielue… **che sei nei cieli,**	çë je n(d)ë qiellë
Clot beccuar… **sia santo**	klot bekuar
embri iti… **nome tuo:**	embri iti
Büe tue rignueme… **e tuo regno**	bë të hinjëmë
due parraisue… **ci venga:**	ndë parrajsë
Clot buerue… **sia fatta,**	klot bërë
sido ti… **Volontà tua,**	si do ti
kue stu due kielue… **come in cielo,**	kështu ndë qiellë
si due prue de… **così e in terra.**	si ndë prë dhe
Venna buccuenue… **dà-ci pane nostro**	ëna bukënë
ga ditta… **oggi giorno:**	nga dita
E duellennue… **e perdonaci**	e ndëlenë
si né… **come noi**	si ne
duellennemue… **perdoniamo**	ndëlenjëmë
nuemickitue tonna… **nemici nostri:**	nëmiqitë tona
E bue tue mosue vemmi… **e non lasci indur**	e bë të mosë vemi
nue dozue tue palicudue… **noi in tentazione:**	ndë dorë të palikudhë
E tue mosue… **e tu facci**	e të mosë
chemmi kueki… **liberare male.**	kemi këqi.
E clot astu… **e sia cosi.**	E klot ashtu.

Occorre innanzitutto osservare che gli alfabeti, entrambi con lettere latine, delle due versioni non coincidono. E ciò si spiega sia con la non omogeneità dei sistemi fonologici rappresentati (in altre parole, non ci sono gli

stessi fonemi nelle due parlate base, non specificate), sia con la diversità (e l'interferenza reciproca) dei modelli (orto) grafici seguiti dai traduttori, che, con ogni probabilità, hanno fornito ad Hervás versioni scritte, e non orali, che sono state pubblicate, alcune volte "corrette" e modificate, con non pochi errori di interpretazione, dal curatore della raccolta, che non aveva sicuramente alcuna conoscenza dell'albanese.

Evidenziano questa non conoscenza della lingua da parte di Hervás:

a) certe sue paradossali asserzioni sull'assenza di suffissi determinativi nella flessione nominale albanese, che lo convinsero a non riportare gli articoli nella traduzione italiana di alcuna versione albanese del "padrenostro"[16];

b) una serie incredibile di strafalcioni, inconcepibili per un conoscitore della lingua, che derivano dalla errata decodificazione dei testi forniti-gli e dovuti alla più o meno stretta affinità grafica, sia manoscritta che stampata, allora esistente tra alcuni segni come *f* e *s*, *j* e *ʃ*, *c* e *e*, *r* e *h*, *z* e*r* (es. *clost* per *cloft*, *moj* per *moʃ*, *ndicgnëmi* per *ndiegnëmi* nel testo A; *rignueme* per *hinjueme*, *dozue* per *dorue* nel testo B);

c) alcune sue traduzioni "ad occhio", fatte solo sulla base di mere corrispondenze grafoestetiche tra le forme albanesi e quelle italiane, come ad esempio nel testo B

Büe tue rignueme | Bë të rrinjëmë | "e tuo regno"

da interpretare forse, più coerentemente col messaggio cristiano,

| Bë të hinjëmë | "facci entrare"

[16] Serive testualmente Hervás: "Nella traduzione letterale ho tralasciato l'uso degli articoli; poiché sebbene nella grammatica Albanese del P. Fr. da Lecce Minore Osservante stampata in Roma in Propaganda l'anno 1716 si legge che nell'Albanese si usano gli articoli, pure gli esempi, che vi si adducono, provano soltanto, che pel nominativo di ambedue i numeri, e non per altri casi sono articoli nell'Albanese", in *Saggio pratico*, p. 184.

ALFABETI ALBANESI ADOPERATI NELLE OPERE DI HERVÁS

IPA	Testo “A”	“Vocabolario”	Testo “B”
a	a	a	a
b	b	b	b
ts	–	–	–
tʃ	c	–	c
d	d	d	d
ð	d	d	d
e	e	e	e
ə	ë	ë	ue
f	f	f	f
g	g	g, gh	g
ɟ	gh	–	–
h	–	x	–
i	i	i	i
j	gh, j	j, i, gh	i, j
k	c	c, ch	c, k
ʎ	–	–	l, ll
l	l	l	l
m	m	m	m
n	n	n	n
ɲ	gn	gn	gn
o	o	o	o
p	p	p	p
c	ch, k	ch, k	k, ck
ɾ	r	r	r
r	r	–	rr
s	s	s	s
ʃ	s, sc	s, sc	s
t	t	t	t
θ	–	–	–
u	u	u	u

v	v	v	v
dz	–	–	–
dʒ	–	d	–
z	–	z	–
ʒ	–	–	–
γ	x	gh	–

Passiamo ora all'esame diretto dei due testi, incominciando ad analizzare anzitutto il sistema grafico del testo A di area siculo-albanese. A proposito di questa versione, denominata da Hervás "greca-siciliana", c'è da osservare che il sistema di trascrizione adoperato si presenta tutto sommato coerente, con poche oscillazioni ed incertezze, dovute alla ortografia adoperata, che, contrariamente a quanto asserito dal curatore, non è basata esclusivamente sull'italiano, evidenziando qualche influsso greco[17]. Inoltre, per la prima volta in un libro dato alle stampe, troviamo qui adoperato nella trascrizione dell'albanese il grafema *ë*, che non puo essere affatto attribuito alla grafia (o all'ortografia) "normalizzatrice" dello studioso spagnolo, dal momento che tale segno non compare nelle altre tre versioni albanesi del "padrenostro" presenti in questa stessa opera di Hervás. Almeno per l'uso di *ë*, l'informatore si rifà ad una tradizione alfabetica largamente seguita nel Seminario greco-albanese di Palermo ed attestata, per la prima volta, nelle opere di Paolo Maria Parrino (1711-1765) e di Nicola Attanasio Sulli (?-1785)[18], i quali non fecero altro che sviluppare una tendenza già presente nel *Manoscritto di Chieuti* (1736-39), dove troviamo la *ë* rappresentata da un segno ad essa graficamente molto vicino e cioè ė.

[17] L'influenza del greco si avverte, ad esempio, nella trascrizione di termini quali "jhinë" (*ghine*), "qiegh" (*chiex*), "jit" (*ghit*), "Jet" (*ghiet*).

[18] In particolare, troviamo il grafema *ë* adoperato per rappresentare in albanese la vocale neutra o "schwa" nell'opera di P.M. Parrino, *In septem perpetuae consensionis libros Albanensis Ecclesiae cum Romana omnium Mater et Magister* (1764) e nella poesia, anch'essa manoscritta, di N.A. Sulli, *I luminisemi At e Zoti Jinë* (1757), di cui si è occupato approfonditamente Matteo Sciambra nel saggio "Paolo Maria Parrino, scrittore siculo-albanese", in *Shêjzat*, XI, 1-4; 5-8, Roma 1967.

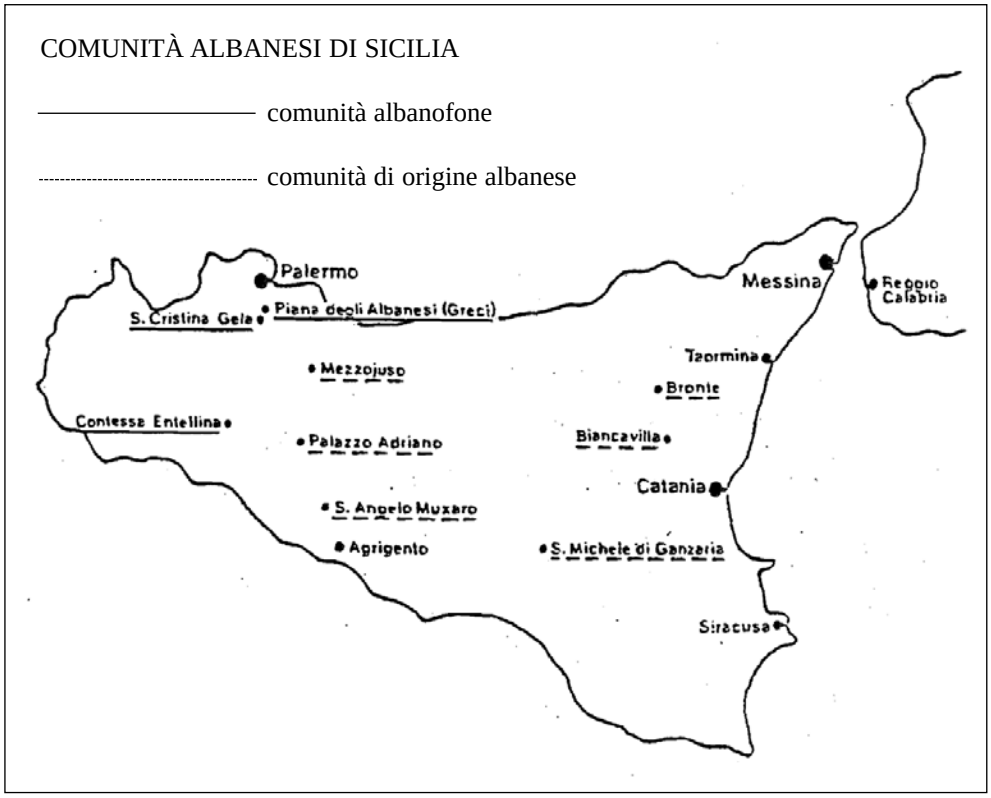

Un dato che ci lascia perplessi è l'affermazione di Hervás secondo cui "l'ortografia di questa orazione è italiana, come si usa da' Greci Siciliani"[19]. Infatti, nella tradizione alfabetica siculo-albanese non si riscontra un sistema di segni pienamente aderente all'alfabeto italiano in nessun autore del periodo in esame o precedente[20], per cui riteniamo che la uniformità alfabetica, con la probabile sostituzione di lettere greche con le corrispondenti latine, possa essere stata fatta "ad hoc" dallo stesso informatore, tenendo presente

19 cf. *Saggio pratico delle lingue*, op.cit., p. 188.

20 cf. sull'argomento il contributo di A. Guzzetta, "Per una storia della 'questione alfabetica' dell'albanese in Sicilia" (pp. 208-223), in *Bollettino del Centro di studi filologici e linguistici siciliani*, XI, Palermo 1970 e il mio lavoro, "La questione alfabetica nella 'Rilindja': il contributo di Demetrio Camarda" (pp. 101-119), in *Demetrio Camarda e la linguistica albanese*. Atti dell'XI Congresso internazionale di studi albanesi (a cura di Antonino Guzzetta), Palermo 1984.

che Hervás si serviva nelle sue opere, per la trascrizione dei testi di tutte le lingue, del solo alfabeto a base latina.

Un problema a mio avviso centrale sollevato dalla decodificazione grafematica del testo in esame è costituito dal fonema |γ|, con la variante [ʁ], al posto della liquida laterale velare |ɫ| dell'albanese comune, nel testo A, suono che troviamo rappresentato con un certo margine di approssimazione dal Segno *x*, obbligata variante tipografica di χ greco: es. *në chiext* e *në chiex* "in cielo". La presenza nel testo A di tale suono, tipico per l'area siculo-arbëreshe, della parlata di Piana degli Albanesi[21], assieme a quella di altre forme dialettologicamente caratterizzanti e distintive (es. *jinë* "nostro", *embri* "il nome", *jit* "tuo", *burë* "fatto") costitutisce a mio avviso una prova decisiva per identificare nella parlata di Piana la variante dialettale siculo-albanese rappresentata e qui non meglio precisata da Hervás.

Com'è noto, di questo fonema, che troviamo realizzato a Piana come fricativa velare sonora [ʁ] in sillaba tonica e come fricativa velare sonora [γ] in sillaba atona al posto della liquida velare laterale |ɫ| dell'albanese comune[22], non vi è traccia nella *Dottrina Cristiana* (1592) di Luca Matranga, che rappresenta oltre che il primo libro in arbëresh dato alle stampe, il piu antico documento linguistico scritto nella parlata di Piana. Matteo Sciambra, a cui si deve la pubblicazione delle versioni manoscritte della *Dottrina* del Matranga[23], attribuisce tale assenza a una presunta "normalizzazione" linguistica portata avanti dal Matranga per superare i tratti dialettali strettamen-

---

21 Sulla base della classificazione fonetica dei dialetti italo-albanesi elaborata da Francesco Solano (cf. il suo studio *I dialetti albanesi dell'Italia meridionale*, I. Appunti per una classificazione, "Quaderni di Zjarri", Castrovillari 1979) ci sono in Italia due aree albanofone caratterizzate dal passaggio |ɫ| > |γ| ~ |ʁ|. La prima di queste isoglosse fonologiche comprende in area siciliana la sola parlata di Piana degli Albanesi, mentre la seconda raggruppa le parlate dell'Alto Crotonese (Carfizzi, Pallagorio, S. Nicola dell'Alto), in Calabria, dove però si registra al posto della fricativa velare sonora |γ| una variante allofonica non fricativa |ɯ|.

22 cf. Antonino Guzzetta, *La parlata di Piana degli Albanesi*. Parte I. Fonologia, Università di Palermo, Istituto di lingua e letteratura albanese, Palermo 1978, pp. 38-9.

23 Matteo Sciambra, *La 'Dottrina Cristiana' albanese di Luca Matranga*.Riproduzione, trascrizione e commento del Codice Barberini Latino 3454, Città del Vaticano 1964.

te locali[24], mentre Marco La Piana sostiene che il Matranga agì in questo modo per pervenire a un modello di lingua comune panarbëreshe che gli consentisse di rendere più facile la circolazione della sua opera presso tutte le comunità albanesi d'Italia[25]. Rientrerebbe quindi in tale disegno normalizzatore la sostituzione di |γ|, o 'della sua variante allofonica [ʁ], diffusione dialettale estremamente ridotta e circoscritta, con il piu comune |ɫ|.

Per poter esaminare meglio tale questione e per acquisire altri ulteriori e utili elementi di valutazione, anche perché nel testo del "padrenostro" la sostituzione della liquida laterale velare |ɫ| con la fricativa velare sonora |γ| figura solamente in un caso – *në chiext* – non essendoci altre parole nel testo in esame con tale suono, ho esteso la ricerca ad altri lessemi di provenienza "pianiota" rintracciabili in altre opere di Hervás e principalmente nel *Vocabolario Poliglotto* (1787), dove in tre varianti denominate rispettivamente "epirotica", "albanese" e "greca siciliana" sono riportati in maniera comparata 63 vocaboli di uso comune[26].

---

24 Matteo Sciambra, *La 'Dottrina Cristiana' albanese di Luca Matranga*, op.cit., p. XXXV: "… egli, forse per adeguarsi meglio alle parlate italo-albanesi volle evitare l'uso caratteristico della parlata odierna di Piana degli Albanesi, della pronuncia della "ll" fatta in modo simile alla r̂ (della pronuncia parigina) per es. *gjellë* pronunziata gjer̂".
Lo Sciambra, però, nella stessa opera e addirittura nella stessa pagina, avanza qualche dubbio su questa sua ipotesi, notando come nelle poesie di Brancato, che sono riportate nel *Manoscritto di Chieuti* (l736-1739), questo fenomeno fonetico sia del tutto assente: "Noi invece pensiamo che, o il fenomeno realmente non esistesse ai tempi in cui scriveva il Matranga e il Brancato, oppure dobbiamo ritenere che essi, riconoscendo che il fenomeno rappresentasse una degenerazione fonetica locale, avessero considerato dannoso inserirlo nelle loro composizioni".

25 Marco La Piana, "Il Catechismo Albanese di Luca Matranga (1592) da un Manoscritto Vaticano", in *Roma e l'Oriente*, anno II, fasc. XVIII-XXIII, Grottaferrata 1912, p. 10.

26 Riporto qui nella versione siculo-arbëreshe, in originale e in trascrizione, questi 63 lessemi compresi nel *Vocabolario Poliglotto* (1787), pp. l61-2l9:
ACQUA újë [ujë], ANIMA scpirte [shpirt], ANIMALE animáal [animall], ANNO vit [vit], BIANCO ibardë [i bardhë], BOCCA ghója [goja], BRACCIO craxu [krahu], CAPELLI criptë [kriptë], CAPO crietë [krietë], CASA scpii [shpi], CHIARO chiaro [qiaro], CIELO chiex [qieh], CIGLIO vétula [vetul1a], COLLO kiàfa [qafa], CORPO curmi [kurmi], COSCIA cofscia [kofsha], CUORE zëmmra [zëmra], DEMONIO imaxcuami [i mahkuami], DENTE dembi [dhembi], DIO Inzòt [Inzot], DITO glistti [glishti], DOLCE itëmblë [i tëmb1ë], DONNA grùa [grua], FACCIA fácchia [faqja], FRONTE balët [bal-

Anche qui la cosiddetta variante “greca siciliana” coincide con la parlata di Piana degli Albanesi. Il sistema di trascrizione adoperato per la scrittura dell’albanese è lo stesso di quello del “padrenostro” e appare piu completo, anche se non certo più perfetto, solamente per il maggior numero di termini che vi compaiono. Otto sono le voci albanesi del dialetto di Piana in cui compare o dovrebbe comparire la liquida laterale velare |ɫ|. Ebbene, in tre casi ci imbattiamo nel segno *x* che indica la fricativa velare sonora |γ|, assieme alla corrispondente allofonica sorda [x], e cioè *chiex* |IPA 'ciex|, *imaxcuami* |IPA i max'kuami| e *ighi* |IPA 'iɣi|, mentre in cinque compare il segno ł, indicante la liquida laterale velare, e cioè *vetula* |IPA vetuła|, *balët* |IPA, bałət|, *dieli* |PA 'dieɫi|, *sapatulë* |IPA 'ʃpatuɫ| e *animaal* |IPA ani'maɫ|.

Questa alternanza dei due segni < x > e < ı >, e dei loro rispettivi referenti fonologici |γ| e |ɫ|, nel medesimo contesto puo indicare due cose: o l’informatore si rendeva conto della ridotta diffusione dialettale del passaggio fonetico |ɫ| > |γ|, limitato in area siciliana alla sola parlata di Piana degli Albanesi e tentava, ma non in maniera sempre conseguenziale e sistematica, di uniformarsi all’albanese comune[27], oppure più semplicemente egli si è limitato ‘a registrare un fenomeno allora in evoluzione e non ancora completamente stabilizzatosi alla fine del Settecento. Questa seconda ipotesi, per la quale propendo, sarebbe suffragata anche dall’assenza del fenomeno sopramenzionato nelle poesie di Nicola Brancato, di Piana degli Albanesi, ripor-

lët], FULMINE scheptimë [shkeptimë], FUOCO ziárri [zjarri], GAMBA chëmba [këmba], GIORNO dita [dita], GIU’ pósct [posht], GORGIA görgia [gërxha], LABBRO buza [buza], LAGO ghurgu [gurgu], LINGUA gluxa [gluha], LUNA xëna [hëna], MADRE mâma [mëma], MANO dora [dora], MESE muaghë [muahj], MIELE mijaxti [mjahjti], NASO xunda [hunda], NERO i zíi [i zi], NOTTE nata [nata], OCCHIO síu [siu], ODOROSO odoroso [odorozo], OSCURO oscuro [oscuro], PADRE tata [tata], PESCE piscu [pishku], PETTO petturini [peturini], PIEDE chëmba [këmba], PIOGGIA sciu [shiu], ROSSO i cuchi [i kuqi], SASSO gúri [guri], SELVA spát [shpat], SOLE dieli [dielli], SPALLA sapatulë [shpatullë], STELLA ighi [illi], STRADA rüghë [rrugë], SÙ sipr [siprë], TERRA deu [dheu], UCCELLO zoga [zoga], VENTO era [era], VENTRE barcu [barku], UOMO gneriu [njeriu].

27 Potrebbe avvalorare tale ipotesi la distribuzione casuale dei due fonemi |γ| e |ɫ|, che, come si può facilmente verificare, si succedono senza regole fonetiche nello stesso contesto.

tate nel *Manoscritto di Chieuti*[28] neanche mezzo secolo prima, cioè verso la metà del XVIII secolo.

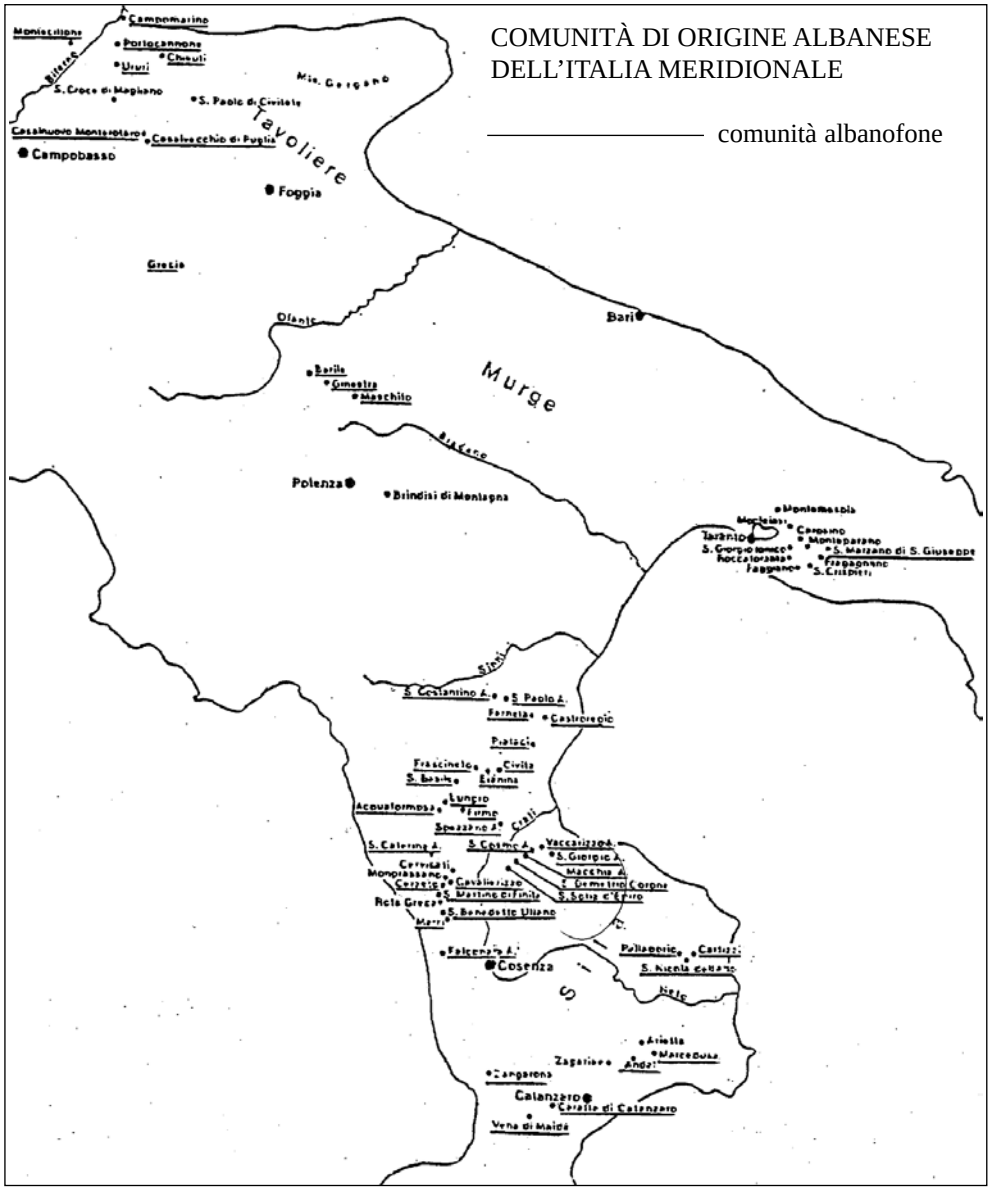

28 Il manoscritto, che ho avuto modo di consultare direttamente attraverso una rara copia fotostatica che possiede il Fondo Gangale della biblioteca universitaria di Cosenza, porta sul frontespizio il titolo *Il Cristiano Albanese fatto in Lingua Nazionale da D. Nicola Fi(glia) Arciprete di Mezzoiussi* ed è stato compilato a Chieuti tra il 1736 e il 1739.

Per ciö che riguarda, invece, il testo B, rappresentato dalla preghiera del “padrenostro” nella versione albanese di Calabria, definita da Hervás “greca calabrese”, va osservato preliminarmente che rispetto al testo A, la traduzione albanese si presenta più debole, incerta e approssimativa, con contorte espressioni circonlocutorie che in alcuni casì non aderiscono affatto allo schema tipicamente formulare di una preghiera cosi nota e diffusa: es. *bë të rrinjëmë* (o hinjëmë) *ndë parrajsë* per “venga il tuo regno”; *bë të mos vemi në dorë të palikudhë* per “e non ci indurre in tentazione” .

Minori incertezze e incongruenze rispetto alla traduzione denota nel testo B il sistema di trascrizione, che pur non discostandosi sostanzialmente da quello utilizzato nel testo A, se ne differenzia per la presenza delle seguenti scelte grafiche:

1) l’uso, piuttosto insolito se non proprio personale qui proposto, del digramma ue per indicare la vocale centrale media |ə|;
2) utilizzazione del digramma ll – ma solo in posizione intervocalica – per rappresentare, sul modello ortografico spagnolo, la laterale palatale |ʎ|;
3) il raddoppiamento grafico delle consonanti a cui si ricorre prevalentemente in posizione post-tonica (es. tatta, ditta, tonna, vemmi, chemmi, duellennue, buccuenue, uenna, ma anche in beccuar), e che troviamo anche in altri testi calabro-albanesi di questo periodo – cf. Variboba (1762) e il Catechismo di San Basile (1834) – più per interferenza dell’italiano scritto che per adeguamento grafico a una eventuale pronuncia lunga delle consonanti intervocaliche in contesto italo-albanese, che sarebbe tutta da dimostrare.

Per poter giungere ad una identificazione della parlata arbëreshe qui rappresentata, sono partito dal sistema fonetico che, pur tra non pochi limiti, emerge dalla “struttura profonda” del sistema grafico adoperato. Innanzitutto la presenza del nesso kl [IPA kʎ| , pur con la dovuta cautela necessaria per non assolutizzare dati sincronici in un quadro diacronico qual è quello in cui qui ci muoviamo riferendoci a testi di due secoli fa, ci porta ad escludere dall’elenco dei possibili dialetti calabro-albanesi qui utilizzati, la maggior parte delle parlate del Cosentino, essendo tale nesso caratteristico delle due aree

calabro-albanofone foneticamente piu conservative che sono localizzate rispettivanente nella Calabria settentrionale, ai confini con la Basilicata (Castroregio, Civita, Farneta e Plataci) e nella Calabria media (Andali, Caraffa, Marcedusa, Vena di Maida e Zangarona)[29].

Servendomi poi delle raccolte di materiale linguistico fatte in queste due aree, degli studi di carattere dialettologico che hanno interessato alcune di queste parlate, nonché dei risultati di alcune ricerche "sul campo" da me personalmente condotte in questi anni sia nella Calabria settentrionale che nella Calabria centrale, ho potuto procedere a restringere ulteriomente l'elenco delle parlate che possono aver rappresentato la base dialettale della versione del "padrenostro" nell'arbëresh di Calabria, escludendo anche le parlate albanesi dell'area nord-calabrese, cioè quelle della zona del Pollino. Infatti, la conservazione del tema originario -nj anche al plurale del presente indicativo dei verbi in vocale (es. *duellennuene* = ndëlenjëmë, *rignueme* = rinjëmë), con il mantenimento sistematico della vocale centrale media |ë| anche in posizione post-tonica finale (es *dozue* = dorë, *parraisue* = parrajsë, *kielue* = qiellë, *buccuene* = bukënë) ci portano a concentrare la ricerca della parlata interessata alla sola area albanofona catanzarese, non essendoci traccia di tali fenomeni morfologici e fonetici nella zona albanofona conservativa dell'area di confine calabro-lucana.

Una forma lessicale tipica dell'area albanofona della Media Calabria, cui ci riconduce l'esame del testo B, è data dal termine *nëmiqitë* "i nemici" (singolare *nëmik-u*), prestito mutuato dall'italiano e pienamente assimilato nella struttura morfofonologica de1l'albanese, assieme al corrispondente antonimo *amiqtë* "gli amici" (singolare *amik-u*) che hanno rimpiazzato le originarie forme albanesi andate perdute, *armiqtë* (singolare *armik*) e *miqtë* (singolare *mik*), di provenienza latina.

La presenza poi nel testo in esame di altri tratti dialettali non comuni a tutta l'area della Calabria centrale, ci sembra infine decisiva e importante per l'identificazione della comunità linguistica arbëreshe di cui era originario lo sconosciuto informatore di Hervás. Il pronome relativo *çë*, infatti, è caratte-

[29] cf. Francesco Solano, *I dialetti albanesi dell'Italia meridionale*, op.cit., p. 6.

ristico in quest'area per la sola parlata di Vena di Maida, mentre le altre parlate albanesi del Catanzarese (Zangarona, Caraffa, Andali e Marcedusa) ad eccezione di quelle dell'Alto Crotonese (Carfizzi, Pallagorio e S.Nicola dell'Alto) conservano tuttoggi la forma *që*, che è poi quella comunemente usata nell'albanese. Così pure sono documentate – anche se non esclusivamente – nella parlata "venota" le forme *klot* (oggi *kilot*) per *kloft* = qoftë dell'albanese comune, dell'ottativo presente del verbo *jam*; *embri* – per *emëri* dell'albanese comune – che pur non avendo riscontri in altre parlate albanesi di Calabria, è diffuso e comune tra gli albanesi di Sicilia – e *ne*, pronome personale prima persona plurale, che – mi riferisco qui ovviamente alle sole parlate calabro-albanesi – è tuttora attestato, assieme al piu diffuso *na* solo a Vena di Maida e nella vicina Zangarona, ove la parlata arbëreshe è ormai in via di estinzione, mentre in tutte le altre parlate registriamo attualmente la forma *na*.

Avviandomi quindi alla conclusione di queste mie riflessioni sui due testi in arbëresh pubblicati due secoli fa da Lorenzo Hervás y Panduro, mi preme sottolineare la rilevante importanza che essi rivestono per la storia dell'arbëresh d'Italia. Queste due versioni dialettali italo-albanesi del "padrenostro" non rappresentano infatti solamente, assieme all'opera del Variboba, gli unici, testi albanesi d'Italia dati alle stampe nel Settecento, ma anche in temini assoluti i piu antichi documenti pubblicati in tale varietà dialettale, dopo la *Dottrina Cristiana* (1592), il "carmen" (1638) di Daniele Cortese[30] e la summenzionata *Gjella e Shën Mërisë Virgjër* (1762) di Giulio Variboba. Se verrà confermata l'ipotesi da me qui avanzata che l'informatore calabrese del testo B sia stato un parlante, probabilmente ecclesiastico, originario della comunità di Vena di Maida[31], allora vorrà dire che ci trovia-

[30] Questa poesia venne pubblicata a Roma nel 1638 nel *Monumentum romanum*, raccolta di poesie dedicate a Nicolaus-Claude Fabri de Peiresc (1580-1637), scienziato francese, amico e discepolo di Galileo. Il "carmen" di Cortese consta in verità di soli sei versi, chiaramente encomiastici e d'occasione, che rispecchiano sostanzialmente la lingua della comunità calabro-albanese di Lungro, di cui il Cortese era originario (cf. sull'argomento Dh. S. Shuteriqi, *Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Tiranë 1976, p.77).

[31] Non siamo in grado di dare una identità certa all'anonimo informatore che fornì ad Her-

mo qui in presenza anche del primo testo scritto in una varietà arbëreshe dell'area dialettale della Calabria Centrale a noi pervenuto.

L'importanza di questa breve preghiera pubblicata da Harvás nelle due versioni arbëreshe, oltre che per la storia dell'albanese scritto, si estende anche alla dialettologia diacronica, dal momento che possiamo attraverso di essa osservare e tentare di spiegare alcuni interessanti fenomeni fonetici e lessicali nel loro divenire, avendo il vantaggio di disporre – com'è il caso del testo A che rispecchia indiscutibilmente la parlata di Piana – di altri testi, anteriori e posteriori, scritti in tale variante dialettale.

Infine, un'ultima annotazione sul sistema di scrittura adoperato per ribadire che per la prima volta in un testo albanese dato alla stampa troviamo qui adoperato il segno *ë* per rappresentare la vocale neutra o "schwa". Per l'uso di tale grafema si è già accennato al fatto che l'anonimo informatore di Hervás si rifece ad una tradizione alfabetica largamente seguita in ambito siculo-albanese, a partire da Paolo Maria Parrino e da Nicola Attanasio Sulli,

---

vás la versione arbëreshe di Calabria del "padrenostro", per la assoluta mancanza di citazioni e di riferimenti, diretti o indiretti, nell'opera del gesuita spagnolo. È verisimile che si trattasse di un ecclesiastico che abbia avuto rapporti di amicizia o di lavoro con Hervás all'epoca del suo soggiorno "romano". In quell'epoca vivevano a Vena di Maida i seguenti sacerdoti, originari di questa comunità albanofona del Catanzarese: don Domenico Del Giudice, don Antonio Peta e don Luigi Sciumbata (quest'ultimo esercitava il ministero sacerdotale nella vicina Caraffa). Sono molto grato al prof. Gaetano Boca, appassionato studioso di storia locale e di antichità calabresi, originario di Vena, per avermi gentilmente procurato questi dati desunti dal "Regesto del notaio D. Gaetano Petruzza" in cui sono registrati i contratti a breve scadenza stipulati a Vena di Maida tra la fine degli anni '80 e gli inizi degli anni '90 del secolo XVIII.
Anche per la versione del "padrenostro" nella parlata albanese di Piana, non abbiamo alcun elemento che possa aiutarci concretamente a stabilirne la paternità. Pertanto, allo stato attuale, possiamo solo avanzare delle ipotesi, che necessitano ovviamente di ulteriori approfondimenti e verifiche, circoscrivendo la ricerca ad alcuni intellettuali ecclesiastici di origine pianiota che vissero nella seconda meta del XVIII secolo. Intendo riferirmi in particolare a p. Giorgio Stassi (1712-1801), che dopo essere stato arciprete di Piana, fu parroco della chiesa greca di Palermo, rettore del seminario greco-albanese di quella città e primo vescovo ordinante di rito greco in Sicilia; a p. Giovan Crisostomo Guzzetta (1730-1770) e a p. Francesco Parrino (1754-1831), autori, tra l'altro, di numerosi canti religiosi in albanese riportati dallo Schirò nelle raccolte *Canti sacri delle colonie albanesi di Sicilia* (Napoli 1907) e *Canti tradizionali ed altri saggi delle colonie albanesi di Sicilia* (Napoli 1923).

entrambi di Palazzo Adriano. A questa tradizione di scrittura si ispirò in parte anche l'illustre grecista pianiota Giuseppe Crispi, da cui poi Girolamo De Rada mutuò l'uso della *ë*, che proprio in segno di omaggio all'impegno letterario e culturale del Vate di Macchia, è entrata a far parte col Congresso di Monastir (1908) dell'alfabeto ufficiale albanese.

bibliografia

E. Coseriu, in *Von Genebrardus bis Hervás. Beiträge zur Geschichte der Kenntnis des Rumänischen in Westeurop*a (Tübingen 1981).

J. Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig 1774).

C. Tagliavini, *Hervás y Panduro, Lorenzo*, in "Enciclopedia Italiana", XVIII, Roma 1933, p. 498.

B. Biondelli, *Della letteratura popolare dell'Epiro*, in "Rivista Europea", 1846; tradotto in tedesco e pubblicato nella rivista *Magazin für die Literatur des Auslandes*, Berlin 1846, n. 133, f. 531-2, n. 134, f. 536-7, con il titolo "Geschichte, Sprache und Poesie der Albaner"; ripubblicato in *Studii linguistici di Bruno Biondelli*, Milano 1856, f. 77-103.

J. Ch. Adelung, *Mithridates oder allgemine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in bey nahe fünfhundert Sprachen und Mundarten* (Berlin 1806-17).

L. Hervás y Panduro, *Saggio pratico delle lingue, con prolegomeni e una raccolta di orazioni Domenicali in più di trecento lingue e dialetti*.

L. Hervás y Panduro, *Opera dell'abbate Don Lorenzo Hervás*, Cesena 1787, pp. 255

L. Hervás y Panduro, *Catalogo delle lingue conosciute e notizie della loro affinità e diversità*, Cesena 1784.

L. Hervás y Panduro, *Origine, formazione, meccanismo ed armonia degl'idiomi*, Cesena 1785; *Vocabolario Poliglotto con prolegomeni sopra più di CL lingue dove sono delle scoperte nuove, ed utili all'antica storia dell'uman genere, ed alla cognizione del meccanismo delle parole*, Cesena 1787.

M. Sciambra, *Paolo Maria Parrino, scrittore siculo-albanese*, in "Shêjzat", XI, 1-4; 5-8, Roma 1967.

A. Guzzetta, *Per una storia della questione alfabetica dell'albanese in Sicilia* (pp. 208-223), in "Bollettino del Centro di studi filologici e linguistici siciliani", XI, Palermo 1970.

F. Altimari, *La questione alfabetica nella "Rilindja": il contributo di Demetrio Camarda* (pp. 101-119), in "Demetrio Camarda e la linguistica albanese". Atti dell'XI Congresso internazionale di studi albanesi (a cura di Antonino Guzzetta), Palermo 1984.

F. Solano, *I dialetti albanesi dell'Italia Meridionale*, I. Appunti per una classificazione, "Quaderni di Zjarri", Castrovillari 1979).

A. Guzzetta, *La parlata di Piana degli Albanesi*. Parte I. Fonologia, Università di Palermo, Istituto di lingua e letteratura albanese, Palermo 1978, p. 38-9.

M. Sciambra, *La 'Dottrina Cristiana' albanese di Luca Matranga*. Riproduzione, trascrizione e commento del Codice Barberini Latino 3454, Città del Vaticano 1964.

M. La Piana, *Il Catechismo Albanese di Luca Matranga (1592) da un Manoscritto Vaticano*, in "Roma e l'Oriente", anno II, fasc. XVIII-XXIII, Grottaferrata 1912, p. 10.

M. Mandalà, *Il Codice Chieutino*. Edizione critica e concordanza a cura di Matteo Mandalà, Istituto di Lingua e Letteratura albanese, Università di Palermo 1995, p. 606.

Dh. S. Shuteriqi, *Shkrimet shqipe në vitet* 1332-1850, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Tiranë 1976, p. 77).

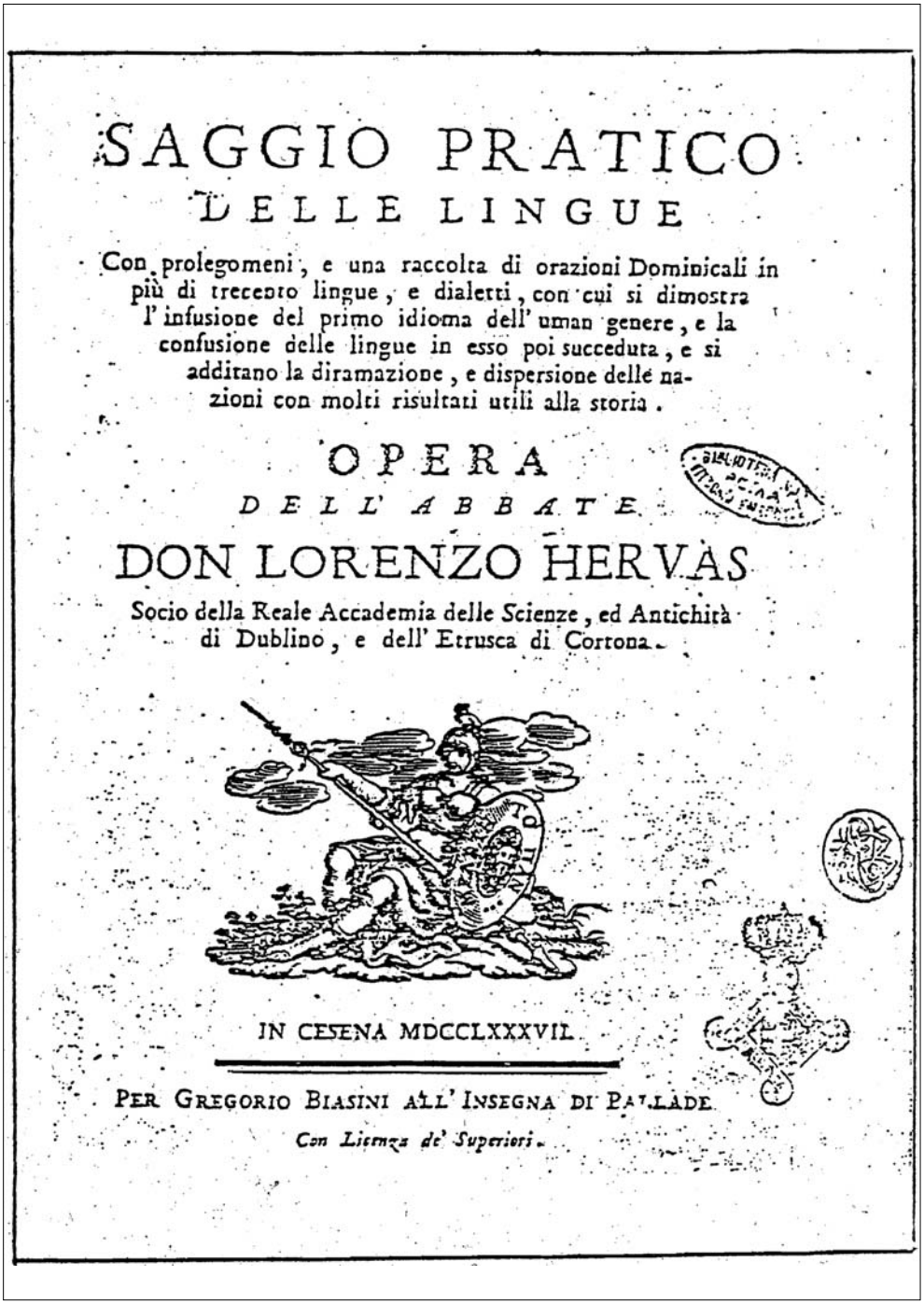

SAGGIO PRATICO
DELLE LINGUE

Con prolegomeni, e una raccolta di orazioni Dominicali in più di trecento lingue, e dialetti, con cui si dimostra l'infusione del primo idioma dell'uman genere, e la confusione delle lingue in esso poi succeduta, e si additano la diramazione, e dispersione delle nazioni con molti risultati utili alla storia.

OPERA
DELL' ABBATE
DON LORENZO HERVAS

Socio della Reale Accademia delle Scienze, ed Antichità di Dublino, e dell' Etrusca di Cortona.

IN CESENA MDCCLXXXVII.

PER GREGORIO BIASINI ALL' INSEGNA DI PALLADE

Con Licenza de' Superiori.

Frontespizio dell'opera *Saggio pratico delle lingue* (1787)
di Lorenzo Hervás y Panduro

MBI HUAZIMET NGA ITALISHTJA DHE NGA DIALEKTET ITALO-ROMANE NË SISTEMIN FOLJOR TË ARBËRISHTES[1]

1. Parashtresë

Varietetet arbëreshe, që prej më se pesë shekujsh jetojnë në kontakt të ngushtë gjuhësor me ato italo-romane të Italisë së Jugut e gjatë shekullit të fundit edhe me italishten letrare, çka shpjegon pjesërisht larminë e tyre të brendshme dialektore dhe kushtëzon dallimet me shqipen, përbëjnë një lëmë të privilegjuar hulumtimesh për dukuritë e përzierjes gjuhësore dhe të *code-mixing* që vihen re në kontekstin arbëresh dhe që kohët e fundit janë bërë objekt kërkimesh të thelluara nga ana e studiuesit Leonardo M. Savoia (2008). Duke u nisur nga këto kërkime të kolegut Savoia mbi përzierjen gjuhësore në sistemet arbëreshe, kemi vendosur të shqyrtojmë mënyrën sesi bazat leksikore të huazimeve të shumta italo-romane ndërthuren me morfologjinë eptimore të të folmeve arbëreshe të Kalabrisë.

Qysh nga gjysma e dytë e shek. XIX janë kryer mjaft studime mbi ndikimin që ushtroi latinishtja mbi shqipen prej mesit të shek. II para Krishtit deri në mbërritjen e sllavëve në Ballkan në shek. V-VI, studime këto që na lejojnë sot të rindërtojmë diakronikisht procesin, peshën dhe rolin e këtyre ndikimeve kryesisht në leksik, por edhe në gramatikë. Mirëpo mungojnë studime të ngjashme, sistematike dhe krahasuese mbi depërtimin e elementit të mëvonshëm neolatin në të folmet arbëreshe, fillimisht prej dialekteve romane e më pas prej italishtes letrare.

[1] Falënderoj mikun dhe kolegun LEONARDO M. SAVOIA për komentet e frytshme që i bëri një versioni të parë të këtij punimi.

Shqyrtimi shterues i këtyre huazimeve paraqitet problematik, sepse është e vështirë të gjenden të dhëna diakronike dhe sinkronike të krahasueshme mbi mënyrat e ndryshme të përshtatjes së huazimeve nga italishtja dhe të folmet romane përreth viseve arbëreshe të Italisë së Jugut. Në fakt këto të fundit gjenden të shpërndara mes të folmesh romane johomogjene dhe tejet të fragmentarizuara.

Për këtë arsye po kufizohemi të analizojmë huazimet italo-romane vetëm në të folmet arbëreshe të Kalabrisë, pasi kjo krahinë paraqet njëfarë njësimi më të madh dialektor sesa trojet e tjera të Italisë së Jugut. Në fakt, edhe arbërishtja e Kalabrisë paraqitet në formën e një tërësie ishujsh gjuhësorë që, me gjithë dallimet, karakterizohen nga prirje dialektore homogjene. Këto të folme janë në kontakt me zona dialektore romane të cilat mund të themi se e kanë kushtëzuar historikisht zhvillimin e tyre.

Për këtë analizë të huazimeve italo-romane në sistemin foljor të arbërishtes jemi nisur nga teksti më i vjetër që njohim në arbërishten e Kalabrisë, pra nga vepra *Gjella e Shën Mërī s'Virgjër* e JUL VARIBOBËS (shih VARIBOBA 2005), për t'u përqendruar më pas në disa prirje të sotme të të folmeve arbëreshe në trevat e Kozencës dhe të Katanxaros.

Në veçanti kemi marrë në shqyrtim modalitetet e përshtatjes morfologjike të huazimeve italo-romane në sistemin foljor të arbërishtes, modalitete këto që ndryshojnë nga një e folme në tjetrën. Kemi shqyrtuar gjithashtu edhe zhvillimet historike që kanë pësuar disa klasa foljore nga latinishtja në varietetet romane lokale të Kalabrisë dhe më gjerë të Jugut të Italisë, për të shpjeguar përmes tyre disa reflekse që përndryshe vështirë se mund të shpjegohen.

Në grupin e parë të formave foljore hibride që kemi analizuar vihet re skema *bazë leksikore romane + eptim arbëresh*. Këto formime janë rezultat i një mekanizmi të riorganizimit leksikor dhe morfologjik që ka vepruar në kushtet e shumëgjuhësisë ku ndodhen ngulimet arbëreshe të Kalabrisë. Dallimet që vihen re në proceset e huazimit dhe të rileksifikimit në të folmet arbëreshe pasqyrojnë qoftë varietete të ndryshme të kalabrishtes me të cilat arbërishtja ka rënë në kontakt[2], qoftë modalitete të ndryshme të kontaktit

[2] Ndarja klasike dialektore që GERHARD ROHLFS u bëri të folmeve kalabreze në dy grupe

gjuhësor. Sot sistemet gjuhësore që përfshihen në këto procese janë kryesisht arbërishtja dhe italishtja letrare, pasi, me përhapjen gjithnjë e më të madhe të italishtes letrare të shkruar e të folur, ndikimi i të folmeve lokale është tkurrur shumë. Gjithashtu nuk duhet nënvlerësuar ndikimi që kanë ushtruar historikisht, së paku mbi arbërishten e Kalabrisë, disa varietete dialektore romane të mbishtresuara si napolitanishtja, e cila, duke qenë për shekuj me radhë deri në vitin 1860 gjuha e folur në kryeqytetin e Mbretërisë së Napolit pati një rol hegjemon edhe në trevat periferike. Pikërisht këto kontakte gjuhësore qindravjeçare me të folmet italiane jugore përcaktuan procesin e rileksifikimit roman të arbërishtes. Theksojmë edhe ndikimin që ka ushtruar mbi arbërishten e Kalabrisë greqishtja, e cila ende sot përdoret si gjuhë liturgjike në komunitetet e ritit katoliko-bizantin të Eparkisë së Ungrës, krahas arbërishtes dhe italishtes[3]. Në fakt në të folmet arbëreshe gjejmë një numër të konsiderueshëm greqizmash jo vetëm në leksikun liturgjik, por edhe në atë të ekonomisë shtëpiake, të bujqësisë e të zejtarisë.

Si përfundim mund të themi se në komunitetet arbëreshe kanë ndërvepruar historikisht disa sisteme gjuhësore (arbërishtja, dialektet romane, italishtja letrare, greqishtja liturgjike), të cilat në periudha të ndryshme historiko-kulturore kanë mbajtur një peshë të ndryshme sociolinguistike, duke përcaktuar kësisoj krijimin e një sistemi të ndërlikuar huazimesh. Ky riorganizim leksikor dhe gramatikor që u detyrohet kontakteve ndërgjuhësore të arbërishtes në rrjedhë të shekujve, ka shkaktuar disa dukuri hibridizimi, sidomos në sistemin foljor, ku ndërthuren rrënjë morfologjike dhe ndajshtesa trajtëformuese me prejardhje të ndryshme gjuhësore. Krahas marrëdhënies mbizotëruese romano-arbëreshe, ku bazës leksikore romane u shtohen elemente morfologjike arbëreshe, hasen shpesh edhe forma hibride ku një baze leksikore arbëreshe u shtohen morfema

---

të mëdha, njëri "latin" e tjetri "grek", me istmin e Katanxaros si kufi, tashmë është kapërcyer nga një nënndarje më objektive që propozuan studiuesit TRUMPER e MADDALON (1988: 217-259) në katër pjesë. Për më tej shih TRUMPER (1997) dhe TRUMPER & CHIODO (1999).

3 Mbi ndikimin e greqishtes bizantine dhe asaj të re në arbërishte nuk është vendi të zgjatemi këtu. Po mjaftohemi të përmendim kontributet e botuara nga studiuesi grek TITOS JOCHALAS: shih JOCHALAS (1975: 44-55; 1992: 135-150).

trajtëformuese romane e greke, ose ku një bazë leksikore romane ndërthuret me prapashtesa greke e mbaresa arbëreshe.

2. Bazë leksikore romane (+ eptim roman) + eptim arbëresh

Duke marrë në shqyrtim sistemin verbal të asaj që po e quajmë shkurt arbërishte[4], në trevat kozentine gjejmë dy klasa foljore që përshtaten me huazimet italiane dhe romane: klasa e foljeve me temë në zanore të thjeshtë *-o*, që i përkasin zgjedhimit të parë, dhe klasa e foljeve me temë në bashkëtingëllore, që i përkasin zgjedhimit të dytë[5]. Ndryshe nga shqipja ballkanike[6], arbërishtja e Italisë përfshin në këtë klasë të fundit një mori huazimesh foljore nga italishtja me temë në bashkëtingëllore *-ar* e *-ir*, përkatësisht prej foljeve të rregullta italiane në *-are* e në *-ire*. Me fjalë të tjera, tema në bashkëtingëllore *-ar* e *-ir* përkon me trajtën e paskajores italiane pa zanoren fundore. Në këto raste bazës leksikore të huazuar drejtpërdrejt nga një paskajore romane u shtohen ndajshtesat trajtëformuese arbëreshe:

(1a) *-are* > *-ar*-si në *mbitar-ënj* nga ‘invitare- v. I, e tashme, nj.’

(1b) *-ere* > *-ir*-si në *gudhir-ënj* nga ‘godere- v. I, e tashme, nj.’

(1c) *-ire* > *-ir*-si në *zvenir-ënj* nga ‘svenire- v. I, e tashme, nj.’

---

4 Sikurse dihet, nuk ka vetëm një tip arbërishteje, por ka shumë të folme të shpërndara në Italinë e Jugut. Sipas Martin Camajt (1982) numri i tyre luhatet nga dhjetë në dymbëdhjetë. Gjithsesi për të përcaktuar saktë numrin e “tipave” të arbërishtes duhet më parë të vendosen kritere funksionale dhe koherente. Ajo çka mund të thuhet sot me siguri është se këto të folme nuk përbëjnë një varietet të vetëm dhe homogjen të shqipes, pasi ato janë fryt i mërgimeve nga vise të ndryshme të Shqipërisë së Jugut përgjatë një kohe që rrok tre shekuj, nga mesi i shek. XV deri në mesin e shek. XVIII. Në këto radhë me arbërishte të Kalabrisë kuptoj tipin e arbërishtes që flitet në viset arbëreshe prej nga e kam prejardhjen unë, e që përkon me të folmet e rrethinave të Shën Mitrit.

5 Ndjekim këtu klasifikimin e propozuar nga F. Solano (1972: 81) që në thelb përkon me klasifikimin foljor që bëhet në gramatikën normative të Akademisë së Shkencave të Shqipërisë (shih Demiraj 1975: 278-284), ku shtohet një zgjedhim i tretë që përfshin disa folje të cilat Solano (1972) i konsideron supletive ose të parregullta.

6 I vetmi huazim foljor roman që kemi gjetur të përdorur në shtyp, por jo në fjalorët normativë, me temë në bashkëtingëllore prej paskajores romane duket se është *servir* nga *servire*.

Modelit të foljeve të arbërishtes me *-ar-ënj* i nënshtrohen të gjitha huazimet nga të folmet italo-romane që vijnë nga zgjedhimi i parë i latinishtes në *-ā re*, kur nuk i janë përshtatur më parë sistemit më prodhues të klasës së foljeve në zanore *-o*. Foljet e të folmeve italo-romane të Italisë së Jugut që vijnë nga zgjedhimi i katërt latin në *-ī re* marrin *-ir-ënj*. Në këtë grup të fundit hyjnë edhe foljet prej zgjedhimit të dytë latin në *-ē re*, të cilat, sikurse e ka vënë re ROHLFS, në disa dialekte romane të Italisë së Jugut, përfshirë atë kalabrez, kanë kaluar në klasën e foljeve në *-ire*:

> Katër format latine të paskajores janë ruajtur relativisht mirë në italishte. Më e zakonshmja natyrisht është *-are*, ndërsa *-ē re* haset më rrallë. Në krahinat më jugore, ku *ē* ka kaluar në *ī* [...], *-ē re* është shkrirë me *- ē re*, p.sh. në kalabrishte kemi *avire, vidire, putire, vulire*, në sicilishte *aviri, vidiri, putiri, vuliri*. (Rohlfs 1968: 359).

Në të folmet romane të viseve kozentine, si edhe në ato napolitane, të njëjtën prirje asimilimi me klasën e foljeve në *-ire* dëshmojnë edhe foljet prej zgjedhimit latin në *-ĕre*:

> Një luhatje e madhe mes *-ire* dhe *-ĕre* haset në Kalabri, ku do pasur parasysh se në *-ire* ka hyrë edhe *-ē re*. Kështu në Kalabri kemi *árdere* e *ardire*, *cádere* e *cadire*, *crídere* e *cridire*. [...]. Kalabria veriore (‘latine’) parapëlqen zgjedhimin në *ĕ*, ndërsa në pjesën jugore (‘greke’), që është romanizuar më vonë, mbizotëron (sikurse edhe në Sicili) zgjedhimi në *i*. Në të folmet kozentine vështirë se mund të gjendet një folje e zgjedhimit në *-i* që të mos ketë kaluar në zgjedhimin në *-ĕ*. Të njëjtën luhatje gjejmë edhe në napolitanishte: [...] *chiágnere* e *chiagnire*, *méttere* e *mettire*, *pátere* e *patire*... (Rohlfs 1968: 362).

Në klasën e foljeve të arbërishtes në zanore *-o* hyn edhe pjesa më e madhe e huazimeve foljore më të vjetra nga italishtja dhe dialektet e saj, çka është shprehje e një prirjeje të vjetër që ka pasur mbarë shqipja për t’ia nënshtruar këtij modeli eptimor pjesën dërrmuese të foljeve të huazuara prej latinishtes dhe jo vetëm ato prej zgjedhimit të parë në *-ā re*: *sanā re* > *shëronj*, *maritā re* > *martonj*, *intelligĕre* > *ndëlgonj*, *manē re* > *mënonj*, *salvā re* >

shëlbonj, maledicĕre > *mallkonj, benedicĕre* > *bekonj, gemēre* > *gjëmonj* etj[7].

Ndryshe nga shqipja e përbashkët ballkanike, arbërishtja e folur në Itali ruan në të tashmen e dëftores, qoftë në foljet me temë në zanore, qoftë edhe ato me temë në bashkëtingëllore, mbaresat e vjetra *-(ë)nj, -(ë)n, -(ë)n, -nj(ë)më, -ni* e *-nj(ë)në*, si p.sh. në *mbulonj* e *hap(ë)nj*[8].

(2a)	*mbulonj* v. I nj.	*mbulon* v. II nj.	*mbulon* v. III nj.
	mbulonj(ë)më v. I sh.	*mbuloni* v. II sh.	*mbulonj(ë)në* v. III sh.
(2b)	*hap(ë)nj* v. I nj.	*hap(ë)n* v. II nj.	*hap(ë)n* v. III nj.[9]

Në të folmet arbëreshe këto mbaresa të vjetra, edhe pse me ndryshime të lehta fonetike dhe morfologjike, karakterizojnë dhe përfshijnë në mënyrë homogjene paradigmën e së tashmes së dëftores qoftë të foljeve me temë në zanore, qoftë edhe atyre me temë në bashkëtingëllore. Mirëpo nëse në të tashmen e dëftores këto dy klasa të foljeve të arbërishtes përputhen, paradigmat e së kryerës së thjeshtë dhe trajtat e pjesores ndryshojnë, sidomos në të folmet arbëreshe të Kozencës (dhe pjesërisht të Kutronit). Në këto të folme ato paraqesin dy mënyra të ndryshme përshtatjeje të huazimeve. Kështu p.sh. të njëjtin huazim nga dialektet romane *mbitare* (it. ‘invitare’) e gjejmë me dy tema të ndryshme: *mbitar-* dhe *mbito-*:

(3a)	tema në bashkëtingëllore:	
	mbitar(ë)nj v. I nj. e tashme	*mbitarta* v. I nj. e kryer e thjeshtë
	mbitartur pjesore	*mbitarem* v.I nj. e tashme, jovep.

[7] Mbi latinizmat në shqipe shih kreun që u ka kushtuar këtyre PELLEGRINI (1995: 195-224).

[8] Nga këto ndajshtesa të vjetra trajtëformuese, që më pas për analogji u shtrinë edhe në klasa të tjera foljore, në të folmet arbëreshe përgjatë shekujve janë zhvilluar një sërë variantesh të paradigmës të së tashmës së dëftores njëjës: *-ënj* ~ *-enj* ~ *inj* ~ *-i* për vetën e parë dhe *–ën* ~ *-en* ~ *-in* për vetën e dytë dhe të tretë. Në shumës gjejmë variantet *-njëmë, -jmë, -jmi,* dhe *-mi* për vetën e parë dhe *-njën* e *-jën* për vetën e tretë. Veta e dytë që ka mbetur në thelb e pandryshuar, në të gjitha të folmet shënohet me mbaresën *-ni*.

[9] Në shqipen ballkanike, si pasojë e thjeshtimit të sistemit, mbaresat e vjetra të së tashmës dëftore njëjës në foljet me temë në bashkëtingëllore kanë rënë. Me fjalë të tjera këto trajta sot paraqiten me mbaresë zero: *unë hap, ti hap, ai/ajo hap*.

(3b) tema në zanore:

mbitonj v. I e tashme, nj.	*mbitova* v. I nj. e kryer e thjeshtë
mbituar pjesore	*mbitohem* v.I nj. e tashme, jovep.

Këto dy strategji eptimore nisen nga e njëjta bazë leksikore me prejardhje romane *mbit-*, që më pas ka ndjekur dy rrugë të ndryshme përshtatjeje brenda sistemit foljor të arbërishtes: e para, përmes një prapashtese trajtëformuese *-ar,* ndjek paradigmën e klasës së foljeve me temë në bashkëtingëllore: pra merr në të tashmen e dëftores *-(ë)nj*, në të kryerën e thjeshtë *(-ta)*[10], në pjesore *(-tur)*, ndërsa në të tashmen e formës joveprore *(-em)*; e dyta, përmes prapashtesës foljore *-o*, ndjek zgjedhimin e foljeve arbëreshe me temë në zanore: pra merr mbaresën *-nj* në të tashmen e dëftores, *-va* në të kryerën e thjeshtë, *-r(ë)* në pjesore dhe *-hem* në të tashmen e formës joveprore.

2.1. Formime foljore romano-arbëreshe në librin e parë të shtypur në arbërishten e Kalabrisë (1762)

Një vjelje e parë elektronike, edhe pse jo e plotë, por gjithsesi e mjaftueshme, e veprës së parë të botuar në arbërishten e Kalabrisë, *Gjella e Shën Mërī s s'Virgjër* e JUL VARIBOBËS (Romë, 1762), sipas botimit kritik të përgatitur nga VINCENZO BELMONTE (VARIBOBA 2005: 397) na ka lejuar të rindërtojmë një kuadër të përgjithshëm të gjendjes në mesin e shek. XVIII, e sidomos të mënyrës së përshtatjes morfologjike në sistemin foljor të arbërishtes së Mbuzatit të huazimeve nga kalabrishtja dhe italishtja

[10] Shtrirjen për analogji të kësaj mbarese edhe në këtë klasë foljesh të arbërishtes së Kalabrisë mund ta ketë favorizuar përqindja e lartë e foljeve që e bëjnë aoristin dhe pjesoren me këtë formant: në të folmen e Shën Mitrit të tilla janë foljet qoftë me temë në grup zanoresh, si *shkruanj, bluanj, paguanj, shuanj zienj, pienj* etj., qoftë foljet me temë në zanore të thjeshtë (*lanj, shanj, blenj, shinj* etj.), përveç atyre në zanore *-o*. Për analogji me këto folje, formanti *-ta* i aoristit ka zëvendësuar formantin *-a* edhe në disa folje me temë në bashkëtingëllore *-r*: p.sh. *therta ~ thera, terta ~ tera*. Falënderoj mikun dhe kolegun MATTEO MANDALÀ i cili gjatë diskutimeve të gjata e të frytshme që kemi pasur, ma vuri në dukje këtë dukuri.

letrare e kohës[11]. Në vijim (2.2-2.4) po paraqesim huazimet që dëshmohen në këtë vepër, të grupuara sipas mënyrës së përshtatjes morfologjike. Numrat mes kllapash i përgjigjen numërtimit në botimin e lartpërmendur kritik VARIBOBA (2005).

2.2. Temë në zanore + eptim arbëresh: folje me temë në -o

balonj < huazim italo-jugor *abballare*
baloi (127), *balonj'* (2358)

bastonj < ital. *bastare* (ose varietet italo-jugor *abbastare*)
baston (8, 2060)

dhisputonj < ital. *disputare*
dhisputoi (3335), *dhisputo* (4642)

façonj < ital. *affacciarsi*
façoi (412, 2254, 2780, 3416, 3795, 4007, 4118, 4143), *façuan* (3071)

furrnonj < huazim italo-jugor **fərnire*[12]
furrnonesh (2058), *furrnoi* (173), *furrnonj* (4622), *furrnosh* (2218), *furrnua* (3999), *furrnuan* (1079, 839, 3450, 3512)

kumandonj < ital. *comandare*
kumandoi (4471, 4308), *kumandonj* (4093)

llamëndonj < ital. *lamentare*
llamëndove (3523), *llamëndua* (3223)

[11] Këto lloj huazimesh foljore nga italishtja e nga kalabrishtja që dëshmohen në arbërishten e Varibobës në mes të shekullit XVIII, nuk i gjejmë në sistemin foljor që përshkoi DE RADA në dy gramatikat e tij, botuar më se një shekull më pas, në gjysmën e dytë të shek. XIX. Arsyeja e kësaj "harrese" qëndron në prirjet puriste të De Radës, i cili, duke synuar të përshkruante një gramatikë pak a shumë unitare të shqipes, jo vetëm të arbërishtes, nuk mund të përfshinte në të tipare që vinin në pah dallimet dhe shkonin në dëm të konvergjencës me shqipen që flitej në Shqipëri. Mbi dy gramatikat e De Radës shih LEONARDO M. SAVOIA, "Introduzione" në DE RADA (2007).

[12] BIGALKE (1980: 259): *fərní*, inf. (com., finire, condurre a termine) e *fərnū́t* pp (com., finire e metatesi di r + -utu, finito); ROHLFS (1977: 268): *firniri* finire; (ROHLFS 1977:286): *furnire* e *furniri* finire.

mallëpatonj < huazim italo-jugor *malupatire*[13]
mallpato (657)

meritonj < ital. *meritare*
meritoi (1428), *meriton* (6, 498, 573), *meritonj* (100, 1218, 1683, 1685), *meritova* (1744)

neghonj < ital. *negare*
neghoi (3599)

ngaponj < ital. *incappare*
ngapove (3448)

ngjaronj < huazim italo-jugor **chiarire*[14]
ngjaroi (407), *ngjaron* (52)

penxonj < ital. *pensare*
penxo (737), *penxon* (203, 4701), *penxonj* (4406)

pravonj < ital. *provare*
pravo (709), *pravoi* (3421), *pravon* (2085), *pravove* (2568), *pravuam* (2508)

rrëfëgonj < huazim italo-jugor *rrifiggiari*[15]
rrëfëgove (4570)

rrëspëndonj < ital. *rispondere*
rrëspëndove (45), *rrispëndo* (579)

rrëvonj < ital. *arrivare*
rrëvon (2860, 3167, 4137)

sallvonj < ital. *salvare*
sallvo (1375, 2201), *sallvon* (2718, 4683), *sallvuar* (2993)

skundonj < ital. *scontare*
skundon (1673)

---

13 ROHLFS (1977: 383): *malupàtere* (C1), *malupatire* (C1), *malipatiri* (M3), n. patire male, soffrire la fame.

14 PICCITTO (1977: 677): *chiariri*.

15 PICCITTO (1997: 154): *rrifiggiari* tr. (CL 21) proteggere, agire in difesa e a tutela di q. 2. (CL 19), compassionare. 3. rifl. (CT 12) provare refrigerio 4. (CT 8), farsi animo.

tandonj < ital. *tentare*
tandonj (2357)

vandonj < ital. *vantare*
vandoi (1083, 1415), *vandonjëm* (1093), *vanduan* (1454,4210), *vanduar* (3181)

vinxhonj < ital. *vincere*
vinxhoi (1422, 4291,4490), *vinxhonj* (4365), *vinxhove* (2571, 3988)

zgavonj < ital. *scavare*
zgavon (2924)

2.3. Paskajore romane + eptim arbëresh: folje me temë në bashkëtingëllore -ar_ënj

adunār(ënj) < huazim italo-jugor *addunare*[16] (it. *accorgersi*)
adunār (446, 4043, 4415)

adhurār(ënj) < ital. *adorare*
adhurārnjëm (2797), *adhurartin* (3931)

bandjār(ënj) < huazim italo-jugor *bandiare* (it. *bandire)*
bandjār (332, 4160)

bandunār(ënj) < ital. *abbandonare*
bandunār (1869, 3280)

ç*ikār(ënj)* < huazim italo-jugor *cecare* (it. *acceccare)*
çikār (4708)

fukār(ënj) < huazim italo-jugor *affucare* (it. *affogare)*
fukār (1295), *fukarti* (3602)

[16] Huazim nga katalanishtja *adonarse* i përhapur në të gjithë Italinë e Jugut: De Robertis (2002: 33): *addunà* accorgersi, conoscere una cosa per via d'indizi, di riflessioni, di segni esteriori; Andreoli (1887: 13): *addunarse* accorgersi, avvedersi, addarsi; Bigalke (1980: 107): *adduná* cercare di conoscere qualcuno, accorgersi, accertare, controllare, spezionare, rendersi conto; Rohlfs (1977: 58): *addunare*, *addunari* accorgersi, addarsi, informarsi […] nga katalan *adonarse*]; Piccitto (1977: 61): *addunàrisi* e *aḍḍunàrisi*, accorgersi, avvedersi.

judhikār(ënj) < huazim italo-jugor *judicare* (it. *giudicare)*
judhikārnj (1548)

kallār(ënj) < huazim italo-jugor *calare* (it. *scendere*)
kallār (555, 2072, 3282, 3422, 3783, 3901, 4139), *kallarte* (3423), *kallaru* (1999)

karricār(ënj) < huazim italo-jugor *accarizzare* (it. *accarezzare)*
karicār (1390)

kumbanjār(ënj) < huazim italo-jugor *cumpagnare* (it. *accompagnare)*
kumbanjarti (514), *kumbanjār* (4025, 3159, 3384)

llaudhār(ënj) < huazim italo-jugor *laudare* (it. *lodare)*
llaudhārnj (125), *llaudhārnjëm* (2539, 2797)

kunxullār(ënj) < huazim italo-jugor *cunsulare* (it. *consolare)*
kunxullār (1153), *kunxullarti* (3216), *konxullarti* (3171)

llibërār(ënj) < ital. *liberare*
llibërār (1870), *llibërari* (1879), *llibërarti* (3790)

mbinjār(ënj) < huazim italo-jugor *mpignare* (it. *impegnare)*
mbinjār (2740)

mbitār(ënj) < huazim italo-jugor *mbitare* (it. *invitare)*
mbitār (2045, 2247, 3191)

meritār(ënj) < ital. *meritare*
meritār (1676), *meritarti* (3601)

neghār(ënj) < ital. *negare*
neghār (1783, 1173)

nguallār(ënj) < huazim italo-jugor *ngualare*[17] (it. *sistemare)*
nguallār (757)

prejār(ënj) < huazim italo-jugor *prejare* (it. *rallegrarsi, gioire)*
prejār (37), *prejare* (4241), *prejartin* (3087)

[17] ROHLFS (1977: 468): *ngualare* ‘fare eguale, pareggiare’.

rrighallār(ënj) < huazim italo-jugor *rigalare* (it. *regalare)*
rrighallār (1391, 3193), *rrighallari* (2219)

rrikriār(ënj) < huazim italo-jugor *ricriare* (it. *ricreare, godersi)* *rrikriār* (1327)

rringraxjār(ënj) < ital. *ringraziare*
rringraxjār'nj (126, 1461), *rringraxjarti* (513)

qikār(ënj) < huazim italo-jugor *chjicare* (it. *piegare)*
qikarem (3244),

shallār(ënj) < it. *scialare*
shallār (3995)

shutār(ënj) < huazim italo-jugor *sciuttare* (it. *asciugare)*
shutār (2211)

vullār(ënj) < huazim italo-jugor *vulare* (it. *volare)*
vullār (1155, 2822, 3094)

2.4. Paskajore romane + eptim arbëresh: folje me temë në bashkëtingëllore -ir_ënj

avertīr(ënj) < ital. *avvertire*
avertīrn (1485)

kurrīr(ënj) < huazim italo-jugor *currìre* (it. *correre*)
kurrīr (4206)

parīr(ënj) < huazim italo-jugor *parìre* (it. *parer bene, piacere)*
parīr (3949)

partīr(ënj) < ital. *partire*
partīr (191, 334, 488, 3119, 1939, 2228, 2331, 3146, 3553, 4006), *partirej* (3879), *partirtin* (3153) *partīr(ënj)* < ital. *patire, patīr* (727, 2100, 2801)

tradhīr(ënj) < ital. *tradire*
tradhīr (672, 2062, 2900), *tradhirta* (1699), *tradhirti* (3441)

ubëdhīr(ënj) < ital. *ubbidire*
ubëdhīr (3411, 2695), *ubëdhirti* (347)

3. Bazë leksikore romane (+ ndajshtesë greke) + eptim arbëresh

Në disa formime të tjera bazës leksikore romane i bashkohet një ndajshtesë fjalëformuese me prejardhje greke, që ndiqet nga ndajshtesat trajtëformuese arbëreshe. Një rast i tillë është p.sh. huazimi foljor *ngolisënj* 'ngjis' nga it. 'incollare' < (*n*+tema *kolë*) *ngolë+is+ënj*, që në ndonjë të folme është zëvendësuar nga huazimi më i ri *ngolarënj* që haset aty-këtu krahas fjalës shqipe *ngjitënj*.

Në fakt në të folmet arbëreshe të Kalabrisë dëshmohet një numër i konsiderueshëm formash hibride romano-greke çka duket se ka qenë një prirje e kahershme që gjallon ende në sturkturën e thellë leksikore e që shfaqet në disa neologjizma prejemërorë ku përdoren thuajse rregullisht morfema nga greqishtja mesjetare dhe ajo e re, si *-as (+ënj*), *-aks (+ënj)* dhe *-is (ënj)*,[18] të ndjekura nga mbaresat e vjetra arbëreshe. GIORDANO (1963) sjell një listë me huazime të tilla foljore me një bazë leksikore romane e ndërthurje eptimore greko-arbëreshe që hasen sot e gjithë ditën në të folmen e Frasnitës: *çotjasënj* 'trullos', *cingarjasënj* ~ *cingarjarënj* 'mashtroj', *cinxulljasënj* 'keqtrajtoj', *fallopjasënj* ~ *fallopjarënj* 'ha, përtyp (barin – për kafshët)', *fjandasënj* e *fjandaksënj* 'imagjinoj', *mubjasënj* 'narkotizoj', *mulhasënj* 'kalb, prish', *shkerdhjasënj* 'cifl oj' dhe *zgarrixjasënj* 'gërvisht'. Kësaj liste ne do t'i shtonim edhe dy huazime të tjera "hibride", me bazë leksikore romane dhe formant grek *-as*: *vakandasënj* 'zbraz'; *kutufasënj* ~ *kutufosënj* 'rrah' (me një bazë romane me etimologji të pasigurt *cutuf*-nga *cutuffari* a *accutuffari* që çuditërisht nuk gjendet në Kalabri, por në Sicili[19]).

Një tjetër huazim "hibrid", formuar nga një bazë leksikore italiane dhe një ndajshtesë nga greqishja e re, është folja *stirandaksënj* ~ *stirandasënj*

---

[18] Në shqipe, sikurse edhe në gjuhë të tjera ballkanike, greqizmat foljorë kanë hyrë nga aoristi: për këtë arsye, fjala vjen, foljet me temën e së tashmes në *-άζω* marrin si ndajshtesë nga aoristi morfemën *-ασ(α)*, ato në *-ίζω* marrin morfemën *-ισ(α)*, ndërsa ato në *-άσσω* marrin morfemën *-αζ(α)*, gjithmonë bazuar mbi temën e aoristit. Në arbërisht këto morfema i shtohen një baze leksikore romane dhe tema morfologjike e formuar kësisoj merr më pas mbaresat e vjetra shqipe.

[19] PICCITTO (1977: 44): *cutuffári*, *accutufári* 'bastonare, malmenare'; sipas Alberto VARVARO (1986: 12): accutufari v.tr. 'percuotere'. Nuk haset jashtë Sicilisë dhe nuk i dihet prejardhja.

‘ndej teshat, e i përgatit për t’u hekurosur’. Me gjasa përbëhet prej një rrënje italiane *stir-* < *stirare* dhe greqizmit foljor *adhjas(ënj)* ‘rendit, përgatit’ me mbaresat e vjetra shqipe *-ënj*, *-ën*, *-ën* etj. që në të folmet arbëreshe të Kalabrisë u shtohen foljeve me temë në bashkëtingëllore. Përdorimi i kufizuar i kësaj foljeje në kushtet e sotme mund të ketë përcaktuar perceptimin dhe interpretimin e gabuar në *stirandaksënj* ~ *stirandasënj* me gjasa nga *stiradhjas*. Një dukuri e ngjashme dëshmohet në disa të folme arbëreshe të Kalabrisë edhe në foljen *tarandaksënj* ‘shkund, tund’ me variantin *trandaksënj*[20].

Së fundi, në këtë kategori huazimesh me bazë italo-romane dhe ndajshtesa greke hyn edhe folja *manganisënj* ‘rrah lirin a kërpin me mëngër’, që kemi regjistruar në ngulimin arbëresh të Shën Kollit, por që gjendet edhe në *Fjalorin arbërisht* nga GIORDANO (1963: 253). Mirëpo në këtë rast, edhe pse fjala *mangën / mëngër* është ndër huazimet më të vjetra greke të shqipes, në këtë të folme arbëreshe do të ketë hyrë prej kalabrishtes *mangano*.

4. Formime hibride të izoluara e të parregullta

Gjatë këtij kërkimi mbi huazimet me bazë leksikore romane në sistemin foljor të arbërishtes, kemi ndeshur në disa formime foljore hibride të cilat nuk ndjekin modelin paradigmatik të kombinimit të një baze romane me morfema shqipe që përbën edhe objektin e këtyre radhëve.

Na ka tërhequr menjëherë vëmendjen një folje që paraqet një kombinim të përmbysur të këtyre elementeve, ku një baze leksikore shqipe i shtohen morfema trajtëformuese romane të arbëreshëzuara: kjo është folja *thelarënj* ‘thelëmoj, e pres në thela’ (SCUTARI 2010: 103).

Me gjasa denduria e huazimeve me bazë leksikore një paskajore romane, si edhe e foljeve me ndajshtesa me prejardhje italo-romane në *-ar*, që më pas janë asimiluar nga paradigmat foljore të arbërishtes me temë në bashkëtingëllore ku gjejmë mbaresat e vjetra *-(ë)nj*, mund të ketë favorizuar

[20] Falënderoj Titos Johalasin që më sugjeroi gojarisht këtë hipotezë mbi prejardhjen e foljes *stirandaksënj*.

krijimin e këtij neologjizmi të veçantë. Kjo folje është shumë e përhapur në të folurit e përditshëm, por nuk dëshmohet nga GIORDANO (1963), ku gjejmë variantin e rregullt *theloj*, i cili dëshmohet edhe nga PIGNOLI & TARTAGLIONE (2007).

Një formim i ngjashëm me temë morfologjike të përbërë nga një bazë leksikore shqipe *(ajër-)* dhe një ndajshtesë *-ar* prej paskajores romane është edhe folja mjaft e përhapur në Kalabri *ajërā rënj* 'ajroj', që dëshmohet qysh te Variboba (2005: 364) por nuk është regjistruar nga GIORDANO (1963). Ky i fundit sjell foljen *ajrìsënj*, të regjistruar vetëm në të folmen e Shën Vasilit (GIORDANO 1963: 5), por që paraqet strukturën e lartpërmendur të huazimeve me formante morfologjike nga greqishtja e re, si *-as*, *-aks* dhe *-is*.

5. Huazime ku baza leksikore romane zgjerohet me një zanore tematike arbëreshe

Një tjetër strategji përshtatjeje e huazimeve italo-romane karakterizon sistemin foljor të të folmeve arbëreshe në viset lametine, sidomos në të folmen e ngulimit të Vinës[21], ku, për shkak të një gjendjeje të spikatur dygjuhësie mes arbërishtes dhe së folmes kalabreze lokale, huazimet italo-romane nën ndikimin e fuqishëm të analogjisë unifikohen në një kategori të vetme foljore, në atë të foljeve me temë në zanore të thjeshtë ose në grup zanoresh.

Të gjitha huazimet nga folje italiane ose kalabreze të zgjedhimeve të rregullta në *-are*, *-ere* dhe *-ire* në këtë të folme marrin mbaresat: *-nja* në të tashmen, *-va* në të kryerën e thjeshtë dhe *-rë* në pjesore:

E njëjta prirje homologuese ndaj të gjitha huazimeve foljore italo-romane vihet re në disa të folme arbëreshe jashtë Kalabrisë, në krahinat e Kapitanatës të Mulizit dhe të Vultures, ku foljet me prejardhje nga italishtja dhe dialektet e saj asimilohen sistematikisht nga modeli i foljeve arbëreshe me temë në *-o*. Këtë dukuri e ka konstatuar dhe studiuar kohët e fundit

[21] Të dhënat nga e folmja e fshatit Vinë, një pjesë e të cilave janë regjistruar nga Leonardo M. Savoia, i kam marrë nga dy informatorë prej këtij ngulimi arbëresh, ANDREA DONATO dhe SANDRA BOCA, të cilët i falënderoj përzemërsisht.

E TASHME E DËFTORES	E KRYER E THJESHTË	PJESORE	KUPTIMI
penxanja	*penxava*	*penxarë*	mendoj
humanja	*humava*	*humarë*	pi duhan
nçinjanja	*nçinjava*	*nçinjarë*	filloj
preghanja	*preghava*	*pregharë*	lutem
ripetcanja	*ripetcava*	*ripetcarë*	kujtohem
natanja	*natava*	*natarë*	notoj
lejinja	*lejiva*	*lejirë*	lexoj
kridhinja	*kridhiva*	*kridhirë*	besoj
sputinja	*sputiva*	*sputirë*	pështyj
kapishinja	*kapishiva*	*kapishirë*	kuptoj
ngjutinja	*ngjutiva*	*ngjutirë*	kapërdij
shundinja	*shundiva*	*shundirë*	shkrij
frijinja	*frijiva*	*frijirë*	fërgoj
qedhinja	*qedhiva*	*qedhirë*	kërkoj
kunqdhinja	*kunqdhiva*	*kunqdhirë*	përfundoj
vinçinja	*vinçiva*	*vinçirë*	fitoj

Tab. 1 - Huazime foljore në të folmen e fshatit Vinës

SAVOIA (2008) në disa fshatra arbëreshe në krahinat e Kampanies, Basilikatës, Mulizit dhe Pulies, si në Greçi: *faramonj* ‘ndaloj, pres’, *pënconj* ‘mendoj’, *spustonj* ‘zhvendos’, *zmuvonj* ‘lëviz’, *natonj/latonj* ‘notoj’, *shtrushonj* ‘zvarrit’, *vulonj* ‘fluturoj’, *urtoham* ‘inatosem, nervozohem’; në Kazallveq: *cuponj* ‘përplas’, *rëpëconj* arnoj’, *sfririnjë* ‘fërgoj’, *fërmonj* ‘ndaloj, pres’, *çupëkonj* ‘çaloj’, *rrambëkokam* ‘ngjitem’, *krëdhirinj* ‘besoj’, *kapirinj* ‘kuptoj’; në Zhurë: *fumonj* ‘pi duhan’, *cumbonj* ‘kërcej’, *fërmonj* ‘ndaloj, pres’, *dhëtrona* ‘tërhiqem’, *turnonj* ‘kthehem’, *sparanjonj* ‘kursej’, *fërnonj* ‘mbaroj’, *sfrizhonj* ‘fërgoj’, *mbukonj* ‘ngroh’, *nxhinjonj* ‘filloj’, *dhuqonj* ‘shoh, vë re’ (SAVOIA 2008: 10-11).

Moskuptimi fillestar që vihet re mes folësve që vijnë nga zona arbëreshe ku huazimet italo-romane janë përshtatur në mënyra të ndryshme, e që kapërcehet shpejt gjatë bisedës, shkaktohet pikërisht prej asimilimit në modelin e foljeve me temë në *-o* të huazimeve nga dialekte italo-romane të

ndryshme. Në raste të tilla "distanca" nuk krijohet nga eptimi arbëresh që është pak a shumë i përbashkët për të gjitha të folmet, por nga tema morfologjike e ndryshme, për shkak të larmisë dhe fragmentarizimit të theksuar të të folmeve italiane të Jugut me të cilat arbëreshët janë në kontakt.

Si përfundim mund të themi se huazimet foljore që kemi analizuar në këtë punim, u nënshtrohen proceseve komplekse të riorganizimit leksikor dhe morfologjik që lidhen me shumëgjuhësinë e realitetit arbëresh.

Bibliografia

Sh. Demiraj, (a cura di) (1975), *Gramatika e gjuhës shqipe. I. Morfologjia.* Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.

F. Altimari, L.M. Savoia, (a cura di) (1994), *I dialetti italo-albanesi. Studi linguistici e storico-culturali sulle comunità arbëreshe. Presentazione di Tullio De Mauro*. Roma: Bulzoni editore.

R. Andreoli (1887), *Vocabolario Napoletano-Italiano*. Torino: Paravia.

R. Bigalke (1980), *Dizionario dialettale della Basilicata*. Heidelberg: Carl Winter.

C. Martin (1982), "Per una tipologia dell'arbëresh", in: *Atti del IX Congresso Internazionale di Studi Albanesi.* Palermo: Università di Palermo, Istituto di Lingua e Letteratura Albanese, 151-158.

G. De Rada (2007), *Opera Omnia*. *X. Opere grammaticali*. Introduzione di L.M. Savoia. Soveria Mannelli: Rubbettino.

R. De Robertis (2002), *Vocabolario etimologico dialettale molisano*. Roma: Officina edizioni.

E. Giordano (1963), *Dizionario degli Albanesi d'Italia*. Bari: Edizioni Paoline.

T. Jochalas (1975), "Sulla problematica dei prestiti bizantini e neogreci nei dialetti italo-albanesi", in: *Balkan Studies* 16/1, 44-55.

T. Jochalas (1992), Considerazioni sull'elemento greco nell'arbëresh, në: Birken Silverman, Gabriele & Rössler, Gerda (a cura di), *Beiträge zur sprachlichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien. Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70.Geburtstag*. Stuttgart: Franz Steiner, 135-150.

G.B. Pellegrini (1995), A*vviamento alla linguistica Albanese*. (Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Palermo. Studi e Ricerche 20). Palermo: Università.

G. Piccitto (fondato da) & G. Tropea (diretto da) (1997), *Vocabolario siciliano. IV*. Catania-Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani.

G. Piccitto (a cura di) (1977), *Vocabolario siciliano. I.* Catania-Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani.

M.L. Pignoli, G. Tartaglione (2007), *Dizionario albanese molisano. (Parlate di Portocannone e Ururi).* Presentazione di F. Altimari. Con lessico visuale su cd-rom allegato a cura di B. Sposato. (Albanologia 2). Cosenza: Università della Calabria, Dipartimento di Linguistica, Sezione di Albanologia.

G. Rohlfs (1968), *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia*. Torino: Einaudi.

G. Rohlfs (1977), *Nuovo dizionario dialettale della Calabria.* Ravenna: Longo editore.

L.M. Savoia (2008), "Variazione e mescolanza linguistica nei sistemi arbëreshë: code-mixing, prestiti e convergenza in condizioni di bilinguismo", në: LEONARDO M. SAVOIA, *Studi sulle varietà arbëreshe.* Con la prefazione di F. Altimari e un contributo di M.R. Manzini. (Albanologia 6). Cosenza: Università della Calabria, Dipartimento di Linguistica, Sezione di Albanologia, 1-62.

P. Scutari (2010), *Dizionario arbëresh di San Costantino Albanese. Fjalor arbëresh i Shën Kostandinit.* Cosenza: Università della Calabria, Dipartimento di Linguistica, Sezione di Albanologia.

F. Solano (1972), *Manuale di lingua albanese. Elementi di morfologia e sintassi. Esercizi – Cenni sui dialetti.* Corigliano Calabro: Arti Grafiche Joniche [Ristampa Cosenza 1984].

J.B. Trumper (1997), "Calabria and Southern Basilicata", në: MAIDEN, MARTIN & PARRY, MAIR (a cura di), *The Dialects of Italy*. London/New York: Routledge, 355-364.

J.B. Trumper, G. Chiodo (1999), "La pertinenza degli eventi catastrofici naturali per la dialettologia e la linguistica romanze", në: *Rivista Italiana di Dialettologia* 23, 9-38.

J.B. Trumper, M. Maddalon (1988), "Converging Divergence and Diverging Convergence. The Dialect-Language Conflict and Contrasting Evolutionary Trends in Modern Italy", në: P. AUER, A. DI LUZIO (a cura di), *Variation and Convergence. Studies in Social Dialectology*. Berlin: De Gruyter, 217-259.

G. Variboba (2005), *Vita della Beata Vergine Maria (1762) – Gjella e Shën Mërī s s'Virgjër (1762).* Edizione critica e traduzione italiana a cura di VINCENZO BELMONTE. Con cd-rom allegato. Soveria Mannelli: Rubbettino editore.

A. Varvaro (1986): *Vocabolario etimologico siciliano. Volume I (A-L).* Con la collaborazione di R. Sornicola. Palermo: Centro Studi Filologici e Linguistici Siciliani.

SUI PRESTITI DELL'ITALIANO E DEI DIALETTI ITALO-ROMANZI NEL SISTEMA VERBALE DELL'ITALO-ALBANESE

1. Introduzione

Le varietà arbëreshe, che da oltre cinque secoli condividono uno stretto e storico contatto linguistico con le varietà italo-romanze del Mezzogiorno e, nell'ultimo secolo, soprattutto con l'italiano, che spiega, ma solo in parte, la loro variazione dialettale interna, così come condiziona anche la loro limitata divergenza dall'albanese di partenza, costituiscono un campo privilegiato di indagine per taluni interessanti fenomeni di mescolanza linguistica e di *code-mixing* che si verificano in contesto italo-albanese, recentemente oggetto di una approfondita ricerca sul campo condotta a vasto raggio da Leonardo M. Savoia 2008. E partendo proprio da questa indagine sulla mescolanza linguistica nei sistemi arbëreshe del linguista fiorentino, e stimolati anche dal tema propostoci da Walter Breu per il 2° Colloquio di Costanza (2008) sull'influsso dell'italiano sul sistema del verbo delle lingue minoritarie, ci siamo proposti di esaminare come le basi lessicali nei numerosi prestiti italo-romanzi si combinino con la morfologia flessiva arbëreshe in area calabrese.

Mentre non mancano, a partire dalla seconda metà del XIX secolo, studi importanti sull'influsso latino nella lingua albanese, sviluppatosi, com'è noto, per quasi sette secoli (dalla metà del II secolo a.C. fino all'arrivo delle popolazioni slave nei Balcani risalenti al V-VI secolo), che ci permettono di ricostruire diacronicamente l'impatto avuto dalla lingua latina sulla riorganizzazione lessicale, ma anche grammaticale, di questa lingua, non disponiamo invece di indagini analoghe, sistematiche e comparative, sui neo-latinismi lessicali penetrati nei secoli nelle diverse varietà italo-arbëreshe, prima dai dialetti romanzi e poi dall'italiano.

Resta, pertanto, problematica un'analisi esauriente e puntuale di tali prestiti, per la difficoltà di disporre di dati diacronici e sincronici comparabili sulle diverse modalità di adattamento dei prestiti dall'italiano e dai dialetti locali romanzi nelle diverse aree albanofone del Mezzogiorno. Queste ultime, infatti, si trovano dislocate all'interno di contesti dialettofoni romanzi non omogenei, a causa della marcata frammentarietà del tessuto linguistico nei dialetti italo-meridionali.

Per queste ragioni si è preferito restringere il campo di ricerca e concentrare l'analisi di questi prestiti lessicali italo-romanzi dell'arbërisht prevalentemente nell'area albanofona della Calabria, che rispetto alle altre aree albanofone italiane presenta una relativa maggiore contiguità territoriale tra comunità e comunità. In realtà, anche l'albanofonia calabrese si presenta sotto forma di un insieme di arcipelaghi linguistici minoritari caratterizzati da tendenze linguistiche omogenee, pur se collocati in contesti – sia dialettofoni romanzi che albanofoni – non proprio isofonici. Queste varietà sono a contatto con aree dialettali romanze che, possiamo ipotizzare, hanno contribuito storicamente a condizionare la loro evoluzione. La nostra analisi si è concentrata prioritariamente su talune tendenze sincroniche dell'arbërisht calabrese, sia di area cosentina che di area catanzarese, ma non mancano riferimenti alla cosiddetta Arbëria settentrionale, in cui rientra la parlata di Greci assieme alle altre comunità albanofone della Capitanata, dell'Alto Potentino e del Molise.

In particolare, si sono analizzate le strategie morfologiche che hanno guidato l'adattamento dei prestiti italo-romanzi nel sistema verbale arbëresh, mostrando spesso soluzioni diversificate da una parlata all'altra. Inoltre, abbiamo preso in considerazione anche gli sviluppi intervenuti nella evoluzione di alcune classi verbali – dal latino alle varietà romanze locali, in area calabrese e, più in generale, meridionale – per rendere conto di taluni esiti che apparirebbero altrimenti di difficile spiegazione.

Un primo insieme di forme verbali ibride che abbiamo esaminato applica lo schema *base lessicale romanza + flessione arbëreshe;* queste formazioni sono il risultato di meccanismi di riorganizzazione lessicale e morfologica, collegati naturalmente alle pratiche di plurilinguismo vigenti nella gran

parte delle comunità albanesi di Calabria. Le differenze che emergono nei processi di prestito e di rilessificazione attestati nelle aree albanofone riflettono sia i diversi tipi di calabrese con cui l'arbëresh è venuto in contatto[1] sia differenti modalità di contatto linguistico. Oggi i sistemi linguistici coinvolti sono prevalentemente l'albanese e l'italiano, dato che l'influenza delle varietà locali è molto regredita parallelamente alla sempre maggiore invadenza dell'italiano, sia scritto che parlato. Non va inoltre sottovalutata l'influenza esercitata storicamente, almeno sull'italo-albanese di Calabria, da alcune varietà dialettali romanze di superstrato come il napoletano, per il ruolo egemone esercitato dalla lingua parlata in quella che fu per secoli e fino al 1860 la capitale del regno di Napoli. E proprio questa plurisecolare situazione di contatto linguistico con le varietà dialettali italo-meridionali sta alla base della estesa rilessificazione romanza che registriamo nell' arbërisht.

Da non trascurare anche l'influenza esercitata sull'arbërisht di Calabria dal greco[2], che continua ad essere impiegato come lingua della liturgia nelle comunità di rito cattolico-bizantino dell'Eparchia di Lungro, assieme all'albanese e all'italiano, e che ha arricchito la struttura lessicale dell'italo-albanese con un'alta percentuale di prestiti che caratterizzano vari ambiti dell'economia domestica, dell'agricoltura e dell'artigianato, oltre che il lessico liturgico.

In conclusione, nelle comunità arbëreshe hanno interagito storicamente più sistemi linguistici (arbëresh, dialetto romanzo, italiano colto, greco liturgico) che nei diversi momenti storico-culturali hanno avuto differenti ruo-

---

1 Alla classica bipartizione macro-dialettale proposta da Gerhard Rohlfs tra una Calabria "latina" ed una "greca", con una linea di separazione individuata nell'istmo catanzarese, è seguita la piu aggiornata e obiettiva suddivisione dialettale che Trumper/Maddalon 1988: 217-259 propongono in quattro partizioni; ulteriori approfondimenti si possono reperire in Trumper 1997 e Trumper/Chiodo 1999.

2 All'influsso del greco-bizantino e moderno nell'italo-albanese non possiamo che accennare brevemente in questa sede, visto che il tema di questo Colloquio scientifico e incentrato sulle influenze dell'italiano nel sistema verbale delle lingue di minoranza. Per il peso che rivestono all'interno dell'albanese d'Italia, i grecismi meriterebbero, infatti, ben altra analisi e trattazione, per cui non mi resta che rimandare in questa sede ai contributi già editi dal noto studioso greco Titos Jochalas dell'accademia di Atene, cfr. Jochalas 1975: 44-55; 1992: 135-150.

li sociolinguistici e differente rilevanza, determinando il depositarsi di un complesso sistema di prestiti. Tale riorganizzazione lessicale e grammaticale dovuta al contatto tra più lingue che ha caratterizzato l'uso dell'arbëresh nel corso dei secoli, ha portato a fenomeni di ibridazione, come in particolare l'introduzione nel sistema verbale di nuove formazioni in cui si combinano radici e suffissi di diversa provenienza linguistica. Assieme al più generalizzato e diffuso rapporto romanzo-albanese, caratterizzato dalla combinazione di una base lessicale romanza con elementi morfologici albanesi, si riscontrano anche interessanti forme ibride, nelle quali basi lessicali albanesi si integrano con morfemi romanzi e greci, o basi lessicali romanze si combinailo con morfemi greci e con flessione albanese.

2. Base lessicale romanza (+ flessione romanza) + flessione albanese

Prendendo in esame il sistema verbale di quello che per comodità di citazione qui chiamiamo l'arbërisht[3], nell'area cosentina le classi verbali nelle quali vengono adattati i prestiti verbali entrati dall'italiano (e dalle varietà italo-romanze) sono due: la classe dei verbi con tema in vocale semplice *-o*, appartenente alla prima coniugazione, e la classe dei verbi con tema in qualsiasi consonante, appartenente alla seconda coniugazione[4].

[3] Com'è noto non esiste un albanese d'Italia, ma esistono tanti tipi di albanese a cui possono essere ricondotte le diverse varietà di albanese parlate in Italia. Per Martin Camaj 1982: 152 il loro numero varia da dieci a dodici. Resta comunque impresa problematica riuscire a quantificare i 'tipi' di arbërisht, non determinando prima i criteri che riteniamo più funzionali per la loro classificazione. Quello che si può sicuramente escludere è che possano essere comunque ricondotti a una 'varietà' unitaria e omogenea dell'albanese, associando con questo termine gli 'albanesi" presenti in Italia, frutto di emigrazioni da aree dialettofone eterogenee, ma comunque di prevalenza tosca (albanese del sud), in un arco temporale di circa tre secoli, dalla metà del XV alla metà del XVIII secolo. Dove non viene qui diversamente indicato, con arbërisht di Calabria indico il tipo di albanese parlato nella mia area albanofona di origine, corrispondente alle parlate arbëreshe del circondario di San Demetrio Corone.

[4] Seguiamo per questo modello di classificazione la tabella delle classi verbali proposta da Francesco Solano 1972: 81. Essa coincide sostanzialmente con la classificazione verbale avanzata nella grammatica normativa dell'Accademia delle Scienze d'Albania (cfr. Demiraj 1975: 278-284), se non per l'aggiunta di una terza coniugazione in cui trovano spazio alcuni verbi inquadrati in Solano 1972 come suppletivi o irregolari.

Rispetto all'albanese balcanico che ne è privo[5], l'albanese d'Italia assimila a quest'ultima classe, con tema in consonante ***-ar*** e -ir, tutti i prestiti verbali dell'italiano che appartengono alle coniugazioni regolari con esito rispettivamente ***-ar*** per i verbi terminanti in *-are* e ***-ir*** per i verbi terminanti in *-ere* e in *-ire*. In altre parole, il tema in consonante ***-ar*** e ***-ir*** coincide con la forma dell'infinito privo della vocale finale. Viene fuori così, all'intemo di questa classe verbale dei verbi con tema in consonante, una sottoclasse rappresentata da prestiti verbali dall'italiano e dai suoi dialetti, alla cui base lessicale, costruita sull'infinito romanzo, si aggiungono i formativi arbëreshë:

(1a) *-are* > *-ar-* come in *mbitar-ënj* 'invitare-1 .SG.PRS'

(1b) *-ere* > *-ir-* come in *gudhir-ënj* 'godere-1 .SG.PRS'

(1c) *-ire* > *-ir-* come in *zvenir-ënj* 'svenire-1 .SG.PRS'

Alla classe verbale albanese caratterizzata da *-ar-ënj*, vengono associati tutti i verbi delle varietà romanze italo-meridionali che provengono dalla prima coniugazione del latino in *-ā re*, se non assimilati in precedenza con il sistema più produttivo di adattamento alla classe dei verbi in vocale *-o*. I verbi dell'italo-romanzo meridionale provenienti dalla quarta classe latina in *-ī re* prendono ***-ir-ënj.*** In quest'ultima rientrano anche i verbi già facenti parte della seconda classe latina in *-ē re*, per effetto del loro passaggio in alcuni dialetti romanzi del Meridione dell'Italia, compresi quelli calabresi, con vocalismo di tipo 'siciliano', nella classe in *-ire*, come osserva Rohlfs 1968: 359:

> Le quattro forme latine dell'infinito si sono relativamente ben conservate nell'italiano. La più frequente è naturalmente -are, mentre -ēre è rimasta la meno frequente e meno vitale. Nelle regioni piu meridionali, dove *ē* è passata a *i* […], -ēre doveva confondersi con -īre, cf. il calabrese *avire*, *vidire*, *putire*, *vulire*, siciliano *aviri*, *vidiri*, *putiri*, *vuliri*.

[5] Unico verbo italiano che ho trovato utilizzato nella stampa, ma non nei dizionari ufficiali, e che risulta mutuato dall'italiano con il tema in consonante direttamente dalla coniugazione regolare dell'infinito sembra essere *servir* da *servire.*

Analoga tendenza a confluire nella stessa classe dei verbi in *-ire* mostrano nei dialetti romanzi dell'area cosentina e in quelli dell'area napoletana anche i verbi dell'antica classe latina in *-ĕre*:

> Un'ampia oscillazione fra *-ire* e *-ĕre* si riscontra in Calabria, dove va considerato che in *-ire* è confluito anche *-ēre*. Abbiamo così in Calabria *árdere* e *ardire*, *cadére* e *cadire*, *cridere* e *cridire* […] La Calabria settentrionale ('latina') preferisce la coniugazione in *ĕ*, mentre nella parte meridionale ('greca'), di romanizzazione seriore, prevale (come pure in Sicilia) la classe in *i*. Nei dialetti del Cosentino è difficile trovare un verbo della coniugazione in *i* che non sia passato a quella in *ĕ*.

Un'oscillazione analoga mostra il napoletano: «[…] *chiágnere* e *chiagnire*, *méttere* e *mettire*, *pátere* e *patire*…» (Rohlfs 1968: 362).

Nella classe verbale dell'albanese in vocale *-o* rientrano gran parte dei prestiti verbali più arcaici dell'italiano e dei suoi dialetti, in continuità con una tendenza antica e costante dell'albanese di inserire gran parte dei prestiti latini, non solo quelli facenti parte della prima coniugazione in *-āre*, all'intemo di questa classe flessiva: es. *sanāre* > *shëronj* 'guarire', *maritāre* > *martonj* 'sposare', *intelligĕre* > *ndëgonj* 'capire', *manēre* > *mënonj* 'ritardare', *salvāre* > *shëlbonj* 'salvare', *maledicēre* > *mallkonj* 'maledire', *benedicĕre* > *bekonj* 'benedire', *gemēre* > *gjëmonj* 'ribombare, risuonare' ecc.[6]

Rispetto all'albanese comune di area balcanica, l'albanese parlato in Italia conserva al presente del modo indicativo, in entrambe le macro-classi verbali suindicate, cioè sia in quella dei verbi con tema in vocale semplice, sia in quella dei verbi con tema in consonante semplice, in gran parte delle sue varietà dialettali ancora vitali, gli antichi suffissi verbali *-(ë)nj*, *-(ë)n*, *-(ë)n*, *-nj(ë)me*, *-ni e -nj(ë)ne*, per esempio in *mbulonj* 'coprire' e *hap(ë) nj* 'aprire'[7]:

---

6 Sui latinismi in albanese cfr. il capitolo ad essi dedicato da Pellegrini 1995: 195-224.

7 Da questi antichi suffissi morfologici, estesisi analogicamente in albanese antico ad altre classi verbali, si sarebbero generate e sviluppate nel corso del tempo, nelle diverse parlate arbëreshe, al singolare del presente indicativo una serie di varianti: *-ënj* ~ *-enj* ~ *-inj* ~ *-i*, per la prima persona singolare, *-ën* ~ *-en* ~ *-in*, per la seconda e terza persona

(2a) *mbulonj*. 1SG *mbulon.* 2SG *mbulon.* 3SG
mbulonj(ë)më. 1PL *mbuloni.* 2PL *mbulonj(ë)neë.* 3PL

(2b) *hap(ë)nj*. 1SG *hap(ë)n*. 2SG *hap(ë)n*. 3SG
hapnj(ë)me. 1PL *hapni*. 2PL *hap(ë)njën*. 3PL[8]

Questi antichi suffissi dell'albanese, pur se con variazioni fonetiche e morfologiche, caratterizzano e coinvolgono omogeneamente, al presente indicativo, entrambe queste classi verbali, sia quella dei verbi in vocale semplice, sia quella dei verbi in consonante semplice, in cui si inseriscono, come abbiamo visto, tutti i prestiti italo-romanzi. Mentre per queste due classi verbali dell'arbërisht i tipi di flessione del presente indicativo coincidono, il paradigma flessivo dell'aoristo e del participio cambia, – soprattutto anche se non esclusivamente – nelle zone albanofone di area cosentina (e parzialmente di quella crotonese). In queste parlate esse mantengono due diverse modalità di integrazione del prestito. Ad esempio, tenendo conto dei diversi tempi o dei diversi meccanismi di adattamento nel sistema flessivo dell'arbërisht, lo stesso prestito romanzo italo-meridionale *mbitare* 'invitare' ha dato due esiti distinti: *mbitar-* e *mbito-*:

(3a) Verbi con tema in consonante:
mbitar(ë)nj '(io)invito' *mbitarta* '(io) invitai' *mbitartur* 'invitato' *mbitare* 'mi invito'

(3b) Verbi con tema in vocale:
mbitonj '(io)invito' *mbitova* '(io)invitai' *mbituar* 'invitato' *mbitohem* 'mi invito'

singolare, *-njëmë*, *-jmë*, *-jmi* e *-mi* alla prima persona plurale e *-njën* e *-jën* alla terza persona plurale. Resta, invece, sostanzialmente invariata nelle diverse parlate, con la sola desinenza *-ni*, per la seconda persona plurale.

8 Questi antichi suffissi, per una semplificazione del sistema, nell'albanese d'oltre Adriatico sono oggi venuti meno al presente dell'indicativo nelle tre persone del singolare della classe dei verbi in consonante, che restano così caratterizzate dal solo tema in consonante, senza alcun suffisso. In altre parole, il tema qui si presenta a grado zero: es. *unë hap, ti hap, ai/ajo hap.*

Queste due diverse strategie flessive partono da una stessa base lessicale comune di origine romanza, *mbit-*, che ha seguito due percorsi integrativi all'interno del sistema verbale albanese: la combinazione con l'infisso morfologico *-ar-* ha seguito la classe dei verbi con tema in consonante, assumendone i tratti flessivi al presente indicativo *(-(ë)nj)*, all'aoristo *(-ta)*[9], al participio *(-tur)* e al medio-passivo presente *(-em)*; la combinazione con il formativo tematico *-o*, ha seguito coerentemente la stessa coniugazione dei verbi arbëreshë con tema in vocale, che si caratterizza per il formante flessivo *-nj* al presente indicativo, *-va* all'aoristo, *-r(ë*) al participio e *-hem* al medio-passivo presente.

3. Base lessicale romanza (+ flessione greca) + flessione albanese

Altre formazioni combinano basi lessicali romanze con un suffisso derivazionale di origine greca, seguito a sua volta dai formativi flessivi arbëreshë. Un caso è fornito dal prestito verbale *ngolisënj* 'incollare' < (*n* + radice *kolë* >) *ngolë* + *is* + *ënj*, in qualche parlata sostituito dal più recente prestito dall'italiano *ngolarënj* 'incollare', che si affianca al termine originario dell'albanese *ngjitënj*, tuttora presente in qualche parlata.

Registriamo, in effetti, nell'italo-albanese di Calabria, un numero elevato di tali forme ibride romanzo-greche che ci porta a ipotizzare una antica

[9] Potrebbe aver favorito tale estensione, analogicamente assai produttiva, nell'albanese di Calabria l'alta percentuale di verbi che presentano questo formativo nell'aoristo (e nel participio) di paradigmi di basi vocaliche del lessico originario arbëresh: riferendomi qui all'arbërisht della mia area albanofona di origine (San Demetrio Corone), presentano al passato il formativo *-t-* tutti quei verbi rientranti nella seconda classe (tema in dittongo: *shkruanj* 'scrivere', *bjuanj* 'macinare', *paguanj* 'pagare', *shuanj* 'spegnere', *zienj* 'bollire', *pienj* 'domandare' ecc.) e quelli con tema in vocale semplice (*lanj* 'lavare', *shanj* 'disprezzare', *bjenj* 'comprare', *shinj* 'pulire' ecc.), tranne quelli in vocale *-o*. A significare l'incidenza di tale fenomeno si segnala lo sviluppo analogico in *-ta* invece che in *-a* in questa stessa area nella formazione dell'aoristo di alcuni verbi con tema in consonante *-r* : es. *therta* ~ *thera* 'scannare. 1SG.AOR', *terta* ~ *tera* 'asciugare. 1SG-AOR'. Sono debitore a Matteo Mandalà di questa interessante segnalazione, emersa nel corso delle nostre frequenti e proficue discussioni affrontate su tali tematiche nel corso delle quattro giornate di studio (10-14 dicembre 2008) egregiamente ospitate dalla Università di Costanza e organizzate dall'amico e collega Walter Breu.

e diffusa tendenza in talune di queste varietà dialettali arbëreshe, ancora oggi vitale nella struttura profonda del lessico, che dà luogo a neologismi denominali utilizzando quasi sistematicamente morfemi del greco medievale e moderno come *-as* (+*ënj*), *-aks* (+*ënj*) e *-is* (+*ënj*)[10], seguiti dagli antichi formativi arbëreshë; si tratta di uno schema derivazionale largamente presente nei numerosi prestiti greco-bizantini e greco-modemi di area calabro-albanese. Riporto da Giordano 1963 un primo elenco di tali prestiti verbali con base romanza e morfologia greca, che sono diffusi ancora oggi nella comunità di Frascineto: *çotjasënj* 'instupidire, stordire', *cingarjasënj* ~ *cingarjarënj* 'imbrogliare, frodare', cinxulljasënj 'strappazzare, maltrattare', *fallo-pjasënj* ~ *fallopjarënj* 'divorare (l'erba)', *fjandasënj* e *jandaksënj* 'immaginare', *mubjasënj* 'narcotizzare', *mulhasënj*, 'far ammuffire o infracidire', *shkerdhjasënj* 'scheggiare' e *zgarrixjasënj* 'lacerare, sgraffiare'. Non viene, invece, riportato dal Giordano un altro prestito "ibrido", sempre con base lessicale romanza e formante flessivo *-as*, *vakandasenj* 'svuotare', il quale ci riporta a un meccanismo integrativo che combina una base romanza con un suffisso di origine greca, e che, come abbiamo potuto analizzare, non è né insolito, né raro nell'italo-albanese. In questa stessa categoria possiamo annoverare un altro verbo, *kutufasënj* ~ *kutufosënj* 'battere, bastonare, malmenare', con il morfema di origine greca *-as* che si integra con una base lessicale di diffusione romanza, ma di etimo incerto, *cutuf-* da *cutuffari* o *accutuffari*, che però stranamente non si ritrova in calabrese, ma in siciliano".[11]

Altro prestito "ibrido", combinato da una radice lessicale italiana e da un affisso flessivo di derivazione neo-greca, è il verbo *stirandaksënj* ~ stirandasënj 'stiracchiare', riferito ai panni da tendere e ordinare in attesa della sti-

[10] Anche in albanese, così come succede nelle altre lingue balcaniche, i grecismi verbali sono entrati attraverso l'aoristo: per questo i verbi con tema del presente in *-άζω* prendono come infisso dall'aoristo il morfema *-άσ(α)*, quelli in *ίζω* il morfema *-ισ(α)* e quelli in *-άσσω* il morfema *-αξ(α)*, sempre sulla base del tema dell'aoristo. Ad essi si aggiungono poi regolarmente i morfemi dell'albanese, con piena integrazione, del radicale romanzo e dell'infisso di origine greca nel sistema flessivo della lingua ospitante.

[11] Piccitto 1977: 44: *cutuffári, accutufári* 'bastonare, malmenare'; secondo Alberto Varvaro 1986: 12: *accutufari* v.tr. 'percuotere'. Non ha riscontri fuori dell'isola ed è di origine ignota.

ratura. Potrebbe trattarsi di un verbo composto dal radicale dall'italiano *stir-* < *stirare* con il grecismo verbale *adhjas(ënj)* 'ordinare, disporre, preparare', con flessione verbale con gli antichi suffissi dell'albanese *-ënj, -ën, -ën* ecc., ancora in uso nei verbi arbëreshë con tema in consonante. Un suo uso molto limitato e comunque la regressione del temine nella pratica odierna potrebbero aver determinato la sua falsa percezione con l'erronea interpretazione odierna in *stirandaksënj* ~ *stirandasënj* probabilmente da un più attendibile *stira-dhjas*. Da non escludere neanche una possibile contaminazione della radice *stir-* dal verbo italiano *stirare* con il prestito greco, pure attestato in alcune parlate arbëreshe, *trandaksënj* "scuotere, agitare, far tremare", nella probabile variante *trandaksënj*, pure presente nell'albanese di calabria[12].

Infine, sempre in questa categoria di prestiti di base italo-romanza e morfologia greca si colloca *manganisënj* 'maciullare (lana, lino, canapa)', che abbiamo potuto registrare nel Crotonese, a San Nicola dell'Alto, ma che viene riportato anche da Giordano 1963: 253. In questo caso, però, pur figurando la parola *mangano* (in albanese *mangën/mëngër*) tra i prestiti greci più antichi dell'albanese, esso risulta entrato nell'arbëresh sannicolese attraverso il contatto linguistico diretto arbëresh-dialetto calabrese dell'area.

4. Formazioni ibride isolate e irregolari

Nel corso di questa ricerca, incentrata sull'impatto dei prestiti a base lessicale romanza nel sistema verbale dell'italo-albanese, ci siamo imbattuti in altre strategie di integrazione di forme verbali che presentano una ibrida combinazione di basi lessicali e formativi, ma che non rientrano nella struttura da noi assunta come paradigmatica per la nostra indagine, incentrata specificatamente sulla combinazione di basi romanze con morfemi albanesi.

Ad attirare la nostra attenzione è stato subito un verbo che presenta una combinazione inversa da quella sin qui esaminata, comprendendo una base lessicale albanese e una morfologia romanza albanesizzata: si tratta di *thelarënj* 'affettare' (Scutari 2010: 103).

[12] Ringrazio Titos Jochalas per avermi suggerito in una comunicazione verbale quest'altra possibile ipotesi sull'origine del verbo *stirandakësnj*.

Evidentemente la densità di frequenza di prestiti la cui base lessicale è costituita dall'infinito romanzo, e quindi l'alta frequenza di verbi con affissi di origine italo-romanza in *-ar*, poi pienamente integrati nei paradigmi verbali dell'albanese d'Italia con tema in consonante, con l'aggiunta degli antichi suffissi *-(ë)nj*, può avere favorito questo originale neologismo. Esso è oggi largamente diffuso a livello popolare, ma non attestato in Giordano 1963, che attesta invece il più regolare *thelonj*, quest'ultimo attestato anche in Pignoli/Tartaglione 2007.

Analogo al precedente, e cioè con base lessicale albanese (*ajër-*) a cui si aggiungono i formativi arbëreshë (*-ënj*), preceduti dall'infisso *-ar-* tratto dall'infinito romanzo, ci sembra il neologismo verbale *ajëra̅rënj* 'prendere aria, arieggiare, ventilare', di larga diffusione in Calabria e già attestato in Variboba 2005: 364, ma non registrato da Giordano 1963.

In questo dizionario viene invece riportata, limitatamente alla comunità di S. Basile, la voce *ajrìsënj* 'ventilare, arieggiare, sventolare, prendere aria' (Giordano 1963: 5), che ci riporta, però, ad una diversa tipologia di prestiti verbali, con un alto indice di produttività, di cui ci siamo sopra occupati, formati tramite radicali lessicali mutuati dai dialetti locali e elementi flessivi di evidente matrice greco-moderna come *-as*, *-aks* e *-is*.

5. Prestiti che ampliano la base lessicale romanza con la vocale tema tica arbëreshe

Una diversa strategia per l'integrazione dei prestiti italo-romanzi nel sistema verbale sembra caratterizzare le parlate arbëreshe dell'area lametina, con particolare riferimento alla parlata di Vena di Maida[13], dove, per effetto di una situazione di bilinguismo intenso e diffuso tra l'albanese e il dialetto calabrese locale, i prestiti italo-romanzi confluiscono morfologicamente, per riassetto analogico, in un'unica categoria flessiva. In essa che

[13] Per i dati relativi alla parlata di Vena, in parte acquisiti grazie alla ricerca portata avanti da Leonardo M. Savoia, ho potuto avvalermi della preziosa collaborazione di due buoni informatori di questa comunità arbëreshe, Andrea Donato e Sandra Boca, che ringrazio di cuore.

corrisponde a quella dei verbi albanesi con tema in vocale semplice e in dittongo, classificate come prima e seconda classe verbale nella tabella della grammatica albanese di Solano 1972: 81, vengono integrati tutti i prestiti verbali dell'italiano e dei dialetti calabresi delle coniugazioni regolari dei verbi in *-are*, *-ere* e *-ire*.

Questi prestiti presentano, quindi, nella parlata venota gli stessi affissi: *-nja* al tema del presente, *-va* al tema dell'aoristo e *-rë* al tema del participio:

PRESENTE INDICATIVO	AORISTO	PARTICIPIO
penxanja '(io) penso'	*penxava*	*penxarë*
humanja '(io) fumo'	*humava*	*humarë*
nçinjanja '(io) comincio'	*nçinjava*	*nçinjarë*
preghanja '(io) prego'	*preghava*	*pregharë*
ripetcanja '(io) rammendo'	*ripetcava*	*ripetcarë*
natanja '(io) nuoto'	*natava*	*natarë*
lejinja '(io) leggo '	*lejiva*	*lejirë*
kridhinja '(io) credo'	*kridhiva*	*kridhirë*
sputinja '(io) sputo'	*sputiva*	*sputirë*
kapishinja '(io) capisco'	*kapishiva*	*kapishirë*
ngjutinja '(io) inghiotto'	*ngjutiva*	*ngjutirë*
shundinja '(io) sciolgo'	*shundiva*	*shundirë*
frijinja '(io) friggo '	*frijiva*	*frijirë*
qedhinja '(io) chiedo'	*qedhiva*	*qedhirë*
kunqdhinja '(io) concludo'	*kunqdhiva*	*kunqdhirë*
vinçinja '(io) vinco'	*vinçiva*	*vinçirë*

Tabella l - Prestiti verbali nel dialetto di Vena di Maida.

Analoga tendenza omologante verso tutti i prestiti verbali italo-romanzi si registra in aree albanofolle fuori della Calabria, in diverse parlate arbëreshe della Capitanata, del Molise e del Vulture, che assimilano sistematicamente alla classe dei verbi in vocale *-o* i verbi di origine dialettale o italiana. Di tale fenomeno si è recentemente occupato Savoia 2008, che ha riscontra-

to questa modalità in diverse varietà arbëreshe di area campana, lucana, molisana e pugliese, come Greci: *faramonj* '(io) fermo, aspetto', *pënconj* '(io) penso', *spustonj* '(io) sposto', *zmuvonj* '(io) muovo', *natonj* / *latonj* '(io) nuoto', *shtrushonj* '(io) striscio', *vulonj* '(io) volo', *urtoham* '(io) mi urto / mi innervosisco', Casalvecchio di Puglia: *cuponj* '(io) batto, urto', *rëpëconj* '(io) rappezzo', *sfririnjë* '(io) friggo', *fërmonj* '(io) aspetto / femo', *cupëkonj* '(io) zoppico', *rrambëkokam* '(io) mi arrampico', *krëdhirinj* '(io) credo', *kapirinj* '(io) capisco', e Ginestra: *fumonj* '(io) fumo', *cumbonj* '(io) salto', *fërmonj* '(io) aspetto / fermo', *dhëtrona* '(io) mi ritiro', *turnonj* '(io) torno', *sparanjonj* '(io) risparmio', *fërnonj* '(io) finisco', *sfrizhonj* '(io) friggo', *mbukonj* '(io) riscaldo', *nxhinjonj* '(io) comincio, manometto', *dhuqonj* '(io) guardo, adocchio' (Savoia 2008: 10-11).

Le iniziali incomprensioni che si registrano talvolta tra parlanti provenienti da aree albanofone del Meridione che seguono differenti strategie di integrazione dei prestiti italo-romanzi, sono in parte dovute proprio all'impatto disorientante, che viene poi gradualmente superato nel corso della conversazione, della sistematica assimilazione nella morfologia albanese in *-o* di verbi con base lessicale dialettale diversificata. In tale caso la "distanza" non viene creata certo dalla flessione arbëreshe, che accomuna tutte le parlate albanesi, quanto dalla radice dialettale talvolta diversa, per via della frammentazione più o meno marcata esistente tra gli italo-romanzi del Sud d'Italia con cui gli italo-albanesi sono stati e sono in contatto.

Per concludere, il prestito verbale che abbiamo potuto qui analizzare nelle sue diverse strategie di adattamento nella lingua ospitante sembra ubbidire perfettamente a processi anche complessi di riorganizzazione lessicale e morfologica collegati al plurilinguismo della realtà arbëreshe.

Bibliografia

F. Altimari, L.M. Savoia (a cura di) (1994), *I dialetti italo-albanesi. Studi linguistici e storico-culturali sulle comunità arbëreshe. Presentazione di Tullio De Mauro.* Roma: Bulzoni.

R. Andreoli (1887), *Vocabolario Napoletano-Italiano.* Torino: Paravia.

R. Bigalke (1980), *Dizionario dialettale della Basilicata.* Heidelberg: Carl Winter.

M. Camaj (1982), «Per una tipologia dell'arbëresh». *Atti del IX Congresso Internazionale di Studi Albanesi.* Palermo: Università di Palermo, Istituto di Lingua e Letteratura Albanese. 151-158.

Sh. Demiraj (a cura di) (1975), *Gramatika e gjuhës shqipe. I. Morfologjia.* Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës se Shqipërisë, Institxiti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.

G. De Rada (2007), *Opera Omnia. X. Opere grammaticali.* Introduzione di Leonardo M. Savoia. Soveria Mannelli: Rubbettino.

R. De Robertis (2002), *Vocabolario etimologico dialettale molisano.* Roma: Officina edizioni.

E. Giordano (1963), *Dizionario degli Albanesi d'Italia.* Bari: Edizioni Paoline.

T. Jochalas (1975), «Sulla problematica dei prestiti bizantini e neogreci nei dialetti italo-albanesi». *Balkan Studies.* 16(1): 44-55.

T. Jochalas (1992), «Considerazioni sull'elemento greco nell'arbëresh». Birken Silverman, G./Rössler, G. (a cura di). *Beiträge zur sprachlichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien. Festschrifi fur Rupprecht Rohr zum 70. Geburtstag.* Stuttgart: Franz Steiner. 135-1 50.

G.B. Pellegrini (1995), *Avviamento alla linguistica albanese.* Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Palermo. Studi e Ricerche, 20. Palermo: Università.

G. Piccitto (fondato da), G. Tropea (diretto da) (1997), *Vocabolario siciliano. IV.* Catania-Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani.

G. Piccitto (a cura di) (1977), *Vocabolario siciliano. I.* Catania-Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani.

M.L. Pignoli, G. Tartaglione (2007), *Dizionario albanese molisano. (Parlate di Portocannone e Ururi).* Presentazione di Francesco Altimari. Con lessico visuale su cd-rom allegato a cura di Battista Sposato. (Albanologia 2). Cosenza: Università della Calabria, Dipartimento di Linguistica, Sezione di Albanologia.

G. Rohlfs (1968), *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia.* Torino: Einaudi.

G. Rohlfs (1977), *Nuovo dizionario dialettale della Calabria.* Ravenna: Longo.

L.M. Savoia (2008) «Variazione e mescolanza linguistica nei sistemi arbëreshe: code-mixing, prestiti e convergenza in condizioni di bilinguismo», in L.M. Savoia (a cura di), *Studi sulle varietà arbëreshe.* Con la prefazione di Francesco Altimari e un contributo di M. Rita Manzini. (Albanologia 6). Cosenza: Università della Calabria, Dipartimento di Linguistica, Sezione di Albanologia. 1-62.

P. Scutari (2010), *Dizionario arbëresh di San Costantino Albanese. Fjalor arbëresh i Shën Kostandinit* (Nuova edizione). Cosenza: Università della Calabria, Dipartimento di Linguistica, Sezione di Albanologia.

F. Solano (1972), *Manuale di lingua albanese. Elementi di morfologia e sintassi. Esercizi - Cenni sui dialetti.* Corigliano Calabro: Arti Grafiche Joniche.

J.B. Trumper (1997), «Calabria and Southern Basilicata». Maiden, M./Parry, M. (a cura di). *The Dialects of Italy.* London/New York: Routledge. 355- 364.

J.B. Trumper, G. Chiodo (1999), «La pertinenza degli eventi catastrofici naturali per la dialettologia e la linguistica romanze». *Rivista Italiana di Dialettologia.* 23:9-38.

J.B. Trumper, M. Maddalon (1988), «Converging Divergence and Diverging Convergence. The Dialect-Language Conflict and Contrasting Evolutionary Trends in Modern Italy». Auer, P./Di Luzio, A. (a cura di). *Variation and Convergence. Studies in Social Dialectology.* Berlin: De Gruyter. 217-259.

G. Variboba (2005), *Vita della Beata Vergine Maria (1762).* Edizione critica e traduzione italiana a cura di Vincenzo Belmonte. Con cd-rom allegato. Soveria Mannelli: Rubbettino.

A. Varvaro (1986), *Vocabolario etimologico siciliano.* Volume I (A-L). Con la collaborazione di Rosanna Sornicola. Palermo: Centro Studi Filologici e Linguistici Siciliani.

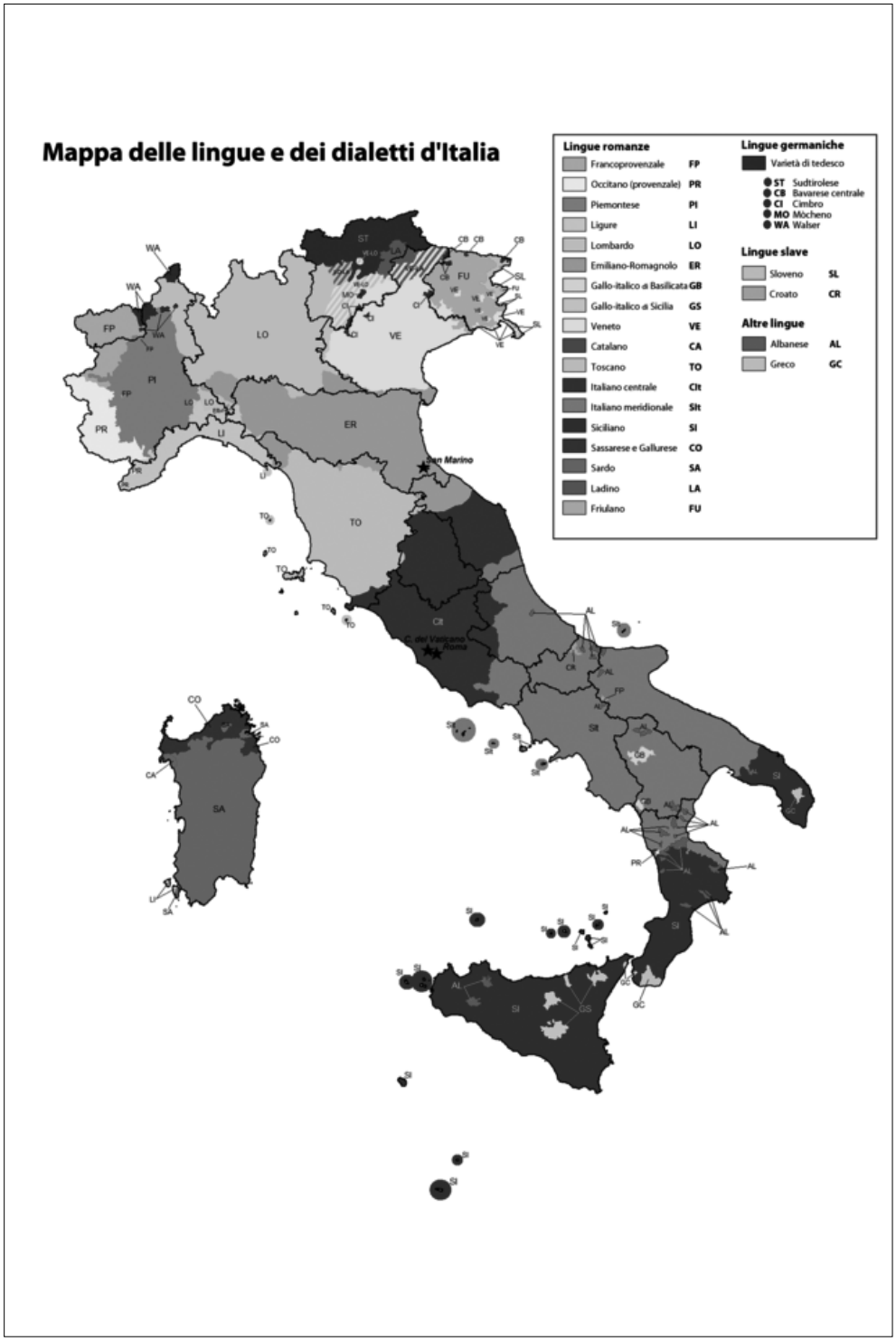
Mappa delle lingue e dei dialetti d'Italia
Lingue romanze
Francoprovenzale FP
Occitano (provenzale) PR
Piemontese PI
Ligure LI
Lombardo LO
Emiliano-Romagnolo ER
Gallo-italico di Basilicata GB
Gallo-italico di Sicilia GS
Veneto VE
Catalano CA
Toscano TO
Italiano centrale CIt
Italiano meridionale SIt
Siciliano SI
Sassarese e Gallurese CO
Sardo SA
Ladino LA
Friulano FU
Lingue germaniche
Varietà di tedesco
ST Sudtirolese
CB Bavarese centrale
CI Cimbro
MO Mócheno
WA Walser
Lingue slave
Sloveno SL
Croato CR
Altre lingue
Albanese AL
Greco GC
San Marino
C. del Vaticano
Roma

GJURMË ONOMASTIKE ARBËRESHE NË KOMUNITETIN KALABREZ TË JACARISË*

Jacaria, trajta në të folmen e sotme të një vendbanimi të lashtë të Kalabrisë, me emërtimin e sotëm zyrtar të komunës Gizzeria, ka gjasa të jetë themeluar në epokën bizantine dhe më pas të jetë latinizuar nga normanët për të vijuar më tej me ripopullimin e saj nga arbëreshët gjatë shekullit XV[1],

* Gjatë një Seminari kombëtar me temë "Universiteti, shkolla dhe minoritetet" [Università, scuola e minoranze], organizuar nga Universiteti i Kalabrisë në shkurt të vitit 2002 pranë një qendre të njohur të komunës së Jacarisë, pata një takim mbresëlënës me disa anëtarë të shoqatës "Hydria" të po këtij komunitetei, të cilët më shafqën dëshirën e tyre për organizimin e një takimi kulturor rreth pranisë së arbëreshëve në atë territor.
Pas kësaj kërkese me interes kulturor nuk vonoi dhe mbërriti brenda një muaji një ftesë që më dërgohej nga presidenti i Shoqatës dr. Camillo Trapuzzano, ku më kërkohej që gjatë punimeve të *Atti dei Convegni 2000-2001: Gizzeria nei documenti storici*, të flitej për nismën e ndërmarrë në Kishën e Nunciatës të qendrës Lametine, në datën 7 qershor 2002, ku merrnin pjesë edhe Bashkiaku dr. Michele Rosato, prof. Giuseppe De Masi si dhe Presidenti Camillo Trapuzzano.
Ky takim që u zhvillua në Jacari, u pasua nga diskutime e sidomos nga këndvështrime të ndryshme, të cilat, përveçse më pasuruan me të dhëna historike të një interesi të veçantë, më dhanë edhe një shtysë të fortë për t'u marrë qoftë edhe me ato pak gjurmë të shqipes në atë zonë, gjendja e së cilës mund të gjurmohet si nëpërmjet toponomastikës aktuale, ashtu edhe nëpërmjet të dhënave historike të këtij komuniteti. Michele Maruca i erdhi në ndihmë punës sime, duke më vënë në dispozicion disa të dhëna leksikore në format elektronik, të cilat i kishte mbledhur në Jacari. Këto po përgaten për shtyp, në mënyrë që të mund të shfrytëzohen për gjurmime të mëtejshme gjuhësore në zonën e Lametino-s.

1 *"Gizzeria u popullua gjatë shekullit XV, kur një numër i madh arbëreshësh u dyndën drejt Kalabrisë. Falë dashamirësisë së mbretit që nuk ua kurseu privilegjet dhe krahëmbajtjen, gjetën strehë në rrethinat e Lamentino-s dhe u ridhanë jetë arave të lëna djerr të kuvendeve, u bashkuan duke u shkrirë në një komunitet ex novo […] Këta […] u grumbulluan në fshatra dhe krijuan komunitete autentike duke ruajtur tiparet e kulturës së tyre (ritin greko-bizantin, zakonet, gjuhën). Mendësia, zakonet, doket, vallet*

popullsi kjo që vazhdoi të ishte arbërishtfolëse deri aty nga fundi i shekullit XVIII[2].

---

etj., kanë qenë në themel të pasurisë kulturore të Jacarisë deri në gjysmën e dytë të shekullit XVIII […]" në Camillo Trapuzzano, "Cenni storici sulle origini di Gizzeria", në *Gizzeria nei secoli*. Atti dei Convegni 2000 e 2001, Lamezia Terme 2002, fq. 14.
Sipas Domenico Zangari-it, "Arbëreshët që popullojnë Jacarinë duhet t'u përkasin dyndjeve të para emigruese, përpos disa kolonëve të kohës së Karlit V që kërkonin strehë për t'u larguar nga Korone e Modone" (ref. studimit të tij *Le colonie italo-albanesi di Calabria*, Napoli 1941). Edhe Zangari ka qenë një ndër historianët e parë që i mëshoi idesë që komunitetet arbëreshe të Katanxaros, ashtu si disa komunitete arbëreshe palermitane përbëjnë ndër të parat dyndje emigruese, të cilat fillimisht u udhëhoqën nga luftëtari shqiptar Dhimitër Reres dhe Vasili e më pas nga të bijtë e tij Gjergji e Vasilshi [Giorgio e Basilio]: "*Nuk është shumë e qartë dhe nuk i përgjigjemi dot me bindje pyetjes se përse hapet lajmi që Alfonsi I i Aragonës, si për kryengritjen e Kalabrisë, ashtu dhe atë të Siçilisë, ka përfituar shumë nga ndihma e tri skuadrave ushtarësh shqiptarë, nën komandën e Dhimitër Reres dhe të bijve të tij Gjergji e Vasili*": vep. cit., fq. 20. Filli i kësaj tradite të historisë, që u pohua dhe ripohua si e vërtetë prej të gjithë atyre që u morën me historinë e arbëreshëve, u gjet, së pari, nga Pietro Pompilio Rodotà, në studimin e tij të mirënjohur *Dell'origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia*, vol. III, e botuar në Romë në vitin 1763. Rodotà citon "një diplomë e lëshuar në Gaeta, më 1 shtator 1448, ku pasi përmenden bëmat e Reres-ve, përpos -antiqua nobilitate, quae ex carissima famiglia Castriota Epirotarum principe originem trait", përmbyllet me emërimin e Demetrio Reres -gubernatore praenotatae provinciae inferioris Calabriae" (cit. nga Camillo Trapuzzano, Gizzeria fu fondata o ripopolata dagli albanesi nel XV secolo" në *Gizzeria nei secoli*. Aktet e konferencës 2000 e 2001, Lamezia Terme 2002, fq. 37). Së fundmi Paolo Petta (ref. veprës së tij *Stradioti. Soldati albanesi in Italia (sec. XV-XIX*) iu rikthye hipotezave të Zangari-t duke e shtyrë më tej idenë se dokumenti i cituar nga *Rodotà, s'është gjë tjetër veçse – një fallsitet, i shpikur nga një familje siçiliane, që pavarësisht meritave të pamohueshme, duke qenë se u pasurua së tepërmi dhe menjëherë, tashmë, në shekullin XVII, kërkonte t'i njihej një titull fisnikërie […] për më tepër, vijon pohimi se Demetrio Reres ose nuk ka ekzistuar kurrë, ose mund të ketë rrojtur (me gjasë me emrin Renes), në kohën e Alfonsit, ose pak më vonë, si udhëheqës i stradiotëve apo si 'gubernator' i një 'toke' kalabreze jo fort të madhe*". I njëjti motiv që e shtynte familjen e mirënjohur siçiliane të shekullit XVII për të shpikur një titull fisnikërie, duke ia veshur atë prejardhjes nga të parët që s'u gjendet gjurmë gjëkundi, po ai motiv mund t'i ketë shtyrë aso kohe apo në të hyrë të shekullit XVIIII edhe familje të tjera arbëreshe për të sajuar njëfarë origjine nga paraardhës shqiptarë me prejardhje nga Korone. Këto gëzonin një sërë privilegjesh që u njiheshin nga sovranët e Aragonës për shkak të pozitave të larta shoqërore që gëzonin në qytetet greko-arbëreshe nga vinin.

[2] Kemi disa dokumente që i përkasin gjysmës së dytë të shekullit XVIII, që kanë të bëjnë me një mosmarrëveshje për disa fonde mes universitetit të Jacarisë dhe disa bujarëve të

Gjatë shqyrtimit të dokumenteve më të lashta që i referohen historisë moderne të këtij komuniteti, hasëm një sërë dëshmish onomastike me mjaft interes, të cilat flasin për origjinën arbëreshe të një pjese të kësaj popullsie.

Sipas regjistrimit të bërë në vitin 1544, Yzaria, siç quhej asokohe Jacaria, kishte gjithsej 64 vatra (familje). Mes mbiemrave të regjistruar të këtij komuniteti gjejmë disa syresh, të cilët janë të njëjtë me ato të hapësirave të tjera arbëreshe të Italisë së Jugut, gjë që na shtyn t'i trajtojmë si emra tradicionalë arbëreshë (i citojmë sipas trajtës së tyre në italishten e shkruar të kohës) **Bideri, Mase, Chirialese, Buba, Dara, Cacossa, Craps, Brescia, Figlia, Peta, Greco, Manisci, Braile ~ Braila**. Disa prej tyre kanë origjinë greko-bizantine si në formën **e** italianizuar, p.sh.: **Thodaro** [ital. Teodoro], ashtu edhe në atë arbëreshe Cola [it. Nicola], por edhe në trajtat e latinizuara si **Paulo, Petro, Georgio** e **Joanne** – dhe, në ndonjë rast, edhe si trajtë nofke në arbërisht si **Loscio**.

Përpos Platea-s së vitit 1614, ndeshim edhe mbiemra të tjerë shqiptarë përgjatë territorit arbëresh, por të pashënuar në regjistrimin paraardhës, si: **Barci**, **Buscio**, **Glioscia**, **Sciallis**, **Scurto**, **Spata** dhe, për më tepër, mësojmë se në vitin 1595 Jazaria kishte thuajse dyfishin e familjeve, plot 128, ku mes mbiemrave arbëreshë ndeshim edhe: **Bideri**, **Brailla, Brescia, Buba, Cacossa, Colista, Comitescia, Crapis**, **Crelesi**, **Dara**, **Figlia**, **Greco**, **Lata**, **Manis**, **Masi**, **Peta**, gjithashtu në formën e shkruar të italishtes së kohës. Një ndër emrat më të afërt me traditën arbëreshe vazhdon të mbetet trajta shqipe **Cola.**

Lidhur me qenësinë e 1614 emrave të padokumentuar gjatë regjistrimit të mëparshëm (1544) në Platea, dhe për shkak të mungesës së burimeve të tjera, përveç atyre ç'na ofron onomastika, mund të hidhen disa hipoteza

Nicastro-s. Këtu del në pah jo vetëm një ndjenjë e përgjithshme antishqiptare, e ushqyer kryesisht nga interesa ekonomike, por edhe përpjekja për ta kufizuar numrin e arbëreshëve në këtë zonë, çka e dëshmon një vërtetim ku thuhet:“ […] *territori i Jacarisë popullohet nga një pakicë arbëreshësh, njerëz të ashpër, të dhunshëm dhe aspak të prirur për agrikulturë, ndaj një pjesë e mirë e kësaj zone s'është veçse pyll, kënetë a djerrinë dhe të ardhurat prej saj janë krejt të pakta* […], në *Gizzeria nei secoli*. Aktet e konferencës 2000 e 2001, Lamezia Terme 2002, fq. 42.

mbështetur në këto "zëra" të onomastikës që nuk u përfshinë në dokumentacionin e regjistrimit të marrë në shqyrtim. Arsyet mund të jenë të ndryshme: ndoshta kemi të bëjmë me mbiemra personash të emigruar në Jacari nga zona apo komunitete të tjera kalabreze[3], qofshin këto arbëreshe apo jo— siç mund të jetë rasti për mbiemrin **Colista** ~ **Colistra**, të cilin e gjejmë të përhapur në qendra të ndryshme, arbërishtfolëse apo jo, si në Xingaronë (Zangarona), Vinë (Vena di Maida), Garrafë (Caraffa di Catanzaro), etj. Nuk përjashtohet mundësia që ndoshta kemi të bëjmë me mbiemra personash që u përkasin flukseve të tjera emigrimesh, të ardhura nga zonat greko-shqiptare të Ballkanit, kryesisht nga Morea, aty nga gjysma e parë e shekullit XVI. Gjatë kësaj kohe, qytete si Korone dhe Modone ranë në dorë të turqve, ndaj pati një emigrim të ndjeshëm të atyre banorëve drejt Jugut të Italisë, zonë tashmë e populluar nga arbëreshë që në shekullin paraardhës. Drejt hipotezës së dytë na shtyjnë dëshmitë që kemi për mbiemra të tillë si: **Comitescia**, **Lata** e **Manis**.

Në këto dy dokumente mbështetet analiza rreth gjurmëve të onomastikës arbëreshe të komuniteteve të Jacarisë. Urojmë që në të ardhmen të mund të kemi dokumente të reja arkivore, për të zgjeruar, rishqyrtuar dhe hedhur më shumë dritë mbi të dhënat e onomastikës arbëreshe.

Për t'ia arritur këtij qëllimi, do të duhej edhe mbështetja e një sërë studiuesish të zonës, siç janë miqtë e shoqatës "Hydra" dhe ata të *Qendrës Studime dhe kërkime shkencore rreth traditave popullore*, të cilët na dhanë

[3] Siç pohon edhe Daniele Gambarara: "[…] *ngritja e komuniteteve arbëreshe nuk është bërë sa hap e mbyll sytë, pra me një valë të ardhurish të gjithë njëherësh, siç hamendësohet në datimet tradicionale të emigracionit të shek. XIV-XV, por është rrjedhojë e një procesi të stërgjatë zhvendosjesh të pareshtura mes qendrash të ndryshme, që karakterizoheshin, si nga ngritjet e menjëhershme, ashtu dhe nga shpërbërjet e atypëaratyshme të qendrave të përkohshme të banimit. Po ashtu, vala e të ardhurve arbëreshë, shpesh përthithej dhe tretej brenda komuniteteve të mëdha italiane, ashtu siç shkriheshin në një mbi territorin italian si shqiptarë me prejardhje të ndryshme, ashtu edhe shqiptarë dhe italianë, e gjithë kjo e shoqëruar me zhvendosje nga një qendër në tjetrën. Vetëm aty nga fundi i viteve '500 dhe fillimi i gjashtëqindës fillojnë të formësohen realisht 'komunitetet arbëreshe', me ritet, zakonet, festat dhe gjuhën e tyre, sadoqë gjendja vazhdon të mbetet ende për shumë kohë e brishtë dhe e paqëndrueshme* . Në, F.Altimari e L.M.Savoia (a cura di), *I dialetti italo-albanesi. Studi linguistici e storico-culturali sulle comunità arbëreshe*, Bulzoni, Roma, 1994, fq. 35.

shtysën e parë për t'u vënë në kërkim të gjurmëve të sigurta që dëshmojnë rrënjët tona të përbashkëta arbëreshe.

Kjo fushë kërkimi shtron nevojën e një rindërtimi rreptësisht të saktë diakronik për format onomastike të secilit komunitet, duke regjistruar me besnikëri shkencore të dhënat për çdo zë të veçantë, pa anashkaluar dëshmitë e dokumenteve arkivore. Për shekujt e parë të pranisë së arbëreshëve në Itali (nga shek. XVI e tutje), të dhënat mund të gjinden vetëm në regjistrat kishtarë, të cilët ruhen deri në ditët tona dhe janë të konsultueshëm, ndërsa për të dhënat që i përkasin shekullit XIX duhet t'u referohemi regjistrave të shtetit të epokës së Napoleonit[4].

Këto shqyrtime rreth onomastikës arbëreshe, që zunë fill nga kërkimet e bëra "në terren" në një komunitet jo më arbërishtfolës, por që është vënë në kërkim të identitetit të vet, siç është komuniteti i Jacarisë, po i sjellim në këtë *Festschrift* në nder të prof. Antonin Guxetës. Ndaj, ky studim vjen edhe si shenjë mirënjohjeje dhe falenderimi për punën e palodhur, angazhimin shkencor dhe didaktik që ky profesor i nderuar, mjeshtër dhe dekan i albanologëve italianë, ka dhënë për zhvillimin e albanologjisë në Itali. Përzgjedhja e kësaj teme, nuk është aspak e rastësishme, po të mbajmë parasysh që ndër gjurmimet e tij nuk mungon onomastika shqiptare, për të cilën mendojmë se, veçanarisht në kuadrin arbëresh, meriton një punë studimore të posaçme dhe të mirëorganizuar. Onomastika shqiptare fiton rëndësi të veçantë në këtë hapësirë shkencore "në kufi" ku gërshetohen aq frytshëm edhe disiplina në dukje larg njëra-tjetrës, por që falë bashkëpunimit mes tyre mund t'u japin përgjigje shumë pyetjeve që ende sot janë pezull jo vetëm rreth prejardhjes së komuniteteve arbëreshe por edhe lidhjeve të tyre gjuhësore dhe historike me hapësirat ballkanike prej nga vijnë.

Barci (arbërisht **Barçi**). Në ditët e sotme, ky mbiemër del në trajtën **Barci** në komunitete si: Çervikat (Cervicati), Frasnitë (Frascineto), Maq

[4] Është me vend të përmendim këtu punën e frytshme të kryer nga Salvatore Bugliaro: *Dizionario dei cognomi e soprannomi di San Demetrio Corone*, e botuar nga Grafosud di Rossano në vitin 2002.

(Macchia Albanese), Shën Benedhit (San Benedetto Ullano), Shën Sofi (Santa Sofia d'Epiro), Spixanë (Spezzano Albanese), në Kalabri, ndërsa në Siçili (Mezzojuso e Palazzo Adriano, e në shekujt e mëparshëm edhe në Piana degli Albanesi) e gjejmë në trajtën **Barcia** (arbërisht **Barçja**) (ref. M.L. Salerno, *Antroponimi e toponimi delle zone albanofone di Sicilia*, temë diplome e pabotuar, Palermo, viti akademik 1976-77).

Bideri (arbërisht **Bideri**). Në ditët e sotme nuk gjenden gjurmë të këtij mbiemri në komunitete të tjera arbëreshe të Kalabrisë, përpos që në Siçili. (Këtu mund të sjellim ndërmend intelektualin e shquar napolitan me origjinë arbëreshe, Emanuele Bidera, me origjinë nga Palazzo Adriano, i cili i dha zemër De Radës të botonte "Këngët e Millosaut").

Braile ~ Braila (arbërisht **Braìlle** e **Braìlla**). Ky mbiemër, sot haset thuajse vetëm në hapësirën arbërishtfolëse të Kozencës, si në Frasnitë (Frascineto), Spixanë (Spezzano Albanese), Shën Mitër (San Demetrio Corone) e Strigar (San Cosmo Albanese).

Brescia (arbërisht **Bresha**). Kjo trajtë, të cilën e ndeshim edhe në komunitete të tjera shqipfolëse të Kalabrisë (ref. Salvatore Bugliaro, *Dizionario dei cognomi e soprannomi di S. Demetrio Corone*, Grafosud, Rossano 1999, fq. 22), me siguri është një përshtatje "italianizim", i përftuar nga këmbimi i lëngëzoreve dentale /l/ ~ /ɾ /, të mbiemrit fillestar **Blescia** (arbërisht **Blesha**), dëshmi të të cilit e gjejmë aty rreth gjysmës së shekullit XVI ndër arbëreshët e Mulizit, e sidomos në Këmarin (Campomarino), në dioqezën e Larino-s (ref. Emidio Tomai Pitinca "Comunità greco-albanesi in Diocesi di Larino. Aspetti ecclesiali e di costume (Sec. XVI)", fq. 19-66: në *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata*, N.S. vol. XXXVIII, 1984, janar-dhjetor, fq. 57, "[…] *Instromentibus quibus presentes che ce steva Cola Iasacino, Pietro Greco,* **Martino Blescia,** *Giorgio Sacomando, suo figlio, et quasi tutta la Terra, piccoli et grandi, donne et homeni* […]". Forma bazë **Blesha** do të ishte gjuhësisht më e përshtatshme falë të dhënave të dyfishta që kemi nga ky mbiemër, pasi ndeshim si trajtën **Plescia** (arbërisht **Plesha**), në Siçili [Hora e Arbëreshëvet (Piana degli Albanesi)] e në zonën e Mulizit [Rur (Ururi), Munxhifun (Montecilfone) e Porkanun (Portocannone)], ashtu

edhe trajtën **Brescia** (arbërisht **Bresha**) apo **Bresci** (arbërisht **Breshi**) në hapësirën kalabreze. Këtë të fundit, ashtu si edhe trajtën **Abbrescia,** të dokumentuar në Siçili dhe në Pulje, nuk na duket me vend ta lidhim me etnonimin popullor **briesh** (m.) ~ **bresh** (f.) – i cili e ka prejardhjen nga etnonimi (**ar**)**bëresh** – i përhapur pjesërisht në zonën "Lausberg", në Kalabrinë veriore, në zonën romane, joarbërishtfolëse si emërtim për arbëreshin e Italisë (ref. studimit tonë "Alcuni etnici di origine albanese nei dialetti della Calabria", në *Beiträge zur sprachlichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien.* Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburtstag, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1992, fq. 177)[5]. Përdorimi i këtij termi për emërtimin e një etnie ndryshe, është më i rrokshëm në një zonë italo-romane sesa në atë shqipfolëse, ashtu siç ndodh me mbiemrin **Albanese**/**Albanesi**, i përhapur në zonat urbane apo në ato krahina ku prania shqiptare është e përzier, por nuk mund ta kërkojmë brenda komuniteteve arbëreshe, ku një mbiemër i tillë nuk do të kishte farë vlere dalluese.

Buba. Ka gjasa që ky mbiemër të ketë hyrë nga *baby talk*- me kuptimin e "lëndimit, plagës". Në variantin e italianizuar, **Bubba** sot ndeshet në disa komunitete arbëreshe si: Dandall (Andali), Garrafë (Caraffa di Catanzaro) dhe Vinë (Vena di Maida), që të gjitha në Katanxaro.

Buscio (arbërisht **Busho**). Këtë mbiemër sot e gjejmë në trajtën **Buscia** (arbërisht **Buzha**) në komunitetin arbëresh të Shën Mitrit por, ka dëshmi që në të shkuarën të jetë përdorur edhe në komunitete të tilla si: Purçill (Eianina), Mungrasanë (Mongrassano), Strigar (San Cosmo Albanese) e Mbuzat (San Giorgio Albanese) (ref. Salvatore Bugliaro, vep.cit., fq. 23). Ashtu si për mbiemrin **Masci** (arbërisht **Mashi**) , edhe në këtë rast mund të ketë pasur ndonjë kushtëzim grafie për shkak të përshtatjes së ortografisë italiane me atë shqipe: **Buzha** na del kështu në italishten e shkruar **Buscia** sepse mungon fonema /ʒ/ në repertorin fonologjik të italishtes standarde dhe në grafema përkatëse në alfabetin e italishtes dhe

[5] Të njëjtin qëndrim mban edhe G. Caracausi në repertorin e tij mjaft të arrirë italo-jugor (ref. *Dizionario onomastico della Sicilia*, vep. cit., fq. 4-5).

në vend të së saj përdoret dyshkronja <sc> e cila pasqyron italisht fonemën e përafërt, domethënë fërkimoren qiellzore të shurdhët /ʃ/.

Cacossa (arbërisht **Kakosa**). Mbiemër i përdorur sot në Jacari, përpos në komunitetet arbëreshe të Shën Mitrit (San Demetrio Corone) e Spixanë (Spezzano Albanese).

Chirialese (1544) (arbërisht **Kirjalese) ~ Crelesi** (arbërisht **Krelesi)** (1595). Në komunitetin e Jacarisë, sot gjejmë dëshmi të mbiemrit **Crialesi** (arbërisht **Kriallesi)**. Mund të hamendësohet për një formë bazë të arbërishtes **Crielesi** (arbërisht **Krieleshi**) "kokë leshtore", e cila, në të shkuarën hasej edhe në komunitetin arbëresh të Shën Kollit (San Nicola dell'Alto), në Kutron.

Comitescia (arbërisht **Komitesha**). Ka gjasa që kemi të bëjmë me një trajtë të përftuar nga rrënja greko-mesjetare κόμητος "kont" dhe prapashtesa shqipe – **eshë**, e cila është mjaft prodhimtare edhe sot e kësaj dite për krijimin e trajtave femërore të emrave frymorënë në hapësirën arbëreshe.

Craps (arbërisht **Krapës**). Ky mbiemër del në trajtën **Crapis** [arbërisht **Krapis**] në regjistrimin e mëvonshëm të vitit 1595. Sot e gjejmë të përdorur dendur në zonën kalabreze të Lametino-s. Sipas G. Caracausi-it, dëshmi të këtij mbiemri gjejmë në zonën sikulo-arbëreshe në trajtën **Crapisi** (paralelisht me variantet **Crapes** e **Crapsi**). Shihet e prejardhur nga trajta arbëreshe **Kràpësi**, e dokumentuar në regjistrat e famullisë së Horës së Arbëreshëve (Piana degli Albanesi) në shekujt XVI-XVIII. Sipas të njëjtit studiues siçilian, ajo mund ta ketë prejardhje nga toponimi ἡ Κρὰψη që del në regjistrat e krahinës së Janinës (Epir) (ref. Girolamo Caracausi, *Dizionario onomastico della Sicilia*. Repertorio storico-etimologico di nomi di famiglia e di luogo, vol. I (A-L), Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, Palermo 1993, fq. 460). Sipas Zef Valentinit kemi të bëjmë me mbiemër me origjinë stradiote: "*Krapsët, që në zanafillë shfaqen si stradiotë, qysh në vitin 1504; ishte ndër ta, njëfarë Andrea Crapisi nga Korone, i cili shquhej si kapedan në shërbim të Karlit V për pushtimin e Moresë, i cili, me shumë gjasë mund të ketë qëndruar në Siçili, ku në vitin 1533 iu dha roli dhe paga e përhershme e kalorësisë. Në Shqipëri, konkretisht në Mallakstër, gjejmë toponimin Kraspi si një*

nga qendrat e fisit të Malakasëve" (ref. kontributit të tij të rëndësishëm "Sviluppi onomastico-toponomastici tribali delle comunità albanesi di Sicilia", në *Bollettino del Centro Studi Filologici e Linguistici Siciliani*, Palermo 1955, fq. 25).

Dara. Si **Bideri** ~ **Bidera**, ashtu dhe **Dara** është një mbiemër arbëresh që sot dokumentohet kryesisht në Siçili. E gjejmë gjithashtu edhe në Dandall (Andali), komunitet arbëresh në Katanxaro ku ky mbiemër edhe sot e kësaj dite ka pëdorim të dendur.

Figlia (arbërisht **Filja**). Mbiemër arbëresh i përhapur si në territorin siçilian, në zonën e Mezzojuso-s - ashtu edhe në atë kalabrez. E gjejmë të dokumentuar në këto komunitete: Qanë (Cerzeto), Vinë (Vena di Maida), Maq (Macchia Albanese), Strigar (San Cosmo Albanese).

Glioscia (arbërisht **Losha**). Mbiemrin **Glioscia** sot nuk e gjejmë më në arealin arbërishtfolës. Në onomastikën zyrtare të komuniteteve Picilì (Santa Caterina Albanese) dhe Rota Greca, në krahinën e Kozencës, del në trajtën **Gliosci** (arbërisht **Loshi**) (nga mbiemri "losh", term i lashtë me kuptimin "plak, i moshuar"). Familja **Losha**, sipas Valentinit, i përket një dinastie figurash të shquara të historisë ushtarake të stradiotëve përpos despotëve të Epirit: " […] *Dinastia e Loshajve mbajti për disa kohë nën zotërim dinastinë e Epirit me Pjetrin, despot i Artës dhe Rogos (1358-1374) dhe birin e tij Gjinin (1374-1377). Sipas Muralt-it, Loshajt ishin degëzim i fisit të Mazarachi-t […]. Në Shqipëri, tashmë gjejmë vetëm toponimin Lòzhani, diku në veri të Devollit, por në Greqi, si Ljosha i Atikës, ashtu dhe Lòshati me emrin Attico-Beozia mund të na sjellin ndër mend emrin e lashtë, i cili vazhdoi të përdorej (Ljoshi) mes arbëreshëve të Siçilisë* […]", në Giuseppe Valentini, *Sviluppi onomastico-toponomastici* ecc., studim i cit., fq.13-4.

Greco (arbërisht **Greko**). Etnonimi **Greco** përdorej në Mesjetë përkundrejt atij **Latino** për të bërë dallimin mes personave që ndiqnin ritin fetar grek-bizantin. Gjithsesi, ky emërtim nuk mbante farë ngjyrese kombëtare *stricto sensu*. Pas shekullit XVI, ky emër u përdor gjerësisht në Italinë e Jugut për të identifikuar arbëreshët që ndiqnin ritin greko-bizantin dhe ishte aq i përdorshëm, sa zuri vend në toponomastikën e shumë

komuniteteve arbëreshe të Jugut të Italisë: ja pse sot kemi një sërë toponimesh zyrtare për qendrat arbërishtfolëse, të cilat në origjinë të tyre kishin ritin grek-bizantin, si Piana dei Greci (nga viti 1941 e më pas u quajt Piana degli Albanesi), në Siçili; Rota Greca, në Kalabri; Greçi, në Kampania. Në disa zona të veçanta, si bie fjala në ato arbërishtfolëse, të cilat ishin më dobët sa i përket shtrirjes së përdorimit të gjuhës, si në Katanxaro, identifikimi nga jashtë ka mbërritur deri aty sa ka diktuar identifikimin vetjak, sadoqë vetëm në emërtim, pasi vetëdija e etnisë arbëreshe ishte dhe vazhdon të jetë e gjallë në këto popullsi me origjinë arbëreshe: vetëm kësisoj mund të shpjegohen shprehi të tilla si *holjënjë* (foljënjë) *ngriku* në Xingaronë (Zangarona) dhe *fjas ngreku* në Dandall (Andali) në vend të "flas arbërisht".

Manis. Sipas Guxetës, bëhet fjalë për një mbiemër "mjaft të përhapur, sidomos ndër stradiotë, i cili del në trajtat *Manassei*, *Manessi*, *Manesi*, *Manasi* e *Manisi*; ende sot ruhet në formën *Manes* në Palazzo Adriano dhe tek italo-arbëreshët e Mulizit ndërsa në Horën e Arbëreshëve del në trajtat *Manes* e *Manissi* […]. Mes toponimeve shqiptare, kujtojmë *Manësi*, pranë Rrushkullit në Shijak, *Manza*, në zonën e Prezës, *Maneze*, diku mes Durrësit e Kavajës, po ashtu hasim toponimet e disa familjeve në Greqi (*Manesis*, *Manes*, *Manesi*; *Manesatikà* në Korfuz) (ref. *Il diritto delle comunità nella tradizione giuridica albanese*, Firenze 1956) në Antonino Guzzetta, *Tracce della lingua albanese* del secolo XV nella documentazione veneta dell'epoca. Pjesa e dytë: Tracce dell'onomastica, Palermo 1973, fq. 33). Dëshmi të të njëjtit mbiemër hasen sot edhe në zonat arbërishtfolëse të Kalabrisë: Fallkunarë (Falconara Albanese), Ungër (Lungro), Shën Benedhit (San Benedetto Ullano) e Spixanë (Spezzano Albanese), po ashtu edhe në hapësirat kalabreze që ndodhen në kufi me ato arbëreshë, apo dikur ndoshta shqipfolëse, si në Salento e Capitanata, krahina këto që vazhdimisht kanë qenë nën fluksin emigator të vendeve të Ballkanit.

Manìsci (arbërisht **Manìshi**). **Manìssi, Manis**, **Manes** janë variante të të njëjtit mbiemër, zanafilla e të cilit duhet parë e lidhur me trajtën **Manes** ~ **Manës**. Po ashtu edhe **Minìsci** (arbërisht **Manìshi**) (sot shqiptohet **Mìnishi**, me një ndryshim të theksit nën ndikimin e italishtes) është

përftuar si rezultat i asimilimit vokalik të trajtës **Manìsci** (arbërisht **Manìshi**).

Mase. Sot del i dokumentuar në trajtën **Masi**, trajtë që e gjejmë në regjistrimin e dytë të popullsisë të vitit 1595, përfshirë në Platea-n e vitit 1614. Sipas Zef Valentinit s.j. (ref. Kontributit të tij të çmuar "Sviluppi onomastico-toponomastici tribali delle comunità albanesi di Sicilia", fq. 5-28, në *Bollettino del Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani*, vol. III, Palermo 1955, fq. 8), "[…] mbiemri *Mansius, de Masio, de Massio* (që mund të jetë Mashi), del rregullisht i dokumentuar në Kadastrën veneciane për krahinën e Shkodrës gjatë viteve 1416-1417; Më pas, nga viti 1482 e deri në vitin 1549 hasim, ndër stradiotë, emërtimet Masi, Maza, Massi e Maxi (Masci?); njëfarë Matteo Masa, në vitin 1487 është ndër themeluesit e Horës, ndërkohë që Colla Massi e Marin Massdi (Mazi? Masci?) shfaqen si "kryepleq" në vitin 1602, njëri për krahinën e Petrelës e tjetri për atë të Padenia-s (?). Mâzi vazhdon ende të përdoret në zonën e Shkodrës. Po ashtu toponimin Mazi e hasim në Janinë, në krahinën e lashtë të Malakasëve, thënë ndryshe Mazia, në Paramithi, gjithashtu gjejmë Mazia; Mazi apo Mazion në eparkinë e Konicës; 3 Mazi në Attico-Beozia, eparkia e Atikës dhe e Megaridës, si dhe nga një për secilën eparki në Argo, Korint, Elea, Olimpia". Sot, forma më e përhapur e këtij mbiemri, **Masci** (arbërisht **Mashi**), sipas Solanos, (ref. Francesco Solano, "La realtà storico-linguistica delle comunità albanesi d'Italia", në F. Altimari e L. M. Savoia (a cura di), *I dialetti italo-albanesi*. Studi linguistici e storico-culturali sulle comunità arbëreshe, Bulzoni, Roma 1994, p. 73) mund të përfaqësojë edhe variantin e shkruar në italisht, me disa kufizime ortografike të kushtëzuara nga mungesa e repertorit fonologjik (dhe grafemik) të italishtes përkundrejt shqipes. Kështu trajta **Mazhi** (e cila haset në të folmen e Purçillit (Eianina), ku edhe sot e kësaj dite gjen përdorim) në të shkruar del **Masci**. Duke qenë se në alfabetin italian nuk ka një shenjë për fonemën /ʒ/ është kërkuar 'strehë' tek grafema me dyshkronja <sc> që pasqyron fonemën më të afërt, domethënë /ʃ/.

Peta. Ndër qendrat arbërishtfolëse të Italisë së Jugut, ku ende sot ndeshet mbiemri **Peta**/**Petta** [shqip "e shtrirë, e shtypur"] mund të përmendim:

Rur (Ururi), Puheri (Pallagorio), Garrafë (Caraffa) e Dandall (Andali).

Siç pohon Valentini "Peta-t apo Petta-t, ishin po ashtu stradiotë (1473-1541) dhe ndër ta, apo në brezninë paraardhëse, duhet sjellë ndër mend Nik Peta, hero qendror i rapsodive sikulo-arbëreshe. Lidhur me emërtimin Peta, toponomastika shqiptare njeh një krahinë diku mes Labërisë së Vlorës, dhe një zone homonime pranë Artës. Në Greqi, një toponim të tillë e gjejmë në eparkinë e Patrasit e atë të Arkadisë; po ashtu një familje Peta gjendet edhe në "Belusi" në Zante; në Siçili, ky mbiemër përdoret ende sot (Peta ose Petta) dhe kemi të bëjmë me një fis të ardhur para vitit 1520 në Andro", në G.Valentini, *Sviluppi onomastico- toponomastici…* vep. e cit.

Sciallis (arbërisht **Shallis**). Ky mbiemër, sot del në trajtën **Sciallis** (arbërisht **Shallis**) në komunitetet italo-arbëreshe pranë Xingaronës (Zangarona) dhe Vinës (Vena di Maida), gjithnjë në zonën e Lametino-s dhe në formën **Sciales** [arbërisht **Shalës**, etnonim i *Shalës*, fis shqiptar por edhe si toponim në Attica] në komunitetin sikulo-arbëresh të Palazzo Adriano-s, ndërsa, më parë, përdorej edhe në Horën e Arbëreshëve (ref. Girolamo Caracausi, vep.cit., vol.II, fq.1488).

Scurto. Italianizëm i trajtës së prejardhur nga mbiemri **i** (**e**) **shkurtë i** dokumentuar në vitin 1417 në regjistrin kadastral të Shkodrës në formën **Scurta** (arbërisht **Shkurt**), edhe kjo e përshtatur sipas rregullave morfo-fonetike të italishtes, e cila, sot del në trajtën e dy mbiemrave të ndryshëm me prejardhje nga e njëjta rrënjë: **Shkurti** e **Shkurtaj** (ref. Jusuf Shpuza, *Vëzhgim për emrat familjarë të Shqiptarëve*, Shtëpia botuese "Idromeno", Shkodër 1998, fq. 53).

Spata. Siç dëshmon edhe A. Guxeta, **Spata** "del si mbiemër në Kadastrën veneciane të Shkodrës *(…e Registrum Concessionum 1416-17) si dhe në të gjitha dokumentet e historisë së Shqipërisë. Si toponime hasim trajtën Spata në Myzeqe dhe katër 'Spata' në Greqi, që, ka shumë gjasë të jenë familjet Spata italo-shqiptare* […], në Antonino Guzzetta, *Tracce della lingua albanese* del *secolo XV nella documentazione veneta dell'epoca*. Pjesa e dytë: Tracce dell'onomastica, Palermo 1973, fq. 63.

Bibliografi

F. Altimari (1992), “Alcuni etnici di origine albanese nei dialetti della Calabria”, në *Beiträge zur sprachlichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien.* Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburtstag, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

S. Bugliaro (2002), *Dizionario dei cognomi e soprannomi di San Demetrio Corone*, Grafosud, Rossano.

G. Caracausi (1993), *Dizionario onomastico della Sicilia*. Repertorio storico-etimologico di nomi di famiglia e di luogo, vol.I (A-L), Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, Palermo.

A. Guzzetta (1973), *Tracce della lingua albanese del secolo XV nella documentazione veneta dell’epoca*. Pjesa e dytë: Tracce dell’onomastica, Palermo.

P. Petta (1996), *Stradioti. Soldati albanesi in Italia (sec. XV-XIX)*, Argo, Lecce.

E.T. Pitinca (1984), “Comunità greco-albanesi in Diocesi di Larino. Aspetti ecclesiali e di costume (Sec. XVI)”, fq. 19-66, në *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata*, N.S. vol. XXXVIII.

P.P. Rodotà (1793), *Dell’origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia osservato dai greci, monaci basiliani, e albanesi libri tre scritti da Pietro Pompilio Rodotà professore di lingua greca nella Biblioteca Vaticana*, vol. III: *Degli albanesi, chiese greche moderne, e collegio greco in Roma coll’indice di tutta l’opera*, per Giovanni Generoso Salomoni, Roma.

M.L. Salerno (1976-1977), *Antroponimi e toponimi delle zone albanofone di Sicilia*, Tesi di laurea, Palermo.

F. Solano (1994), “La realtà storico-linguistica delle comunità albanesi d’Italia”, në F. Altimari e L. M. Savoia (a cura di), *I dialetti italo-albanesi*. Studi linguistici e storico-culturali sulle comunità arbëreshe, Bulzoni, Roma.

J. Shpuza (1998), *Vëzhgim për emrat familjarë të shqiptarëve*, Shkodër.

C. Trapuzzano (2002), “Cenni storici sulle origini di Gizzeria”, në *Gizzeria nei secoli*. Atti dei Convegni 2000 e 2001, Lamezia Terme.

G. Valentini (1955), “Sviluppi onomastico-toponomastici tribali delle comunità albanesi di Sicilia”, në *Bollettino del Centro Studi Filologici e Linguistici Siciliani*, Palermo.

TRACCE ONOMASTICHE ALBANESI NELLA COMUNITÀ CALABRESE DI GIZZERIA*

Gizzeria, denominata Jazzaria in calabrese, è stata probabilmente rifondata in epoca bizantina, poi latinizzata dai normanni e quindi ripopolata dagli albanesi nel corso del XV secolo[1] e rimasta albanofona probabilmente

* Nel corso del Seminario nazionale di studi "*Università, scuola e minoranze*", organizzato dall'Università della Calabria nel febbraio del 2002 presso un noto centro congressi del Comune di Gizzeria, ho avuto un gradito incontro con alcuni membri dell'Associazione "Hydria" della stessa comunità, che mi manifestavano il desiderio di organizzare un incontro culturale sulla presenza albanese in quel territorio.
A questa dichiarazione di interesse culturale seguì puntualmente, a distanza di qualche mese, un invito trasmessomi a nome dell' Associazione dal presidente dr. Camillo Trapuzzano, a presenziare alla manifestazione di presentazione degli *Atti dei Convegni 2000-2001: Gizzeria nei documenti storici*, iniziativa svoltasi nella Chiesa dell'Annunziata del centro lamentino il 7 giugno 2002 con la partecipazione del Sindaco, dr. Michele Rosato, del prof. Giuseppe De Masi e dello stesso Presidente Camillo Trapuzzano.
L'incontro di Gizzeria, attraverso gli interventi che si sono succeduti, ma soprattutto con il dibattito che ne è seguito, oltre a mettermi a disposizione materiale storico di particolare interesse raccolto negli Atti presentati in quell'occasione, mi ha dato lo spunto per occuparmi di quelle poche tracce di albanofonia che ancora si è in grado di rintracciare nella toponomastica attuale, ma anche nell'onomastica storica di questa comunità. In seguito ho ricevuto dal dr. Michele Maruca Miceli, su supporto elettronico, un utile repertorio lessicale da lui raccolto a Gizzeria e di prossima pubblicazione, su cui ci si potrà in futuro soffermare alla ricerca di altre eventuali tracce linguistiche arbëreshe in questo centro del Lametino.

1 "*Gizzeria si popolò nel corso del XV secolo, quando numerosi Albanesi si stanziarono in Calabria, favoriti dalla benevolenza del re, da privilegi ed esenzioni, trovano riparo nelle contrade nel lamentino, ridanno vita alle campagne dei conventi rimaste incolte, si amalgamano o formano comunità ex novo […] Questi […] si raggrupparono in villaggi, e formarono vere e proprie comunità, conservando le caratteristiche della propria cultura (rito greco-bizantino, costumi, lingua). Le credenze, gli usi, i costumi, le danze hanno costituito il patrimonio culturale di Gizzeria sino alla seconda metà del XVIII se-*

fino alla fine del XVIII secolo[2]. Prendendo in esame i documenti più antichi che si riferiscono alla storia moderna di questa comunità, ci imbattiamo in

colo […]" in Camillo Trapuzzano, "Cenni storici sulle origini di Gizzeria", in *Gizzeria nei secoli*. Atti dei Convegni 2000 e 2001, Lamezia Terme 2002, p. 14. Secondo Domenico Zangari, "Gli albanesi che popolarono Gizzeria dovrebbero appartenere alle prime immigrazioni, con qualche aumento di coloni, al tempo di Carlo V, di quelli rifugiati nel regno, da Corone e da Modone" (cf. il suo contributo *Le colonie italo-albanesi di Calabria*, Napoli 1941). Lo stesso Zangari è stato tra i primi storici ad avanzare più di un dubbio sulla veridicità della attribuzione della fondazione delle comunità arbëreshe del Catanzarese e di alcune comunità arbëreshe del Palermitano alla cosiddetta prima ondata migratoria, che sarebbe stata guidata dal condottiero albanese Demetrio Reres e poi dai suoi figli, Giorgio e Basilio: "*Non ci risulta pienamente, e non sappiamo perché con tanta sicurezza viene affermata la notizia che Alfonso I d'Aragona, tanto in questa di Calabria, quanto nelle rivolte di Sicilia, si sia largamente avvantaggiato degli aiuti di tre potenti squadre di soldati albanesi, venuti al comando di Demetrio Reres e dei suoi figli, Giorgio e Basilio*", op. cit., p. 20. Ad "inventare" tale tradizione storica, acriticamente ripetuta e data per vera da quasi tutti coloro che si sono occupati della storia arbëreshe è stato Pietro Pompilio Rodotà, nella sua celebre opera *Dell'origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia*, vol. III, pubblicata a Roma nel 1763. Il Rodotà cita "un diploma, rilasciato in Gaeta il 1° settembre 1448, in cui dopo aver ricordato le imprese dei Reres, nonché la loro "antiqua nobilitate, quae ex carissima famiglia Castriota Epirotarum principe originem trait", si conclude con la nomina di Demetrio Reres a "gubernatore praenotatae provinciae inferioris Calabriae" (cit. da Camillo Trapuzzano, "Gizzeria fu fondata o ripopolata dagli albanesi nel XV secolo?" in *Gizzeria nei secoli*. Atti dei Convegni 2000 e 2001, Lamezia Terme 2002, p. 37). Recentemente è stato Paolo Petta (cf. la sua opera *Stradioti. Soldati albanesi in Italia (sec. XV-XIX*) a riprendere i dubbi di Zangari ed ad avanzare la tesi che il documento succitato dal Rodotà altro non è che un "*falso, prodotto da una sia pure benemerita famiglia siciliana che, dopo essersi improvvisamente e clamorosamente arricchita, cercava nel secolo XVII di vedersi riconosciuto un titolo di nobiltà […] e che Demetrio Reres o non è mai esistito, o è esistito (probabilmente col nome di Renes), al tempo di Alfonso o magari un po' più tardi, come capo di stradioti e forse come 'gubernator' di una 'terra' calabrese di proporzioni limitate*". Lo stesso motivo che spingeva la benemerita famiglia siciliana del XVII secolo a inventarsi una presunta nobiltà attribuendosi la discendenza da un antenato di cui però non ci resta alcuna traccia storica, può aver spinto nello stesso periodo o nella prima metà del XVIII secolo altre famiglie arbëreshe a inventarsi delle discendenze da altri antichi e nobili progenitori albanesi di provenienza -c[illegible]ea', emigrati nell'Italia meridionale dalla Morea nel corso del XVI seco- lo, ai quali dai sovrani aragonesi sarebbero stati attribuiti dei privilegi in virtù della posizione sociale che occupavano nelle città greco-albanesi di provenienza.

2 Ci restano dei documenti, risalenti alla metà del XVIII secolo, che riguardano una vertenza per alcuni fondi tra l'università di Gizzeria e alcuni nobili della città di Nicastro. In questi documenti viene fuori oltre che un diffuso sentimento anti-albanese propagan-

una serie di interessanti attestazioni onomastiche che denotano l'origine albanese di parte della sua popolazione.

Secondo il censimento del 1544, *Yzaria***,** come allora veniva chiamata l'odierna Gizzeria, contava 64 fuochi. Tra i cognomi registrati nella comunità troviamo i seguenti che ritroviamo anche in altre aree arbëreshe del Mezzogiorno e che quindi considereremo tradizionali arbëreshë: **Bideri**, **Mase**, **Chirialese**, **Buba**, **Dara, Cacossa**, **Craps, Brescia**, **Figlia**, **Peta**, **Greco**, **Manisci**, **Braile ~ Braila,** alcuni nomi di sicura origina greco-bizantina – sia nella forma italianizzata ma vicina al greco come **Thodaro** [ital. Teodoro]**,** sia nella forma albanese come **Cola** [ital.Nicola] sia in forme latinizzate come **Paulo, Petro, Georgio** e **Joanne** — qualche soprannome arbëresh come **Loscio**.

Dalla Platea del 1614 ci imbattiamo in altri cognomi albanesi diffusi in area arbëreshe non attestati nel censimento precedente come **Barci**, **Buscio**, **Glioscia**, **Sciallis**, **Scurto**, **Spata** e veniamo a sapere che nel 1595 Gizzeria contava un numero quasi doppio di fuochi – 128 — e tra i cognomi arbëreshë rinveniamo: **Bideri**, **Brailla**, **Brescia**, **Buba**, **Cacossa**, **Colista**, **Comitescia**, **Crapis**, **Crelesi**, **Dara**, **Figlia**, **Greco**, **Lata**, **Manis**, **Masi**, **Peta**. Tra i nomi più legati alla tradizione arbëreshe, continua ad essere diffusa e attestata la forma albanese **Cola.**

Sulla presenza nella Platea del 1614 di nomi non attestati nel censimento precedente (1544) non disponendo di altri dati al di fuori di quelli fornitici dall'onomastica qui presa in esame, si possono avanzare allo stato attuale della ricerca solo delle ipotesi nel merito di queste "voci" onomastiche non incluse nella documentazione riferita a quel censimento: o potrebbe trattarsi di cognomi di persone nel frattempo emigrate a Gizzeria a seguito di

dato ad arte, per motivi ovviamente di interesse economico, dagli stessi -ricorrenti', anche l'attestazione di un ridotto numero di albanofoni in quel centro: " […] *la terra di Gizzeria è abitata da pochi Albanesi, gente per lo più armigera, facinorosa, ed in niuna maniera inclinata al travaglio della campagna, per la quale scarsezza di gente, una gran parte dei terreni del territorio di Gizzeria sono boscosi, pantani ed inculti, e niuna, o pochissima rendita, ne percepisce il Baliaggio suddetto* […], in *Gizzeria nei secoli*. Atti dei Convegni 2000 e 2001, Lamezia Terme 2002, p. 42.

passaggi interni da altre aree o comunità, arbëreshe e non, della Calabria[3] — è forse il caso di **Colista** ~ **Colistra**, attestato in diversi centri, albanofoni e non, del Lametino come Zangarona, Vena di Maida, Caraffa di Catanzaro, ecc. – oppure abbiamo a che fare con cognomi di persone facenti parte di altri flussi di mobilità provenienti dall'area greco-albanese dei Balcani, e in particolare dalla Morea, interessata nella prima metà del XVI secolo, a seguito della caduta in mano dei turchi delle città di Corone e Modone, da un consistente movimento migratorio che si indirizzò prevalentemente in centri del Meridione, già ripopolati dagli albanesi nel secolo precedente. A questa seconda ipotesi ci spingerebbero attestazioni di cognomi come **Comitescia**, **Lata** e **Manis**.

A questi due documenti si ferma l'analisi di queste tracce di onomastica albanese presenti nella comunità di Gizzeria. Ci auguriamo di poter in futuro, in presenza di nuova documentazione d'archivio, riprendere tale riflessione e possibilmente allargarla all'intero repertorio onomastico dell'Arbëria. Per fare ciò occorre anche poter contare sull'impegno di tanti appassionati e diligenti studiosi locali, come gli amici dell'Associazione "Hydra" e del Centro Studi e Ricerche sulle tradizioni popolari, che ci hanno spinto a fare questo primo approfondimento alla ricerca delle sicure tracce delle loro (e nostre) comuni radici albanesi.

In questo campo occorre anche procedere a una puntuale, accurata e rigorosa ricostruzione diacronica delle forme onomastiche presenti in ciascu-

[3] Come nota Daniele Gambarara: "[…] *la costituzione di comunità albanesi in senso proprio non è avvenuta d'un colpo, con uno spostamento netto e definitivo, alle date tradizionali delle immigrazioni quattro-cinquecentesche, ma è il risultato di un lungo e tormentato processo, che comprende passaggi senza stanziamento attraverso centri diversi, rapido insorgere e rapido deperire di agglomerati provvisori, l'assorbimento in comunità italiane di stanziamenti albanesi minoritari, fusione sul suolo italiano tra albanesi di diversa provenienza e tra albanesi e italiani, spostamenti ancora da un centro albanese a un altro. Solo tra la fine del '500 e gli inizi del '600 cominciamo ad avere un certo numero di centri che costituiscono veramente 'comunità albanesi', col loro rito, le loro feste, i loro costumi, la loro lingua, e la situazione comunque resta fluida ancora a lungo*" in F. Altimari e L. M.Savoia (a cura di), *I dialetti italo-albanesi. Studi linguistici e storico-culturali sulle comunità arbëreshe*, Bulzoni, Roma 1994, p. 35.

na comunità, registrando fedelmente le entrate di ciascuna voce, seguendo le attestazioni presenti nella documentazione d'archivio, rappresentata per i primi secoli di presenza albanese in Italia (dal sec. XVI in poi) dai soli registri ecclesiastici – dove ancora si conservano e dove sono quindi praticamente consultabili! – e dagli inizi del secolo XIX dai registri di stato civile risalenti all'epoca napoleonica[4].

Queste riflessioni di onomastica albanese, stimolate recentemente dalle ricerche condotte "sul campo" in una comunità calabrese non più albanofona oggi alla ricerca della sua identità come la comunità di Gizzeria, vengono qui offerte in questa Festschrift in onore del prof. Antonino Guzzetta, anche quale segno di riconoscenza e di gratitudine per il contributo che il prof. Guzzetta, nostro Maestro e decano degli albanologi italiani, ha dato con il suo ampio e produttivo impegno scientifico, didattico e organizzativo allo sviluppo dell'albanologia in Italia.

La scelta dell'argomento non è stata certo casuale, considerando che tra i percorsi di ricerca da lui tracciati figura anche l'onomastica albanese, a cui riteniamo che si debba cercare di dare in futuro, anche e soprattutto in ambito arbëresh, una più organica e sistematica attenzione, vista l'importanza che essa riveste in uno spazio scientifico di "confine" che coinvolge proficuamente discipline anche distanti, ma che interagendo potranno dare delle proficue risposte ai molti problemi tuttora aperti sull'origine delle comunità arbëreshe e sulle loro relazioni linguistiche e storiche con le aree balcaniche di provenienza.

Barci. Cognome oggi attestato nella forma **Barci** nelle comunità di Cervicati, Frascineto, Macchia Albanese, San Benedetto Ullano, Santa Sofia d'Epiro, Spezzano Albanese, in Calabria, e nella forma **Barcia** in Sicilia (Mezzojuso e Palazzo Adriano, ma nei secoli passati anche a Piana degli Albanesi (cf. M. L. Salerno, *Antroponimi e toponimi delle zone al-*

[4] Ci sembra doveroso qui segnalare il buon lavoro offertoci a questo riguardo da Salvatore Bugliaro col suo recente contributo: *Dizionario dei cognomi e soprannomi di San Demetrio Corone*, edito dalla Grafosud di Rossano nel 2002.

banofone di Sicilia, tesi di laurea inedita, Palermo, anno accademico 1976-77).

Bideri. Non ci sono oggi in altre comunità albanesi di Calabria tracce di questo cognome, attestato invece in Sicilia (si ricordi il celebre intellettuale napoletano di origine arbëreshe Emanuele Bidera, originario di Palazzo Adriano, che spinse il De Rada a pubblicare "I canti di Milosao").

Braile ~ Braila. Tale cognome oggi risulta diffuso quasi esclusivamente nell'area albanofona del Cosentino, nei centri di Frascineto, Spezzano Albanese, San Demetrio Corone e San Cosmo Albanese.

Brescia. La forma **Brescia**, presente anche in altre comunità albanofone di Calabria (cf. Salvatore Bugliaro, *Dizionario dei cognomi e soprannomi di S. Demetrio Corone*, Grafosud, Rossano 1999, p. 22), rappresenta sicuramente una forma di adattamento "italianizzato", con scambio delle liquide alveodentali /l/ɾ/?/, del cognome originario **Blescia** [alb. **Blesha**], che troviamo attestato nello stesso periodo – intorno alla metà del XVI secolo – tra gli albanesi del Molise, e specificatamente a Campomarino, in Diocesi di Larino (cf. Emidio Tomai Pitinca "Comunità greco-albanesi in Diocesi di Larino. Aspetti ecclesiali e di costume (Sec. XVI)", pp. 19-66,: in *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata*, N.S. vol.XXXVIII, 1984, gennaio-dicembre, p. 57, "[…] *Instromentibus quibus presentes che ce steva Cola Iasacino, Pietro Greco,* **Martino Blescia,** *Giorgio Sacomando, suo figlio, et quasi tutta la Terra, piccoli et grandi, donne et homeni* […]". La base **Blesha** sarebbe più convincente linguisticamente per il duplice esito avuto da questo cognome tra gli albanesi d'Italia, dove si registra sia la forma **Plescia** [alb. **Plesha**], in ambito siciliano (Piana degli Albanesi) e molisano (Ururi, Montecilfone e Portocannone), che la forma **Brescia** [alb.**Bresha**] o **Bresci** [alb.**Breshi**] in ambito calabrese. Quest'ultima forma, così come la variante **Abbrescia** attestata sia in Sicilia che in Puglia, non ci sembra però molto plausibile farla ricondurre, come fa anche G. Caracausi nel suo ottimo repertorio onomastico italo-meridionale (cf. *Dizionario onomastico della Sicilia*, op. cit., pp. 4-5), all'etnonimo popolare **briesh** (m.) ~ **bresh** (f.) - derivato a sua volta dall'etnico-interno albanese (**ar**)**bëresh** – diffuso in

parte della zona “Lausberg”, nella Calabria settentrionale, in zona romanza e non albanofona, per indicare l’albanese d’Italia (cf. il nostro contributo “Alcuni etnici di origine albanese nei dialetti della Calabria”, in *Beiträge zur sprachlichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien.* Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburtstag, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1992, p. 177). Questo perché la sua diffusione per indicare un diverso etnico è più logica e giustificabile in area italoromanza piuttosto che in area albanofona, parallelamente a quanto succede per il cognome **Albanese**/**Albanesi**, diffuso in aree urbane o in aree regionali contraddistinte da una non massiva presenza di “**albanesi**”, ma non certo nelle comunità arbëreshe, dove un tale cognome non avrebbe avuto alcun valore connotativo.

Buba. Probabilmente entrato dal 'baby talk' – col significato di “ferita” –, questo cognome nella forma italianizzata **Bubba** si conserva oggi nelle comunità arbëreshe di Andali, Caraffa e Maida, tutte nel Catanzarese.

Buscio. Tale cognome è oggi attestato nella forma **Buscia** [alb. **Buzha**] nella comunità arbëreshe di San Demetrio Corone, con attestazioni nel passato anche nelle comunità di Eianina, Mongrassano, San Cosmo Albanese e San Giorgio Albanese (cf. Salvatore Bugliaro, op.cit., p.23). Anche in questo caso, come per il cognome **Masci** si può ipotizzare un condizionamento della grafia, dovuto all’ adattamento all’ortografia dell’italiano della forma albanese **Buzha**, con la resa approssimativa del fonema /ʒ/, non presente nel repertorio fonologico dell’italiano standard, attraverso il digramma <sc> con cui si rappresenta invece la fricativa palatoalveolare sorda /ʃ/.

Cacossa Cognome presente oggi a Gizzeria, oltre che nelle comunità arbëreshe di San Demetrio Corone e di Spezzano Albanese.

Chirialese (1544)**~Crelesi** (1595). Oggi è attestato nella comunità di Gizzeria il cognome **Crialesi**. Si può qui ipotizzare una forma originaria albanese **Crielesi** [alb. **Krieleshi**] “testa chiomata”, nel passato attestata anche nella comunità arbëreshe di San Nicola dell’Alto, nel Crotonese.

Comitescia. Probabilmente ci troviamo dinanzi a una forma composta dal greco-mediev. κόμητς 'conte' più il suffisso albanese – **eshë**, molto pro-

duttivo tuttoggi in ambito arbëresh e con cui si forma il femminile di sostantivi animati.

Craps. Attestato nella forma **Crapis** [alb.**Krapis**] nel censimento successivo, del 1595. Si tratta di un cognome oggi presente, anche con una certa diffusione, solo in questo centro calabrese del Lametino. Secondo G. Caracausi, sarebbe attestata nell'ambito siculo-albanese nella forma **Crapisi** (con le varianti **Crapes** e **Crapsi**) e deriverebbe dalla voce albanese **Kràpësi**, attestata nei registri parrocchiali di Piana degli Albanesi nei secoli XVI-XVIII. Secondo lo stesso studioso siciliano, esso potrebbe forse anche derivare dal toponimo, registrato nel distretto di Giannina (Epiro) (cf. Girolamo Caracausi, *Dizionario onomastico della Sicilia*. Repertorio storico-etimologico di nomi di famiglia e di luogo, vol.I (A-L), Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, Palermo 1993, p. 460). A parere di G. Valentini si tratterebbe di un cognome di origine stradiota: "*I Krapsi compaiono dapprima come stradioti a partire dal 1504; fra essi un Andrea Crapisi di Corone si distinse come capitano al servizio di Carlo V nel suo tentativo di conquista della Morea e vi rimase poi ritirandosi, a quanto sembra, in Sicilia, ottenuto nel 1533 il cavalierato, impiego e stipendio vitalizio; in Albania abbiamo un toponimo Krapsi nella Malakastra e uno che da centro della tribù meridionale dei Malacassi*" (cf. il suo importante contributo "Sviluppi onomastico-toponomastici tribali delle comunità albanesi di Sicilia", in *Bollettino del Centro Studi Filologici e Linguistici Siciliani*, Palermo 1955, p. 25).

Dara. Come **Bideri** ~ **Bidera**, anche **Dara** è un cognome arbëresh oggi attestato prevalentemente in Sicilia, con la sola eccezione di Andali, comunità arbëreshe del Catanzarese dove registriamo tutt'oggi un'alta frequenza di tale cognome.

Figlia. Cognome arbëresh diffuso sia in ambito siciliano – comunità di Mezzojuso – sia in ambito calabrese (comunità in cui risulta attestato: Cerzeto, Vena di Maida, Macchia Albanese, San Cosmo Albanese).

Glioscia. Il cognome **Glioscia** [alb.**Ljosha**] oggi non è più attestato in ambito arbëresh. Esso è presente nella variante **Gliosci** [alb.**Ljoshi**] (dall'aggettivo "losh", termine arcaico per "vecchio, anziano") nell'onoma-

stica ufficiale limitatamente alle comunità di Santa Caterina Albanese e di Rota Greca, nel Cosentino. La famiglia **Ljosha** viene dal Valentini annoverata ad una dinastia che annovera figure illustri della storia militare stradiotica oltre che del despotato d'Epiro: "[…] *La testè nominata dinastia dei Losha tenne per qualche tempo la signoria o despotato d'Epiro con Pietro, despota d'Arta e Rogos (1358-1374) e suo figlio Gjini (1374-1377); secondo l'interpretazione del Muralt, i Losha sarebbero stati ramo della tribù dei Mazarachi […] attualmente in Albania solo il toponimo Lòzhani nell'alto Devolli, ma in Grecia anche i due Ljosha d'Attica e il Lòshati nel nomo Attico-Beozia potranno ricordare lo storico nome, il quale continuò (Ljoshi) tra gli Albanesi di Sicilia* […]", in Giuseppe Valentini, *Sviluppi onomastico-toponomastici* ecc., saggio cit., pp. 13-4.

Greco. L'etnonimo **Greco** veniva usato nel Medioevo in opposizione a **Latino** per indicare persone che seguivano il rito religioso greco bizantino. Esso non aveva pertanto una connotazione nazionale *stricto sensu*. Dopo il XVI secolo esso passò a indicare comunemente nel Meridione d'Italia l'albanese che seguiva il rito religioso greco-bizantino e tale identificazione fu molto marcata, al punto da essere recepito anche nella toponomastica di molte comunità albanesi del Meridione: ecco perché ritroviamo quale toponomi ufficiali di centri albanofoni e in origine tutti di rito greco-bizantino *Piana dei Greci* (dal 1941 in poi *Piana degli Albanesi*), in Sicilia; *Rota Greca*, in Calabria; *Greci*, in Campania. In certi particolari contesti, com'è il caso di alcune aree albanofone linguisticamente più deboli come quelle del Catanzarese, l'identificazione esterna è arrivata al punto da influenzare la stessa autoidentificazione, anche se solo nominalmente, perché la coscienza etnica albanese era ed è tuttora ben viva in queste popolazioni di origine arbëreshe: ecco quindi come spiegare l'espressione *holjënjë* (< foljënjë) *ngriku* a Zangarona di Lamezia Terme e *fjas ngreku* ad Andali per "parlo albanese".

Manis. Secondo il Guzzetta, si tratterebbe di un cognome "molto diffuso, specialmente nell'ambiente stradiotico, sotto le forme *Manassei*, *Manessi*, *Manesi*, *Manasi* e *Manisi*; si conserva tuttora nella forma *Manes* in Palazzo Adriano e tra gli italo-albanesi del Molise e in Piana nelle forme

Manes e *Manissi* […] Tra i toponimi albanesi, si ricordino *Manësi*, presso Rrushkulli di Shijak, *Manza*, presso Preza, *Maneze*, fra Durazzo e Kavaja, varie famiglie e toponimi in Grecia (*Manesis*, *Manes*, *Manesi*; *Manesatikà* in Corfù) (cf. *Il diritto delle comunità nella tradizione giuridica albanese*, Firenze 1956) in Antonino Guzzetta, *Tracce della lingua albanese del secolo XV nella documentazione veneta dell'epoca*. Parte seconda: Tracce dell'onomastica, Palermo 1973, p. 33. Attestazioni dello stesso cognome si rintracciano oggi anche in aree albanofone della Calabria (Falconara Albanese, Lungro, San Benedetto Ullano e Spezzano Albanese), in aree calabresi contigue ad aree arbëreshe o un tempo forse albanofone, oltre che nel Salento e nella Capitanata, regioni interessate storicamente dal flusso emigratorio dai Paesi balcanici.

Manìsci [alb.**Manìshi**], **Manìssi, Manis**, **Manes** sarebbero varianti dello stesso cognome, riconducibile ad una forma originaria **Manes** ~ **Manës**. Probabilmente anche **Minìsci** [alb. **Minìshi**] (oggi pronunciato **Mìnisci**, con ritrattazione dell'accento per influenza dell'italiano) costituisce l'esito di una variante venuta fuori per effetto di assimilazione vocalica di **Manìsci**.

Mase. Oggi attestato nella comunità nella forma **Masi**, che compare già nella seconda registrazione dei fuochi del 1595, compresa nella Platea del 1614. Secondo Giuseppe Valentini s.j. (cf. il suo prezioso contributo "Sviluppi onomastico-toponomastici tribali delle comunità albanesi di Sicilia", pp. 5-28, in *Bollettino del Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani*, vol. III, Palermo 1955, p. 8), "[…] il cognome *Mansius*, *de Masio*, *de Massio* (che però potrebbe essere Mashi), è frequentemente attestato nel Catasto veneto per la regione scutarina del 1416-1417; poi dal 1482 al 1549 troviamo dei Masi, Maza, Massi e Maxi (Masci?) tra gli stradioti; un Matteo Masa nel 1487 è tra i fondatori di Piana; un Colla Massi e un Marin Massdi (Mazi? Masci?) figurano tra i "vecchi capi principali" del 1602 l'uno per la Provincia di Petrela e l'altro per quella di Padenia (?), e un Mâzi è un cognome che si sente ancora non infrequentemente nello Scutarino; nella toponomastica abbiamo un Mazi presso Janina nell'antica regione dei Malacassi, detto altrimenti Mazia, e un Mazia presso Paramythià, un Mazi o Mazion nell'eparchiadi Konica; 3 Mazi nel nomo di Attico-Beozia, eparchia d'Attica e Megaride, e uno

per ciascuna delle eparchie di Argo, Corinto, Elea, Olimpia". La forma oggi più diffusa di tale cognome, **Masci** [alb. **Mashi**] potrebbe anche rappresentare, come ipotizza il Solano (cf. Francesco Solano, "La realtà storico-linguistica delle comunità albanesi d'Italia", in F. Altimari e L. M. Savoia (a cura di), *I dialetti italo-albanesi*. Studi linguistici e storico-culturali sulle comunità arbëreshe, Bulzoni, Roma 1994, p. 73) anche la forma italiana scritta – con evidenti condizionamenti ortografici dovuti al più ridotto repertorio fonologico (e grafemico) dell'italiano rispetto all'albanese – dell'originale **Mazhi** (così nella parlata di Eianina, in cui tale cognome è tutt'oggi presente, si sente oggi pronunciato il cognome che viene trascritto però **Masci**): "non essendovi nella ortografia italiana un segno che rappresentasse il suono /ʒ/ si è ricorso al grafema più prossimo ossia <sc>".

Peta. Tra i centri albanofoni del Mezzogiorno dove tutt'oggi si registra il cognome **Peta**/**Petta** [in albanese 'schiacciata'] si ricordano Ururi, Pallagorio, Caraffa e Andali. Come ci attesta il Valentini, "I Peta o Petta erano anch'essi stradioti dal 1473 al 1541, e tra essi, o meglio nella generazione precedente, va ricercato il Nik Peta eroe delle rapsodie siculo-albanesi; la toponomastica ci dà in Albania una regione di Peta, suddivisione della Laberia di Valona, e una località omonima presso Arta; in Grecia abbiamo il toponimo nell'eparchia di Patrasso e in Arcadia; inoltre una famiglia Peta si trova anche in "Belusi" al Zante; in Sicilia il cognome è corrente (Peta o Petta) e la stirpe è venuta prima del 1520 da Andro", in *Sviluppi onomastico - toponomastici* ecc.

Sciallis. Cognome oggi attestato nella forma **Sciallis** [alb.**Shallis**] nelle vicine comunità italo-albanesi di Zangarona di Nicastro e di Vena di Maida, sempre nel Lametino, e nella forma **Sciales** [alb. **Shalës**, etnico di *Shala*, gens albanese, ma anche toponimo nell'Attica] nella comunità siculo-albanese di Palazzo Adriano, ma nel passato anche a Piana degli Albanesi (cf. Girolamo Caracausi, op.cit., vol.II, p. 1488).

Scurto. Forma italianizzata del patronimico derivato dall'aggettivo **i** (**e**) **shkurtë** "corto", documentato nel 1417 nel *Registro catastale* di Scutari sotto la forma – anch'essa integrata dal punto di vista morfofonematico

nell'italiano – **Scurta** (alb.**Shkurt**) , e oggi attestata in due differenti cognomi aventi la stessa base linguistica: **Shkurti** e **Shkurtaj** (cf. Jusuf Shpuza, *Vëzhgim për emrat familjarë të Shqiptarëve*, Shtëpia botuese "Idromeno", Shkodër 1998, p. 53).

Spata. Come attestatoci da A. Guzzetta, **Spata** come cognome "*compare nel Catasto veneto di Scutari e Registrum Concessionum 1416-17) e in tutta la documentazione della storia d'Albania; come toponimo si trovano uno Spata nella Myzeqéja e quattro Spata in Grecia, donde probabilmente le famiglie Spata italo-albanesi* […], in Antonino Guzzetta, *Tracce della lingua albanese del secolo XV nella documentazione veneta dell'epoca.* Parte seconda: Tracce dell'onomastica, Palermo 1973, p. 63.

Bibliografia

F. Altimari (1992), "Alcuni etnici di origine albanese nei dialetti della Calabria", in *Beiträge zur sprachlichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien.* Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburtstag, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

S. Bugliaro (2002), *Dizionario dei cognomi e soprannomi di San Demetrio Corone*, Grafosud, Rossano.

G. Caracausi (1993), *Dizionario onomastico della Sicilia*. Repertorio storico-etimologico di nomi di famiglia e di luogo, vol. I (A-L), Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, Palermo.

A. Guzzetta (1973), *Tracce della lingua albanese del secolo XV nella documentazione veneta dell'epoca.* Pjesa e dytë: Tracce dell'onomastica, Palermo.

P. Petta (1996), *Stradioti. Soldati albanesi in Italia (sec. XV-XIX),* Argo, Lecce.

E.T. Pitinca (1984), "Comunità greco-albanesi in Diocesi di Larino. Aspetti ecclesiali e di costume (Sec. XVI)", f. 19-66, in *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata,* N.S. vol. XXXVIII.

P.P. Rodotà (1763), *Dell'origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia osservato dai greci, monaci basiliani, e albanesi libri tre scritti da Pietro Pompilio Rodotà professore di lingua greca nella Biblioteca Vaticana,* vol. III: *Degli albanesi, chiese greche moderne, e collegio greco in Roma coll'indice di tutta l'opera,* per Giovanni Generoso Salomoni, Roma.

M.L. Salerno (1976-1977), *Antroponimi e toponimi delle zone albanofone di Sicilia*, Tesi di laurea, Palermo.

F. Solano (1994), “La realtà storico-linguistica delle comunità albanesi d’Italia”, in F. Altimari e L.M. Savoia (a cura di), *I dialetti italo-albanesi*. Studi linguistici e storico-culturali sulle comunità arbëreshe, Bulzoni, Roma.

C. Trapuzzano (2002), “Cenni storici sulle origini di Gizzeria”, in *Gizzeria nei secoli*. Atti dei Convegni 2000 e 2001, Lamezia Terme.

G. Valentini (1955), “Sviluppi onomastico-toponomastici tribali delle comunità albanesi di Sicilia”, in *Bollettino del Centro Studi Filologici e Linguistici Siciliani*, Palermo.

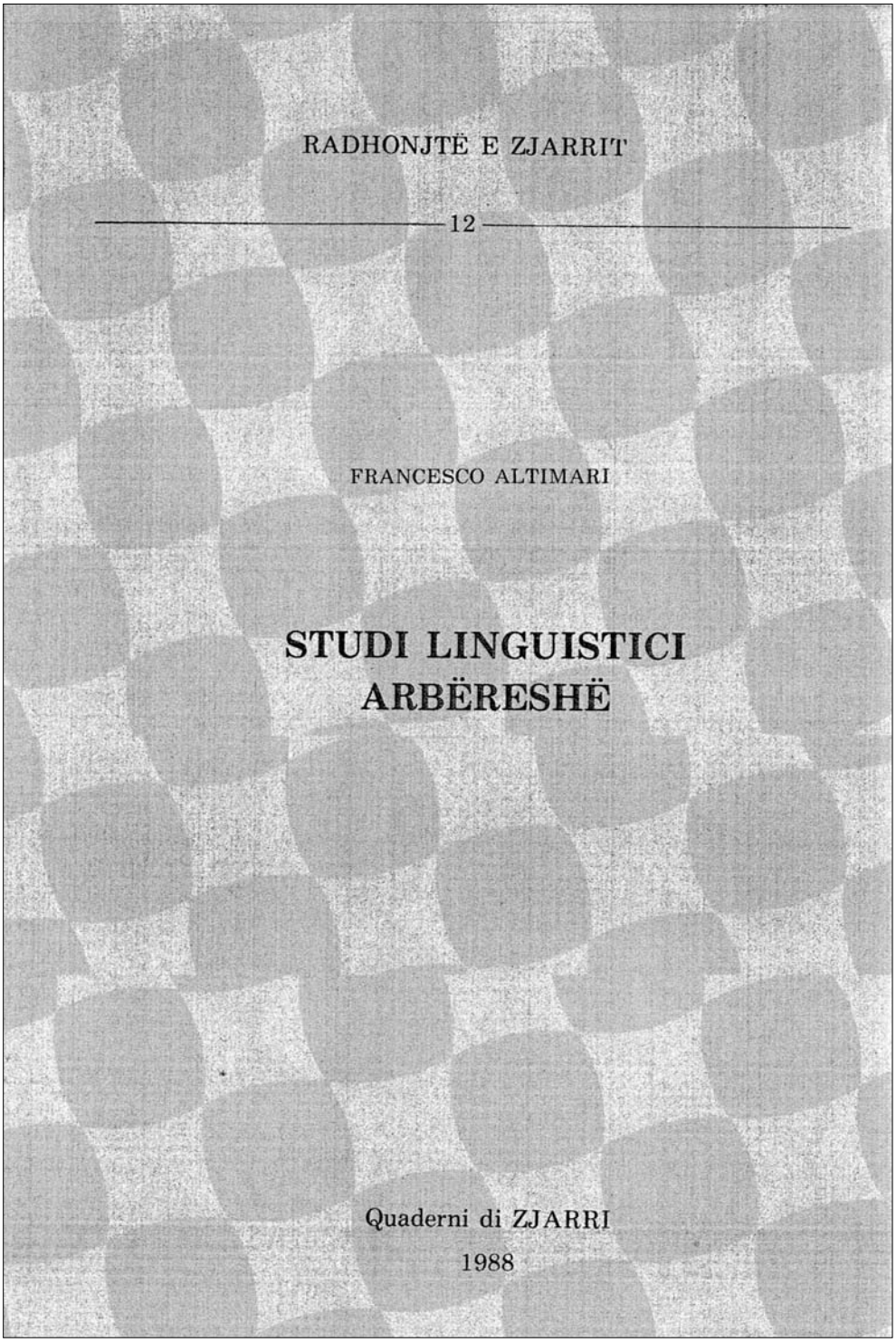
RADHONJTË E ZJARRIT
12
FRANCESCO ALTIMARI
STUDI LINGUISTICI
ARBËRESHË
Quaderni di ZJARRI
1988

PROVERBI METEOROLOGICI DI AREA ARBËRESHE

Mi occuperò di alcuni proverbi e modi di dire raccolti nelle comunità albanesi d'Italia, che in maniera diretta o indiretta hanno a che fare con la meteorologia. Ma prima di presentare il mio contributo sui detti meteorologico-calendariali in ambito arbëresh, che non costituivano prima della "spinta" decisiva datami dal caro amico e collega prof. Enrique Gargallo, Ordinario di Linguistica romanza all'Università di Barcellona, un campo di particolare interesse nell'ambito della mia ricerca, mi corre l'obbligo di esprimere preliminarmente ad Enrique il mio riconoscente e caloroso ringraziamento, innanzitutto per avermi stimolato ad intervenire a questo importante Simposio scientifico internazionale. Ma vorrei qui anche congratularmi con la sua grande capacità scientifico-organizzativa evidenziando i rilevanti risultati a cui è giunta la vasta e importante ricerca paremiologica da lui coordinata a livello europeo, denominata BADARE (*Base de datos sobre refranes del calendario y meteorológicos en la Romania*), orientata prima all'interno e poi ai confini della Romània.

Essi sono stati registrati in parte attingendo a raccolte folkloriche edite da cultori locali, studiosi e letterati delle comunità italo-albanesi, dalla fine dell'Ottocento ai giorni nostri, in parte direttamente da me o da alcuni miei collaboratori[1], attraverso puntuali ricerche sul campo in più aree di

[1] Intendo qui esprimere il mio più vivo ringraziamento e apprezzamento a Maria Luisa Pignoli, assegnista di ricerca presso la Sezione di Albanologia dell'Università della Calabria, che mi ha fornito i dati per l'area arbëreshe molisano-apulo-campana, a Pasquale Scutari, prezioso collaboratore scientifico per le comunità arbëreshe della Basilicata e a Giuseppe Baffa, appassionato e diligente informatore per l' area calabro-arbëreshe. Un sentito ringraziamento va anche a Michele Maruca-Miceli che mi ha fornito dati molto interessanti raccolti nella comunità calabrese di Gizzeria, un tempo albanofona, oggi rientrante nell'ambito della dialettofonia romanza.

quella che convenzionalmente chiamiamo Arbëria, per indicare l'insieme delle comunità arbëreshe d'Italia[2].

In questa mia breve comunicazione cercherò di illustrare, a grandi linee, come, in riferimento alla meteorologia, questi "detti popolari che condensano degli insegnamenti tratti dall'esperienza" – è questa la dizione di proverbio che ci dà il Devoto-Oli (2009: 2198), siano stati formulati e rispecchiati nelle diverse varietà diatopiche dell'albanese d'Italia, in contesti geograficamente e territorialmente diversificati, dal Molise alla Sicilia. In una penisola molto "allungata" geograficamente, come quella italiana, caratterizzata da un clima alquanto mutevole per la diversa collocazione geografica e la diversa posizione altimetrica delle sue regioni, i detti di interesse meteorologico finiscono per rispecchiare previsioni, relativamente al tempo atmosferico, che non aiutano ad avere valutazioni sempre coerenti nei pronostici, non essendoci una meteorologia calendariale omogenea. Tale disomogeneità non può non rispecchiarsi nelle diverse varietà linguistiche – quelle qui da noi esaminate di origine albanese – che si registrano in questo territorio.

Mi sono soffermato, in particolare, ad analizzare proverbi e modi di dire attinenti alle previsioni dei fenomeni atmosferici legate a credenze popolari, superstizioni e magie[3], tipiche di una realtà storicamente a forte connotazione contadina e, in parte pastorale, qual è quella arbëreshe, di origine bal-

[2] Si tratta di comunità fondate o ripopolate dagli albanesi nel Meridione d'Italia, in un lasso di tempo che abbraccia circa tre secoli, dalla metà del XV secolo alla metà del XVIII secolo, a seguito delle migrazioni massive che seguirono alla dominazione ottomana (sec. XV) nei Balcani, con la conquista da parte dei turchi dell'Impero bizantino e della sua capitale, Costantinopoli (1453).

[3] Si deve a Temistocle Franceschi (2010: 223) l'uso che ritengo più appropriato per l'italiano del termine *paremìa*, col valore di "'breve e conciso insieme che in una cultura storica è convenzionalmente usato con valore allologico (ossia inteso a comunicare altro da sé) per esprimere un concetto in modo indiretto, sintetico ed efficace'. Il suo campo semantico è dunque vasto, assimilabile a quello che per l'età classica possiamo attribuire a παροιμία o a *proverbium* […]". Lo stesso Franceschi (2010: 223) stabilisce all'interno di tale concetto di proverbio "una divisione funzionale in due categorie[:] quella dei detti tautologici, che significano precisamente quello che dicono, e che sono nati per insegnare e memorizzare previsioni meteorologiche, consigli ergologici, nozioni pratiche" e quella dei "detti paremiaci" che sono da considerare parte del sistema linguistico quali elementi di un "codice paremiaco" (o "paremiologico").

canica, ma che da oltre cinque secoli si trova in una situazione di stretto contatto linguistico e culturale con la realtà meridionale italiana.

Per poter meglio analizzare il repertorio paremiologico di questa antica comunità albanese, da oltre mezzo millennio trapiantata nel Sud d'Italia, sarebbe auspicabile procedere preliminarmente con uno studio sistematico dei suoi "detti paremiaci"[4], confrontandoli con i risultati di analoghi repertori delle aree balcaniche di provenienza e delle aree italo-romanze di arrivo. Questa sua "duplice matrice" non va mai trascurata se non vogliamo perdere di vista le specificità di questa singolare minoranza linguistica storica, che da una parte converge, per i cosiddetti "balcanismi", con le altre comunità linguistiche – non solo albanofone – dei Balcani accomunate dalla stessa origine e, dall'altra, per i romanismi presenta interessanti convergenze anche con le non certo omogene varietà italo-romanze del Meridione con cui si trova da secoli storicamente in contatto.

Tali previsioni si basavano sull'osservazione dei vari fenomeni naturali, da quelli fisici responsabili del tempo atmosferico ai movimenti astrali, ma anche sull'osservazione della fauna e della flora. Forte era anche l'influenza che a livello popolare si attribuiva ai movimenti dei corpi celesti, che si riteneva potessero influire decisamente sui destini degli uomini e condizionare anche, favorevolmente o sfavorevolmente, le fasi di semina, la produzione e l'elaborazione dei prodotti dei campi, che garantivano quella che era la principale fonte di reddito della comunità.

Come osserva Valeria Miniati (2010: 201):

> Nel mondo contadino, la scansione delle diverse fasi lunari, il mutamento quotidiano dei ritmi e dell'aspetto della luna costituiscono oggetto di osservazione costante e di riferimento per ogni tipo di attività famigliare, domestica e lavorativa.

[4] Si potrebbe partire per questa utile analisi comparativa dal confronto dei dati paremiaci di queste comunità con quelli già registrati per l'*Atlante Paremiologico Italiano* (*API*), raccolta avviata nel 1968 a Urbino da Temistocle Franceschi, poi trasferita all'Università di Firenze, nel Centro Internazionale di Geoparemiologia, il cui archivio conta oltre mezzo milione di schede (Franceschi, 2010: 222).

> Attraverso il controllo delle fasi lunari, dopo il solstizio d'inverno e prima dell'equinozio di primavera, l'agricoltore formula calcoli per sapere se la primavera sarà precoce oppure tardiva, per poter così organizzare la stagione agraria.
> Si tratta di calcoli complessi che, nella società del passato, non tutti erano in grado di compiere: tuttavia, quasi in ogni villaggio o piccola comunità, c'era sempre qualche vecchio "sapiente" al quale si ricorreva quando le informazioni desunte dall'osservazione della natura e dalla consultazione dei lunarî e degli almanacchi non era soddisfacente.

A questo riguardo mi sembra interessante segnalare una figura particolare di "astrologo popolare", chiamato *vojdhon* a cui nella comunità arbëreshe prettamente agro-pastorale di San Costantino Albanese, nell'area lucana del Pollino, ci si rivolgeva per avere sulla base della posizione delle costellazioni, giudizi sulle previsioni del tempo. Non solo, ma anche per il taglio di piante, come il castagno e la quercia, il cui legname serviva per fare pali per i vigneti e tavole per lavori di falegnameria, si osservavano rigidamente le fasi lunari: la fase favorevole era quando la luna era 'perdente'. In caso contrario il legname ottenuto non durava nel tempo, ma si tarlava.

Ciò valeva anche per la semina di alcune colture:

> "[…] Ruajm hënzen kur mbillim qiqrat, trokomelt, patanat; kur bëjim pulluvinin e peprit, e djaulliqit, e pumbadhores, e petrusines […] bëjm hta shurbise mbë t'bjerrur e hënzes ['Osservavamo la luna quando coltivavamo i ceci, il granturco, le patate; quando preparavamo il semenzaio per i peperoni, i peperoncini, i pomodori, il prezzemolo [...] Facevamo tutto ciò in luna calante']"[5].

Le variazioni climatiche influivano anche sulle fasi preparatorie della lavorazione della ginestra, la cui fibra vegetale veniva utilizzata e lavorata dalle donne nei telai per la produzione di biancheria per la casa (coperte, tappeti, lenzuola e tovaglie):

---

[5] Notizia riferitami verbalmente da Pasquale Scutari.

> "[...] pra sparten e qukojm e e bëjm strumbil strumbil e e qellim te lumi e e lëshojm te kurrjendi sikundra vej moti: nj'jav-dhjet dit; kur bënej vap ajo bëhej (njomej) më par. Ca her e vëjim dhe te çibjet ma atje mnonej më t' bëhej se ujet ish më t'ngrit e dhe nuk vinej aq e bardh e e bukur. Kur zëj shiu, çi gjimonej naten ngrëhshim e vejm e e nxirim ka lumi mos t'e mirr kurrjendi e tue rreshtur e shkatarronej ['[...] poi ingiuncavamo la ginestra e la riducevamo a mannelli e la portavamo al fiume per lasciarla alla corrente a seconda del tempo: una settimana, dieci giorni; quando faceva caldo essa si ammorbidiva prima. Alcune volta la mettevamo nell'invaso naturale ma lì i tempi erano più lunghi perché l'acqua era più fredda e la fibra (di ginestra) non veniva tanto bianca e bella. Quando iniziava a piovere e sentivamo tuonare di notte, ci alzavamo dal letto e andavamo a togliere la ginestra dal fiume perché non fosse trascinata via dalla corrente e rovinata']"[6].

Nel passato non mancavano di incidere sul calendario comunitario di questa tradizionale area arbëreshe del Pollino anche condizionamenti culturali legati alla religiosità popolare che avevano una loro incidenza sui comportamenti sociali e sulle abitudini lavorative della gente: ad esempio nel periodo che andava dal Giovedì Santo all'Ascensione, che comprende esattamente quattro settimane consecutive, non si eseguivano lavori alla vigna, nel timore che così facendo si finisse per infrangere la sacralità di parte del tempo pasquale e di ricevere la "punizione" della grandine!

Spesso queste previsioni venivano associate, in maniera formulare, attraverso delle specie di "regole meteorognostiche", ad un particolare tempo dell'anno, segnato dai mesi, dalle stagioni, dalle feste religiose, fisse o mobili, come la Pasqua, che marcavano e separavano lo scorrere del tempo all'interno del ciclo della vita della natura e dell'uomo all'interno della comunità.

Passiamo ora a illustrare, accorpandoli per periodi dell'anno, questi "indicatori meteorologici", confrontando eventuali variazioni registrate tra le

6 *Ibidem*

diverse aree territoriali, essendo le circa cinquanta comunità arbëreshe ancora albanofone, disseminate all'interno del Mezzogiorno d'Italia, in ben sette regioni diverse (Abruzzo, Molise, Puglia, Basilicata, Campania, Calabria e Sicilia) e con una configurazione tale da farle identificare in gran parte come arcipelaghi linguistici o isole linguistiche, senza perciò una significativa contiguità territoriale, culturale e linguistica tra di loro.

Ci siamo concentrati, in questa disamina dei proverbi meteorologici, prevalentemente sull'area calabrese, che è anche quella più compatta e numerosa in quanto a numero di comunità arbëreshe (25 su 50) e a numero di albanofoni (ca. 50.000 rispetto ai 100.000 albanofoni oggi presumibilmente presenti in Italia). Non sono mancati però confronti con le aree albanofone delle altre regioni del Mezzogiorno d'Italia, nonché con le comunità arvanite di Grecia.

Abbiamo potuto anche comparare questi dati con quelli raccolti a Gizzeria, di origine arbëreshe ma in cui l'albanese è oggi scomparso: in questa comunità si parla oggi una varietà dialettale italo-romanza, ma c'è da dire che la comunità di Gizzeria, come altre comunità calabro-albanesi, pur a distanza di secoli dalla perdita dell'albanofonia, mantiene tuttavia un forte senso identitario legato alle sue matrici albanesi, al punto di aver recentemente chiesto e ottenuto il riconoscimento della sua condizione di comunità appartenente alla minoranza linguistica storica albanese (Legge n. 482/15.12.1999)[7].

1. Gennaio

Jannaru siccu massaru riccu. Se il mese di Gennaio sarà secco il contadino raccoglierà buone messi, quindi sarà ricco; raccolto a Gizzeria / Jaceri, corrispondente al proverbio toscano *Gennaio secco, lo villan ricco*.

Jannaru vagnatu massaru runiatu. Se il mese di Gennaio sarà piovoso, il contadino non raccoglierà buone messi, quindi sarà rovinato; altro proverbio calabrese raccolto nella comunità di Gizzeria, di origine arbëreshe.

[7] Di questo sono grato alla disponibilità del sig. Michele Maruca-Miceli che mi ha messo a disposizione la sua ricca raccolta di proverbi, *Si dicìa a Jazzaria… proverbi, ditti, jestimi paroli e na vota*. Documenti della tradizione orale di Gizzeria (CZ) raccolta di Michele Maruca-Miceli, oggetto di una prossima pubblicazione.

Kush mbiell ndë janar, pak grur mbjeth ndë llonar. Chi semina a gennaio, poco grano raccoglie a luglio (Eianina / Purçill, fonte scritta: A. Giordano, 1981: 28).

Ma a Gizzeria, altra comunità di origine arbëreshe, oggi rientrante nella dialettofonia romanza, (fonte orale: M. Maruca-Miceli) la pensano diversamente: *Ssì vvò l'inchjira u cellaru zappa e pputa nte Jannaru* ['Se vuoi fare un buon raccolto devi arare e potare nel mese di Gennaio'].

2. FEBBRAIO

Bora Fjovarit ë si pordha pullarit ['La neve di febbraio è come una scoreggia di puledro'] (Santa Sofia d'Epiro / Shën Sofi, fonte scritta: G. Baffa, 2004: 12).

Fhrevaru sparta paru ['Febbraio, giorno e notte si equivalgono'] (Gizzeria, fonte orale: M. Maruca-Miceli). Non è proprio così, almeno oggi; probabilmente tale espressione rispecchia la situazione precedente all'introduzione del calendario gregoriano, che ha riportato avanti di 15 giorni il precedente sistema, basato sul calendario giuliano. Se ci spostiamo così a fine febbraio, col vecchio calendario giuliano, l'affermazione rispecchierebbe più o meno la data dell'equinozio di primavera, e risulterebbe più attendibile.

Kandillora si psora, ka i del dielli i bie bôra ['(Il dì della) Candilora come la fortuna, donde l'esce il sole di là le fiocca la neve'] (fonte: G.De Rada, 1884: VIII).

Altre varianti in ambito calabro-albanese:

Kandillora si psora: tek nget dielli bie bora ['La Candelora come il caso: dove tocca il sole ivi nevicherà'] (Frascineto / Frasnitë, fonte scritta: E. Giordano, 1963: 392).

Kandillora kandeshpora, ka del dielli bie bora" (Pallagorio / Puhëri, fonte orale: R. Panzarella). *kandeshpora* non ha però in questa parlata alcun significato perché si sarà probabilmente perso il sostantivo *psora*, con successiva creazione, per mantenere il proverbio "a rima", di un termine "in-

ventato" come *kandeshpora* (con stessa iniziale di *Kandellora* + forma metatetica *shpora* da *psora*) essendosi in questa parlata perduto con l'antico verbo albanese *psonj* (dal lat. PATIO) 'soffrire' anche il sostantivo deverbale da esso derivato *psora* 'fortuna'.

3. MARZO

Bora nd'mars, nëng lidhen si e reja me t'vjehrren ['La neve a marzo non lega come succede per la nuora con la suocera'] **(**Frascineto / Frasnitë, fonte scritta: E. Giordano, 1963: 408).

Borëza ndë mars, dil te dera e friju gas ['La neve a marzo, esci alla porta e ridi'] (Civita / Çivët, fonte scritta: E. Giordano, 1963: 36).

Shiu marsit ë gjaku dheut ['La pioggia di marzo è sangue per la terra'] (Santa Sofia d'Epiro / Shën Sofia, fonte scritta: G. Baffa, 2004: 75).

4. APRILE

Borëza ndë prill, del te dera e thuaj: bir! ['La neve ad aprile, esci alla porta e gridi: figlio! (fame)'] (Civita / Çivit, fonte scritta: E. Giordano, 1963: 36).

Edhe nd' prill mbill ['Semina (anche) in aprile'] (Frascineto / Frasnitë**,** fonte scritta: E.Giordano, 1963: 262).

Prilli bën lulen e maji ka nderen ['Aprile fa (sbocciare) il fiore e maggio si prende l'onore' (diffuso tra gli *Arbëreshë* di Sicilia e di Calabria; fonti scritte: G.Schirò, 1923: 117; E. Giordano, 1963: 251). Attestato anche nel calabrese (fonte scritta: L. Accattatis, 1895-1897: 57); probabilmente da rapportare al proverbio toscano *Gennaio ingenera, febbraio intenera, marzo imboccia, aprile apre e maggio fa la foglia* (fonte scritta: G. Giusti, 1853: 184).

5. MAGGIO

Bukza nd'maj e verza nd'gusht ['Il pane a maggio e il vino ad agosto'] (Eianina / Purçill, fonte scritta: A. Giordano, 1981: 10).

Mos bje gajdhuren nd'maj, mos gjej nusen ndër Pashk ['Non comperare l'asino a maggio e non cercare la fidanzata a Pasqua']. Secondo A. Giordano (1981: 54-55): "A Maggio gli asini sono ben nutriti perché c'è erba in abbondanza; anche le ragazze, a Pasqua, sono vestite tutte bene. Perciò non sono questi i periodi dell'anno indicati per scegliere asini e fidanzate!".

6. GIUGNO[8]

Mbill kur do, se kuaren nd' theristì! ['Semina quando vuoi, ché mieti a giu-

[8] I modi di dire e i proverbi *arbëreshë* sulla meteorologia, come si diceva nella prefazione, attestano situazioni climatiche specifiche di territori differenziati, essendo le comunità albanofone d'Italia collocate in contesti regionali tra loro anche distanti e lontani. La diversità di posizione orografica, altitudine, esposizione, ecc. in cui queste comunità linguistiche, da noi considerate oggetto di indagine, sono dislocate in Italia, così come naturalmente lo erano anche nel contesto balcanico di provenienza, fanno registrare delle sfumature espressive con qualche "sfasatura" temporale legata alle stesse denominazioni, ad esempio nei nomi dei mesi, tra area di provenienza e area di arrivo. Ad esempio, nell'albanese d'Italia il mese di giugno viene espresso con un prestito dal greco, *theristì*', che indica il mese della mietitura. Esso è attestato anche in Albania in qualche parlata più periferica, com'è il caso del dialetto ciamo, corrispondente al più meridionale dei dialetti toschi, parlato ai confini tra Grecia e Albania (cfr. *theristì-u* nella zona di Janjar, come riporta Qemal Haxhihasani (1974: 105). Nell'albanese d'Albania il mese di giugno è oggi indicato dall'aggettivo sostantivato *qershor* (< da *qershì* 'ciliegia') e il suo significato sarebbe quindi 'mese delle ciliegie'. Sulla base della posizione dell'accento – in albanese, a seconda delle varianti dialettali: *qershì* ~ *gjershì* ~ *gërshi* – il noto linguista albanese Eqrem Çabej (1976: 48) lo fa giustamente derivare dal greco moderno *kerasì* piuttosto che dal latino CERASUS, come era stato prima sostenuto dal linguista sloveno Franz Miklosich (1870-1871 [2007: 356]). In albanese moderno e in contesto balcanico a *qershor* segue per il mese di luglio *korrik*, mese della mietitura, dalla radice verbale *kor/kuar* dell'albanese che sta per 'mietere' (evidentemente posticipata, nel contesto balcanico di provenienza, di un mese rispetto a quanto espresso tra gli albanesi d'Italia dal prestito greco *theristì*, denominativo deverbale dal greco θερίζω che corrisponde all'alb. *korr* e all' ital. *mietere*). Sopravvive invece in contesto arbëresh per il mese di luglio l'antico prestito dal greco *llonar*, che ritroviamo oggi solo in qualche area albanofona balcanica linguisticamente più conservativa, come la regione della Ciamuria, tra Grecia e Albania (cfr. *allonàr-i* "korrik" = luglio (zona di Janjar), secondo Qemal Haxhihasani (1974: 27). Le recenti e importanti ricerche linguistiche sull'arvanitica di Titos Jochalas (2000, 2002, 2006) dimostrano la diffusione di *theristì* e di *llonár* ~ *allonár* anche nell'albanese di Grecia.

gno’] (Eianina / Purçill, fonte scritta: V. Selvaggi, 1963: 14). Diffuso anche in area calabrese romanza (fonte scritta: L. Accattatis, 1895: 325).

Theristiu më i ziu [‘Giugno, il mese più nero’] (perché c’è molto lavoro e non si è trebbiato il grano) (Eianina / Purçill, fonte scritta: A. Giordano, 1981: 50).

Ndë theristì, kuar gruret e qelle mbi shpi [‘A giugno, mieti il grano e portalo a casa’] (fonte scritta: A. Giordano, 1981: 38).

7. LUGLIO

Kush mbiell ndë janar, pak grur mbjeth ndë llonar [‘Chi semina a gennaio, poco grano raccoglie a luglio’] (Eianina / Purçill, fonte scritta: A. Giordano, 1981: 28).

Kush ka ajer hjeth, stisen kush ka turrés [‘Chi ha vento ventìla, chi ha soldi costruisce’] (anche in dialetto calabrese: Accattatis, 1895: 484).

Ai ç’ka lëmin mb’rahj, me çdo ajer hjeth [‘Chi ha l’aia in collina, ventila con qualsiasi vento’] (Piana degli Albanesi / Hora e Arbëreshëvet, fonte scritta: G. Schirò, 1923: 86)

Ajer e levandìn, te nj’dit kuaren e shìn [‘Con il vento di levante, in un giorno mieti e trebbia’] (Eianina / Purçill, fonte scritta: V. Selvaggi, 1961: 83; Santa Sofia d’Epiro / Shën Sofi, fonte scritta: G. Baffa, 2004: 42).

Ajer e punènd, gjith dhomàt’t’ i mbjeth ndë nj’ vend [‘Il vento di ponente, tutti i covoni li raccoglie in un angolo’] (Eianina / Purçill, fonte scritta: V. Selvaggi, 1963: 83).

Punendi tradhitùr, mb’lëm merr kasht e grur [‘Il ponente traditore sull’aia prende paglia e grano’] (Eianina / Purçill, fonte scritta: A. Giordano, 1981: 44).

Kur frin ajri libìç, nëng qiron maj at bisht [‘Quando soffia il libeccio non pulisci mai la coda (il residuo dell’aia)’] (Eianina / Purçill, fonte scritta: A. Giordano, 1981: 24).

Quandu chjova do levanta tinda l’inchja li vacanta [‘Quando la pioggia viene da Levante sarà così abbondante da riempirne tutte le cose vuote’] (Gizzeria / Jacari, fonte orale: M. Miceli-Maruca).

Dejti llonarit ë si brezi bularit ['Il mare di luglio è come la cintura del nobile'] (Santa Sofia d'Epiro / Shën Sofi, fonte scritta: G. Baffa, 2004: 40).

8. AGOSTO

Shiu gushtit man mushtin ['La pioggia d'agosto ingrassa il mosto'] (Greci / Katundi, fonte orale: M. L. Pignoli).

Shkoi vapa me gushtin ['Con il mese di agosto se n'è andato il caldo'] (Frascineto / Frasnitë, fonte scritta: E. Giordano, 1963: 527-528; Piana degli Albanesi / Hora e Arbëreshëvet, fonte scritta: G.Schirò 1923: 108). Corrispondente al proverbio albanese *Gusht me gunë!* ['Agosto coperto (col manto del pastore)!'].

Agustu porta i lìttari, Settembra ssi li leja, allestitivi li zimbilica[9] *vernu si'ndavena* ['Agosto porta le lettere (e avverte che l'estate volge a termine), Settembre le legge e fa preparare gli attrezzi perché l'inverno è alle porte'] (Gizzeria / Jacari, fonte orale: M. Miceli-Maruca).

9. SETTEMBRE

Nd'vjesht piqen rrusht ['A settembre matura l'uva'] (Frascineto / Frasnitë, fonte scritta: E. Giordano, 1963: 545).

Ndë sa bëhat hënza ma motin a keq ka sëtembri, shtrashënon shtatë muaj motin a keq ['Se la luna (nuova) appare con il mal tempo a settembre, porta mal tempo per sette mesi'] (Greci / Katundi, fonte orale: M. L. Pignoli).

10. OTTOBRE

Erth Shënmitri, erth dimri ['È arrivato il mese di ottobre, è arrivato l'inverno'] **(**diffuso in gran parte delle comunità *arbëreshe*). Una variante di questo detto meteorologico lo troviamo attestato tra gli *arbëreshë* di Grecia:

[9] *zimbìlica = zìmbili* 'gabbia di giunchi in cui si mettono le olive infrante (o la vinaccia) per stringerle' (cfr. sicil. *zìmbili*); dall'arabo *zinbīl* (Rohlfs, 1977: 808).

Kur bie dimëri ndë Shimitrë, dáljinë bovólj [‘Quando arriva l’inverno ad ottobre, escono le lumache’] (fonte scritta: T. Jochalas, 2000: 433). Tra gli stessi arvaniti si registra un altro proverbio che possiamo definire “programmatico” sul lavoro dei campi: *Te shimitri mbjalimë; zëmë e randisimë edhe kur dréqet qerói, kurvjen theristiu, korrimë* [‘Ad ottobre seminiamo, cominciamo ad inaffiare, e quando si aggiusta il tempo, quando arriva giugno, mietiamo’] (fonte scritta: T. Jochalas, 2002: 622).

11. Dicembre

Je e glat si nata shëndreut [‘Sei lunga come la notte di dicembre (di persona lenta nell’agire)’] (San Costantino Albanese / Shën Kostandin, fonte orale: P. Scutari).

Pjeqt thonë se pas Shën Lluçis dita zë e rritet një pas nga dita [‘Gli anziani sostengono che dopo il giorno di Santa Lucia il giorno comincia a crescere di un passo al giorno’] (Santa Sofia d’Epiro / Shën Sofi, fonte scritta: G. Baffa, 2004: 48).

Il proverbio calabrese *Ssi vernu nun vernizza , astata nun statizza* [‘Se l’inverno non è rigido l’estate non sarà nemmeno calda (Ad ogni stagione il proprio clima)’], registrato a Gizzeria da Michele Maruca-Miceli, trova piena corrispondenza nel proverbio registrato a Frascineto (Cosenza) nella versione *arbërisht*: *Kur vera veron, dimri dimëron* [‘Quando l’estate è torrida, l’inverno è gelido’] (Frascineto / Frasnitë, fonte scritta: E. Giordano, 1963:74).

E, a proposito di inverno, chiudiamo questa nostra rassegna di proverbi meteorologici raccolti nelle diverse comunità arbëreshe del Mezzogiorno d’Italia, con qualche incursione anche in aree arvanite di Grecia, con un proverbio riferito a questa stagione, sperando, visto che siamo quasi a fine inverno [febbraio 2011], che i suoi “colpi di coda” non si facciano sentire troppo: *Dimri mos s’ka krie, ka bisht* [‘L’inverno se non ha testa, ha coda’] (Santa Sofia d’Epiro / Shën Sofi, fonte scritta: G. Baffa, 2004:79).

Bibliografia

E. Çabej (1976), “Huazimet greke”, *Studime gjuhësore*, III, Rilindja, Prishtinë, 45-50.

G. Devoto, G. Oli (2000), Vocabolario della lingua italiana 2010 a cura di Luca Serianni e Maurizio Trifone, Le Monnier, by Mondadori Education, Milano 2009.

T. Franceschi (2010), “La paremiologia territoriale (Geoparemiologia) in Italia. Meteorologia e Calendario nell’*Atlante Paremiologico Italiano* (*API*)”, Gargallo et alii (221-242).

G. Gargallo, J. Enrique et alii (2010), *Paremiología romance. Los refranes meteorológicos*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.

Q. Haxhihasani (1974), “Vështrim i përgjithshëm mbi të folmen e banorëve të Çamërisë”, Mahir Domi et alii, *Dialektologjia Shqiptare*. II. Tiranë: Akademia e Shkencave e RP të Shqipërisë / Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 3-132.

F. Miklosich (1870-1871), “Die romanischen Elemente im Albanischen”, *Albanische Forschungen*, I-III, Wien [ristampato recentemente con una versione in albanese, accanto all’originale tedesco, su iniziativa congiunta delle Accademie delle Scienze della Slovenia e del Kossovo: Franc Miklošič, *Gjurmime shqiptare/Albanische Forschungen*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës / Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Prishtinë-Ljubljana 2007].

V. Miniati (2010), “Marcatori meteorologici e previsioni del tempo nelle tradizioni popolari italiane”, Gargallo et alii (2010: 201-219).

G. Rohlfs (1977): *Nuovo Dizionario Dialettale della Calabria*. Ravenna: Longo.

Fonti scritte

L. Accattatis (1895-1897), *Vocabolario del dialetto calabrese*. Castrovillari: dai tipi di F. Patitucci.

G. Baffa (curatore) (2004), *Të thëna, fjalë t’urta, pastoqe të kodirtura arbëreshe të Shën Sofis. Modi di dire, proverbi, filastrocche e indovinelli italo-albanesi di Santa Sofia d’Epiro*. Comune di Santa Sofia d’Epiro.

G. De Rada (1884), *Fjàmuri Arbërit* (La Bandiera dell’Albania), Anno I, n.6, Corigliano Calabro, 8.

A. Giordano (1981), “Proverbi di Frascineto-Eianina”, *Zëri i Arbëreshvet* [‘La voce degli Albanesi d’Italia’], n. 14, anno X, Castrovillari, 4-62.

E. Giordano (1963), *Fjalor i Arbëreshvet t’Italisë. Dizionario degli Albanesi d’Italia*. Bari: Edizioni Paoline.

G. Giusti (1853), *Raccolta di proverbi toscani*, con illustrazioni, cavata dai manoscritti di Giuseppe Giusti, ed ora ampliata ed ordinata, Firenze: Felice Le Monnier.

T.P. Jochalas (2000), Άνδρος. Αρβανίτες και Αρβανίτικα. Αθηνα: Εκδοσεις Πατακη.

T.P. Jochalas (2002), *Ευβοια. Τα Αρβανίτικα.* Αθηνα: Εκδοσεις Πατακη.

T.P. JOCHALAS (2006), Υδρα. Λησμονηένη γλώσσα, Α΄, Β΄. Αθηνα: Εκδοσεις Πατακη.

M. Maruca-Miceli (s. a.), *Si dicìa a Jazzaria….proverbi, ditti, jestimi paroli e na vota*. Documenti della tradizione orale di Gizzeria (Catanzaro), raccolta manoscritta.

G. Schirò (1923), *Canti tradizionali ed altri saggi delle colonie albanesi in Sicilia*. Napoli: Stab.Tip. L.Pierro.

V. Selvaggi (1963), *Mbledhje të folklorit arbëresh: parambote, parastoqe edhe më gjë*. Corigliano Calabro: Editrice MIT.

Fonti orali

Michele Maruca-Miceli: dati per la comunità di Gizzeria (Calabria).

Rosina Panzarella: dati per la comunità di Pallagorio (Calabria).

Maria Luisa Pignoli: dati per le comunità dell'Arbëria settentrionale (Molise, Campania, Puglia, Basilicata settentrionale).

Pasquale Scutari: dati per le comunità di San Costantino Albanese e di San Paolo Albanese (Basilicata).

BURIMET E KONTRIBUTEVE TË BOTUARA NË KËTË VËLLIM

I.

1. *a* e *1.b*. Kumtesë e mbajtur në versionin e parë frëngjisht në Varshavë (Poloni), në Konferencën shkencore ndërkombëtare "La langue albanaise dans le contexte balkanique, principalement sous le point de vue des contacts albano-slaves" (Gjuha shqipe në kontekstin ballkanik, sidomos nga pikëpamja e kontakteve shqiptaro-sllave) të organizuar nga Instituti i Sllavistkës i Akademisë së Shkencave të Polonisë në ditët 7-9 shtator 1989. Është botuar për herë të parë në *Dialetti italo-albanesi e letteratura*. Atti del XV Congresso Internazionale di Studi Albanesi (a cura di Antonino Guzzetta), Palermo 1992, f. 71-86.
2. *a* Kumtesë e prezantuar në Seminarin XXI ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare, Prishtinë , 18-8/31.08.2003.
2. *b* Kumtesë e paraqitur në Kongresin e nëntë ndërkombëtar të AIESEE (Association International d'Études Sud-Est Européen) që u mbajt në Tiranë nga 29 gusht deri më 3 shtator 2004.
   E botuar për herë të parë nën titullin "Il "futuro necessitativo" dell'albanese d'Italia: influenza italo-romanza o arcaismo balcanico?" (f. 1-21) në serinë Albanistica, vol. 17, në vëllimin e përgatitur nga Walter Breu**,** *L'influsso dell'italiano sulla grammatica delle lingue minoritarie. Problemi di morfologia e sintassi,* Atti del Convegno internazionale – Costanza, 8-11 ottobre 2003, Centro Editoriale e Librario, Università della Calabria, Rende 2005.
3. *a* Kumtesë e mbajtur në Simpoziumin shkencor me temë "Figura dhe vepra e Selman Rizës"që u organizua në Prishtinë më 26 nëntor 2009 nga Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës. U botua (f. 67-77) në

Studime 16-17, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 2009/2010, Prishtinë 2010.

3. b E botuar nën titullin: "Tracce di antichi infinitivi dell'albanese nell'arbëresh d'Italia", f. 157-175 në Lenka Scholze – Bijörn Wiemer, *Von Zuständen, Dynamik und Veränderung bei Pygmäen und Giganten. Festschrift für Walter Breu zu seinem 60. Geburtstag*, vol. 25, Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, Bochum 2009.

4. Kumtesë e paraqitur në Konferencën shkencore ndërkombëtare "Shqipja dhe gjuhët e Ballkanit"që zhvilloi punimet e saj në Prishtinë në ditët 10-11 nëntor 2011 dhe që u organizua me kujdesin e Akademisë së Shkencave dhe Arteve të Kosovës, në bashkëpunim me Akademinë e Shkencave të Shqipërisë.

E botuar në aktet e konferencës, nën titullin: "Disa ndikime të greqishtes në fjalëformimin foljor të arbërishtes së Italisë" (f. 91-100) në vëllimin e përgatitur nga Rexhep Ismajli, *Shqipja dhe gjuhët e Ballkanit – Albanian and Balkan Languages***.** Akademia e Shkencave dhe Arteve, Prishtinë 2011.

II.

1. a dhe *1.b* Kumtesë e mbajtur në Kongresin e dytë ndërkombëtar mbi pakicat linguistike (Piana degli Albanesi – Palermo, 7-11 shtator 1988), të organizuar për të festuar 500 vjetorin e themelimit të komunitetit arbëresh të Horës së Arbëeshëvet, botuar në Aktet e Kongresit dhe (f. 127-146) në revistën *Studia Albanica*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2/1990, Tiranë.

2. a Kumtesë e botuar shqip me titull "Mbi huazimet nga italishtja dhe nga dialektet italo-romane në sistemin foljor të arbërishtes së Kalabrisë" (f. 7-22), në revistën albanologjike ndërkombëtare *Res Albanicae*, I, Fondacioni Universitar "Francesco Solano", Rende 2012.

2. b Kumtesa, me titull *Sui prestiti dell'italiano e dei dialetti italo-romanzi nel sistema verbale dell'albanese di Calabria*, është prezantuar në kuvendin e mbajtur në ditët 10-13 dhjetor 2008 në Universitetin e

Konstancës (Gjermani) dhe është botuar (f. 1-16) në vëllimin *L'influsso dell'italiano sul sistema del verbo delle lingue minoritarie. Resistenza e mutamento nella morfologia e nella sintassi. Atti del 2° Convegno Internazionale*, Costanza, 10-13 dicembre 2008, a cura di Walter Breu, Universitätsverlag Dr.N.Brockmeyer, Diversitas Linguarum Vol.29, Bochum 2011.

3. b Kumtesë e paraqitur në Kongresin e XXVIII Ndërkombëtar të Studimeve Shqiptare: *Cinque secoli di cultura albanese in Sicilia. Giornate di studio offerte a Antonino Guzzetta*, (16-19 maggio 2002), botuar nën titullin *Tracce onomastiche albanesi nella comunità calabrese di Gizzeria (*f. 49-56) në, *Atti del XXVIII Congresso Internazionale di Studi Albanesi*, Matteo Mandalà (a cura di), Università di Palermo, Palermo 2003.

4. Kumtesë e prezantuar në SESEREME (Segon Seminari Internacional sobre Refranys Meteorològics), në Fakultetin Filologjik të Universitetit të Barcelonës (Spanjë) më 27 dhe 28 maj 2010.

E botuar nën titullin "Proverbi meteorologici delle comunità arbëreshe d'Italia" (f. 137-147) në *I proverbi meteorologici. Ai confini dell'Europa romanza*, a cura di José Enrique Gargallo, Edizioni dell'Orso, Alessandria 2011.